

POVEZANOST STRUKTURE HRVATSKOG DRUŠTVA I POLITIČKIH ODNOSA U SREDNJEM VIJEKU (do pojave staleža)

Autor pokušava dokazati utjecaj političkih odnosa na društvenu strukturu hrvatskoga društva u najranije doba (6.-8. stoljeće), doba narodnih vladara (9.-11. st.) i doba ugarsko-hrvatske državne zajednice (12.-15. st.).

Za najranije doba autor odbacuje srodnost seoske općine prema bizantskom Zemljoradničkom zakonu i hrvatskih seoskih općina i pronalazi srodnost društvenog uređenja slavenskog i hrvatskog društva s barbarskim društvima.

Autor posvećuje pozornost vojničkoj organizaciji hrvatskog društva, osobito vojničko-graničarskim općinama (permani, didići) te ispituje utjecaj političkih promjena na južnoj granici Hrvatske na državnu i društvenu organizaciju, problem alodija i društveni sloj serva.

Konačno, autor istražuje položaj jobagiona *castris* u Slavoniji i Hrvatskoj (južno od Gvozda) s osobitim obzirom na pitanje tzv. ustanove 12 plemena Kraljevstva Hrvatske i navodnog uvođenja marturine po Ludoviku I. kao općeg zemaljskog poreza u Hrvatsku.

I. UVOD

U ovom se radu ispituje društvena struktura hrvatskog naroda od tzv. doseljavanja do formiranja staleškog društva, dakle približno od kraja 6. do 14. stoljeća. Pod strukturom društva razumijeva se ovdje njegovu slojevitost, u kojoj pojedini društveni sloj karakteriziraju značajke po kojima se on bitno razlikuje od drugih slojeva, u prvom redu udio u vladanju nad društvom i intenzitet zaštite života i imovine. Takva slojevitost postoji u svakome društvu, ali ona u najranijim razdobljima hrvatskog naroda nije još dosegla onu pojednostavljenu stratifikaciju, koju kasnije karakterizira staleško društvo.

U mnogobrojnim radovima, u kojima smo se tijekom 30 godina bavili npr. društvenim slojevima u ranom hrvatskom društvu, dalmatinskim servima, društvenim odnosima u Vinodolu, ranoj staleškoj diferencijaciji u Slavoniji i "užoj" Hrvatskoj itd. imali smo prilike uvijek iznova utvrditi da su političke prilike često odlučujući čimbenik u formiranju društva. U ovom smo radu pokušali dati cjelovitiji prikaz naših dosadašnjih istraživanja i ponuditi još neke prijedloge o odnosima unutar vladajućeg sloja (npr. odnos Slavena i Hrvata u 9. stoljeću) i u drugim društvenim slojevima (npr.

problematika društvenih odnosa u Poljicima). Smatramo da su rezultati naših dosadašnjih istraživanja i onih dodatnih u ovom radu pokazali da, općenito uzevši, faktor vojničke organizacije općina (npr. u vojničko-graničarskim općinama, općinama jobagiona *castri* itd.) ima vrlo važnu ulogu u ukupnoj strukturi društva.

Istraživanje će se sprovesti za tri ranija razdoblja hrvatske prošlosti, tj. najranije razdoblje (6.-8. stoljeće), doba narodnih vladara (9. do 11. stoljeće) i doba Arpadovića i Anžuvinaca (12. do 14. stoljeće). Svako od tih doba zahtijevalo bi opsežnu monografiju pa se u ovome radu može dati samo osnovne značajke. Ipak, i u ovako krajnje sažetom obliku ovaj bi rad mogao imati nekih svojih korisnih poticaja za diskusiju, jer se temelji na dokumentiranim obrazloženjima i zaključcima, čime je omogućena diskusija o pojedinom argumentu. Tek nakon diskusije valjanosti pojedinog argumenta trebala bi doći diskusija o valjanosti zaključaka. Predlaganje općenitih misli bez argumentacije predmet je publicistike u kojoj se takve misli pobijaju duhovitim doskočicama, ali ni jedno ni drugo nije znanost.

Argumentacija i rješenja mnogih, čak većine problema koji se u ovome radu razmatraju, predloženi su u većem broju radova od 1971. god. dalje. Problematika strukture ranijega hrvatskoga društva bila je, moglo bi se reći, jedno od najčešćih pitanja, kojima smo u proteklih više od 30 godina posvetili veliku pozornost, što će, uostalom, biti vidljivo i iz ovoga rada, koji bi se s te strane mogao okarakterizirati kao nekom vrstom sinteze. Ipak, nismo se osjećali obvezanima da u svemu slijedimo naše dosadašnje rezultate već smo ih po potrebi uz obrazloženje korigirali. Usto, pojavio se i određeni broj novih manjih i većih pitanja, na koja smo u ovome radu pokušali dati odgovor.

S tim je u svezi još jedan problem, tj. pitanje ekstenzivnosti preuzimanja argumentacije iz ranijih radova. Najjednostavnije bi bilo iznijeti rezultate, a na raniju argumentaciju upozoriti u bilješki, ali to rješenje bilo je iz mnogih razloga neprihvatljivo. Zato smo u ovome radu ponovili najnužniju argumentaciju, negdje obilnije, a negdje tek ukratko. Na taj je način olakšano zainteresiranom čitatelju upoznati se s našom osnovnom argumentacijom pojedine tvrdnje, a čitatelj će po potrebi moći lako, proučivši cjelokupnu argumentaciju iz jedne od ranijih studija, ući u diskusiju. Ni najmanje ne dvojimo da će diskusija biti živa i plodonosna, u prvom redu, dakako, zato što je riječ o nekim od važnijih problema hrvatske srednjovjekovne povijesti.

Još jedna prethodna primjedba. U povijesnim znanostima nedostatak vrela sili svakoga autora na povezivanje razmjerno malobrojnih činjenica i okolnosti na način koji zaključivanje čini više ili manje vjerojatnim pa se diskusija ne bi smjela svoditi na puko ukazivanje na nepotpunu argumentaciju, već treba svaki puta ocijeniti – i ocjenu obrazložiti – koje je od dosad ponuđenih obrazloženja više prihvatljivo. U protivnome se upada u znanstveni nihilizam – jer se tako reći nijednu tezu ne može do kraja definitivno utvrditi – a taj nihilizam ide često zajedno s prihvaćanjem usvojenih mitova, kao izvanznanstvenih kategorija, a to je onda kraj znanosti. Dobro je jednom prigodom rekla N. Klaić: “Bolje je misliti nešto nego ništa”.

Zbog opsežnosti problematike bili smo prisiljeni ograničiti se samo na najvažnije probleme. Kako se u pojedinim raščlambama razmatra određena institucija, razumljivo je da se pri tome nije mogla potpuno poštivati vremenska odrednica.

II. NAJRANIJE RAZDOBLJE

1. Političke prilike

Radi utvrđivanja društvenih odnosa na današnjim hrvatskim područjima u najranije vrijeme, tj. otprilike od druge polovice 6. stoljeća dalje, nužno je prethodno bar u najkraćim crtama uzeti u obzir povijesna zbivanja na širem području od Alpa do Crnog mora s osobitim obzirom na narode, koji se spominju u suvremenim vrelima.

1. Prema podacima Jordanesa istočno od Visle do Dnjepra živi mnogoljudni narod Veneta, koji se, među ostalim, naziva narod Slavena i prebiva od Visle do Dnjepra i Anti, od Dnjepra do Dnjepra.¹

Približno u isto vrijeme o Slavenima i Antima piše Prokop, Justinijanov suvremenik. Po njemu oni u to vrijeme žive "s druge strane Dunava", oni su polunomadi, stanuju u siromašnim kolibama daleko jedni od drugih i često mijenjaju prebivalište. Toliko su siromašni da neki nemaju ni košulja ni ogrtača, već u boj idu samo obučeni u gaće, primitivni su, prljavi, ali inače dobrodušni.²

U to su se vrijeme Langobardi već naselili u Panoniju.³ Prema Prokopu Franci su zaposjeli najveći dio Venecije, "Gepidi su držali sirmijsku gradsku općinu (πόλις Σίρμιου) i najveći dio Dakije", Langobardima je car darovao "noričku gradsku općinu i utvrde u Panoniji (...) pa su se smjestili blizu Gepida (...)", a "ostale gradove Dacije" koje nisu držali Gepidi, dobili su od Justinijana na dar Heruli, koji "još dana stanuju u Singidunu".⁴ U ratu Langobarda s Gepidima god. 565.-567. pobijedili su Langobardi, uništili gepidsku državu, tako da je Bizant zaposjeo Sirmij, a ostali dio gepidske države Avari, konjanički narod, koji se nekoliko godina ranije pojavio kao gepidski istočni susjed. God. 1992. predložili smo ovaj redoslijed događanja u svezi s Langobardima:

- 565. umire Justinijan,
- 566. načelni dogovor Bizanta i Langobarda; Bizant ustupa proširenu Saviju,
- 567. Langobardi uništavaju Gepide; Bizant zauzima Sirmij,
- 568. Langobardi ulaze u istočni dio *tractus Italiae circa Alpes (Alpes Iuliana)*⁵ i počinju s prebacivanjem nebroćkog stanovništva iz Panonije,

¹ JORDANES, c. V, 444; KOS I, 48.

² PROKOP III, 14, 21-30.

³ Podrobnosti u MARGETIĆ 1992, 145-150.

⁴ PROKOP III, 37.

⁵ SEECK, 172.

– 569. Langobardi ulaze po dogovoru (bez borbe) u Furlaniju i brzo nadiru (bez borbe) preko Milana i preko Alpa i započinju borbu protiv Franaka; neboraćko stanovništvo dovršava selidbu u Italiju.⁶

Avarska je država sa svojim središtem u Panoniji obuhvaćala i šira obodna područja nad kojima su Avari imali izravni i neizravni utjecaj. Tako su npr. Slaveni na prostorima oko donjeg toka Dunava bili i dalje vrlo agresivni prema Bizantu, pa je često nemoguće posve točno utvrditi stupanj njihove ovisnosti od Avara. Ivan Efeški za 581. god. javlja da su “prokleti Slaveni” opustošili pokrajine južno od Dunava (današnje bugarske i sjevernogrčke pokrajine), osvojili mnoge tvrđave, da se tamo slobodno zadržavaju a naučili su voditi rat “bolje od Rimljana”.⁷

Približno u isto doba dogodila se poznata slavenska opsada Soluna, za koju anonimni pisac Čuda sv. Dimitrija (napisanih u drugom desetljeću 7. stoljeća) kaže da je do nje došlo na zapovijed avarskog kagana. Opis ratnih sprava slavenskih napadača uvjerava nas da su Slaveni u to doba već imali zavidno razvijenu vojnu tehniku koja pretpostavlja veći broj obrtnika raznih zanimanja.⁸ Kako je prva knjiga Čuda napisana u drugom desetljeću 7. stoljeća, njezine su vijesti od prvorazrednog značenja jer očito potječu od očevica.

Iz Teofilakta, koji je pisao oko 628./638. god.⁹ saznajemo da je Prisk, vojskovođa cara Mauricija, vojevao 593., pa, kada mu je avarski kagan prigovorio, da Bizantinci krše ugovor o miru sklopljen između Bizanta i Avara, Prisk mu je odgovorio da taj mir ne obuhvaća Slavene.¹⁰ Iz te je vijesti vidljivo da su Slaveni bili od Avara odvojena društveno-državna skupina, slično npr. modernim satelitima nekadašnjeg sovjetskog bloka. Kada je 600. god. ponovno sklopljen mir između Avara i Bizanta, kao granica

⁶ MARGETIĆ 1992, 150.

⁷ KOS I, 105-106, br. 88 (Ivan iz Ephesa, Cerkvena zgodovina, VI, c. 25).

⁸ Čuda sv. Dimitrija I, 116 (str. 130):

“Voda Avnra (...) pozvao je divlji rod Slavena (cijeli taj narod pokoravao mu se u ono vrijeme), pridoda mu barbare drugog roda i dade im svima nalog da krenu protiv Bogom čuvana Soluna. Trećeg dana opsade barbari su pripremali višekatne kule na točkovima, željezne osnovice, bacače kamena i ‘kornjače’ (...) i bacali golemo kamenje i kišu strzelica (...).”

(...) Na sjevernoj i zapadnoj strani grada neprijatelji su uporabili moćne i mnogobrojne ratne sprave (...) a na moru pronašli mogućnost postaviti drvenu platformu pomoću koje su nanjerali prodirjeti u gradsku luku (...).”

Slaveni su se trudili da izmisle novo oružje i sprave za napad na grad te su se natjecali tko će pokazati svojim vodama projekt koji bi bio najbolji. Neki osobito spretni Slaven, izuzetban u stvaranju sprava zamolio je kralja odobrenje i pomoć za konstruiranje u drvu (...) jedne kule na vrlo dosjetljivom sustavu točkova i cilindara (...). Slavenski vođe (arhonti), zadivljeni i nepovjerljivi, zatražili su da im se učini nacrt na prašini; čovjek to učini i uvjereni vođe dali su mu na raspolaganje mnogo ljudi, drvosječa, stolara, kovčača tještih u obradi željeza, kao i vojnika i graditelja sprava za bacanje (...).”

Čuda sv. Dimitrija II pisana su krajem 7. ili početkom 8. stoljeća.

⁹ VIJ I (1955.), 104.

¹⁰ TEOFILAKT VI, 6.

dviju država utvrđen je Dunav, ali su prelaženja preko Dunava dopuštena Bizantu u povodu akcija protiv slavenskih uznemiravanja bizantskog teritorija.¹¹ I ovdje je dosta dobro vidljiv satelitski položaj Slavena prema Avarima.

Na zapadnoj fronti pritisak Slavena bio je upravo neizdržljiv. Tako papa Grgur I. piše 600. god.¹² salonitanskom biskupu Maksimu da je primio njegovo pismo, u kojem se ovaj žali na Slavene, koji tamošnjem području opasno prijete.¹³ Papa odgovara da je i sam zbog te salonitanske nevolje vrlo rastužen, a da je usto uznemiren, također zbog Slavena, jer su se došavši u Istru već počeli širiti i po Italiji.¹⁴ Tako je 601./602. došlo do ugovora između Langobarda i Avara koji je bio usmjeren protiv Bizanta i njegova satelita, furlanskog vojvode Gisulfa II., koji nije priznavao vlast langobardskog kralja Agilulfa. Agilulf je bio odlučio da svoju vlast proširi na Furlaniju, kao što je nešto ranije uspio i s drugim langobardskim vojvodstvima, koja su težila za samostalnošću od središnje vlasti.¹⁵ Ovdje su se interesi Langobarda i Avara uvelike podudarali. Gisulf je sa svojim vojvodstvom činio kao neki zaštitni obruč oko sjeverne granice bizantske "Istre". Bizantska je "Istra" u to doba obuhvaćala današnju zapadnu obalu Istre, Trst i venecijanske lagune. Kao prva posljedica toga ugovora bio je 601./602. napad Langobarda, Avara i Slavena na "Istru".¹⁶ Ovu je vijest Pavao Đakon preuzeo od suvremenika tih događaja, vrlo dobro informiranog pisca Secundusa iz Trenta. Langobardi su napadali šire područje današnje Venecije, Avari su svoje napade usmjerili na središnji dio "Istre", Trst-Kopar, a Slaveni su prodirali preko središnje istarske visoravnin, tj. iz smjera Pazina prema moru. Slaveni su tom prigodom mnogo postigli i osvojili najveći dio "Istre", što je arheološki dokazano spaljenim crkvama u sv. Foški, Vrsaru, Muntajani i Nezakciju.¹⁷ U toj široko zasnovanoj ofenzivi Langobardi postizavaju značajne uspjehe i osvajaju Monselice,¹⁸ oko 40 km jugozapadno od današnje Venecije. Sloga Langobarda i Avara ide tako daleko da Avari šalju Agilulfu slavenske čete kao pomoć pri osvajanju vrlo udaljene Cremona.¹⁹ Najmanje vijesti postoji za središnji prostor, dakle, upravo za onaj dio koji nas ovdje najviše zanima.

Za avarske napade na područje rimske Dalmacije postoji malo vijesti.

¹¹ TEOFILAKT VII, 15. Drukčije tumačenje KOS I, 171, br. 132.

¹² MGH, Ep. II, X, 15.

¹³ Na i. mj.: *valde inminet*.

¹⁴ Na i. mj.: *quia per Histriae aditum iam in Italiam intrare coeperunt*. Ovdje *Histriae aditus* ne znači "istarska vrata" prema Italiji kao što ni *Histriae abitus* ne bi značilo "istarski izlaz". Papa ne želi reći da Slaveni prolaze kroz Istru na putu prema Italiji, već naglašava da su se Slaveni time što su došli u Istru već počeli širiti po Italiji, jer je Istra, kao što je poznato, od Augustovih vremena pripadala desetoj regiji Italije.

¹⁵ Usp. MARGETIĆ 1992, 158-159.

¹⁶ PAVAO ĐAKON IV, 24.

¹⁷ MARUŠIĆ, 81 i d.

¹⁸ PAVAO ĐAKON IV, 25.

¹⁹ PAVAO ĐAKON IV, 28.

Prema Menandru avarski je vladar poslao 569. god. 10.000 Kutrigura da pređu Savu i da pljačkaju po Dalmaciji (τὰ ἐπὶ Δελματίας).²⁰ Taj pohod bio je, koliko se iz ostalih vijesti dade zaključiti, neka vrsta kaznene ekspedicije, koja nije imala druge svrhe, nego da napakosti Bizantu.

Ubrzo (580. god.) Avari su osvojili Sirmij i time postali susjedi rimskoj Dalmaciji.²¹

Tek nekih 12 godina kasnije dolazi do ponovnog prodora Slavena u Dalmaciju. God. 592. kagan je zaprijetio bizantskom Singidunu (danas Beograd) pa je naredio Slavenima da mu pripreme velik broj čamaca, kako bi prešao Dunav, ali su stanovnici grada uspjeli uništiti pripremljene čamce. Zbog toga su ga Slaveni počeli neko vrijeme opsjedati i onda po nalogu kagana krenuli prema Sirmiju, gdje su ponovno izradili čamce i prešli preko Save u Dalmaciju. I ovdje je očito riječ o diverziji bez značajnih posljedica.²²

Većeg je značenja kaganov prodor 598. god. "prema Jadranskom moru". Ušao je "u Vonke" i poružio 40 utvrda.²³ Bez obzira na to, kako se ova vijest može interpretirati, očito je da je riječ o ratnoj operaciji, koja je imala ograničeno značenje, tako da se o nekom trajnom osvajanju dijela Dalmacije ne može govoriti.

Kao što je već spomenuto, god. 600. papa Grgur I. piše salonitanskom biskupu da je rastužen što Slaveni opasno prijete²⁴ područjima koja su u bližoj i daljoj okolici Splita. Što zapravo znače te papine riječi? Ako ih usporedimo s popratnom papinom opaskom da su Slaveni, došavši u Istru, već ušli u Italiju i time uznemirili papu, čini se najbližim istini da su Slaveni počeli uvelike prodirati u sjeveroistočne, a vjerojatno i sjeverne dijelove rimske Dalmacije, ali da još nisu postali neposredna opasnost Splitu i njegovoj okolici. U protivnome, kada bi Slaveni već bili neposredna opasnost Splitu zbog osvajanja područja u razmjerno bližoj okolici Splita, papa bi se vjerojatno drukčije izrazio. Ali nije nemoguće da su u to doba Slaveni osvojili dobar dio današnje Bosne. Ako su Slaveni približno u isto vrijeme nadirali preko Učke prema zapadnim obalama Istre, onda možemo biti sigurni da su oni u najmanju ruku vladali rimskom cestom od današnje Srijemske Mitrovice prema Slavonskom Brodu, Bosanskoj Gradiški do Siska i, očito, cestom do Senja i Tarsatike dalje u Istru. Ili možda ipak papine riječi da Slaveni daljoj okolini salonitanske biskupije jako prijete (*valde imminent*) treba shvatiti da su oni već osvojili bar i središnju Bosnu? Sačuvano je i jedno papino pismo iz 602. god. upućeno istom salonitanskom biskupu, u kojem se papa bavi isključivo nekim crkvenopravnim pitanjima, pa se ne bi reklo, da je Salona u to doba najneposrednije

²⁰ MENANDAR, II, 458, 14. 26-30.

²¹ MENANDAR, I, 220-221 (20.).

²² TEOFILAKT, VI, 3.4.

²³ TEOFILAKT, VII, 12. Rečenica je toliko nejasna, da omogućava najrazličitija tumačenja: VIJ I 121 i tamo predložena rješenja. Čak ni grad koji je kagan osvojio nije uspješno identificiran. Čini se da je problem nerješiv.

²⁴ Vidi bilj. 12.

ugrožena. Do slavenskog osvajanja Dalmacije došlo je najvjerojatnije tek nakon što je u Konstantinopolu došlo do Fokine revolucije, ubojstva Mauricija i očajničke borbe cara Heraklija od 610. god. dalje s Perzijancima, koja je sve snage carstva usmjerila na obranu smrtno opasnosti s istoka.

Od toga vremena dalje "avarsko-slavska konfederacija" potpuno je zavlдалa, uz ostalo, današnjom Bosnom i Dalmatinskim Zagorjem, tako da je središnja avarska vlast u Panoniji zadržala znatan utjecaj na svoga saveznika – satelita, Slavene na današnjim hrvatskim područjima, koji su u tom savezu zadržali znatnu autonomiju i koji su, sa svoje strane, nad dalmatinskim gradovima i otocima imali odlučujući utjecaj i potpuno isključili bilo kakav trag bizantske nazočnosti u njima, uključivši i bilo kakvu izravnu ili neizravnu ingerenciju pape nad dalmatinskim biskupima.²⁵

2. U 7. stoljeću sudbinu današnjih hrvatskih područja ponajviše je odredila sudbina avarskog kaganata. Njegova je povijest u 7. stoljeću bila vrlo burna. Ponovimo ovdje rezultate naših istraživanja iz 1995. god.

Szentpétery je u svojim iscrpnim studijama iz 1987. i 1989. dokazao da je oko 630. god. došlo u avarskom kaganatu ne samo do promjene sjedišta kaganata, već i ne-dvojbeno do promjene dinastije i da je razdoblje nakon toga, približno od 630. do 675., najsjajnije doba avarske države. U to doba, u "razdoblje točno od jedne generacije" (Szentpétery), pada kudikamo najbogatiji materijal iz čitavog razdoblja avarske vla-

²⁵ O svemu tome posebno MARGETIĆ 1977, bilj. 151, 62-65, 62-65.

Za puno razumijevanje sudbonosnih događaja 7. stoljeća (osobito dolazak na vlast nove vladajuće elite Hrovata u avarsku državu, dolazak Bugara na istočni Balkan itd.) neophodno je potrebno dobro poznavati prilike u Dalmaciji dok je još bila pod neprijepornim bizantskim suverenitetom s jedne i razloga odlaska Langobarda 568. god. iz Panonije u Italiju s druge strane. Što se tiče prvog pitanja, njega smo raspravili u našem radu MARGETIĆ 1997, 205-215, gdje smo pokušali dokazati da Justinijan nije organizirao Dalmaciju kao prokonzularnu provinciju, već kao područje pod vojnom upravom, koje nije potpadalo ni pod egzarcha Italije ni pod prefekta *praetorio per Illyricum*, a tako je to ostalo sve do kraja bizantske vlasti početkom 7. stoljeća. O drugom pitanju, razlozima i načinu odlaska Langobarda iz Panonije u Italiju posebno smo se pozabavili u MARGETIĆ 1992, 152-155. O tome vidi i Ekskurs. Dvosmisleni odnos Bizant-Langobardi sredinom 6. stoljeća u nekim je pojedinostima vrlo sličan odnosu Bizant-Madari na prijelazu 9. i 10. stoljeća. O tome vidi MARGETIĆ 1995, 28-29.

Istu takvu fleksibilnu i pragmatičnu politiku vodio je Bizant i prema drugim narodima, npr. Bugarima, Slavenima, Hrovatima i drugima. Saveze i dogovore sklapalo se isključivo zato da bi oni jačali bizantsku poziciju, a ni iz kakvog drugog moralnog ili vjerskog uvjerenja. Bizantski su kroničari imali izravno ili neizravno onaj zadatak, koji danas imaju usmjeravani masovni mediji, tj. prikazati vrline i opravdanost postupaka vlastite države, u ovom slučaju Bizanta, i ispuniti negodovanjem, zaprepaštenjem, mržnjom i odbojnošću čitatelje takve kronike prema svakome, tko bi na bilo koji način bio opasan za bizantske interese. Zbog toga treba *cum grano salis* uzeti izvješća kojima bizantski kroničari opisuju divlju čud te zločinačke i razbojničke sklonosti nepoćudnih susjeda. Bizant je rado obećavao obilnu pomoć, ali ju je često zbog financijskih teškoća propuštao isplatiti pa su bizantski susjedi bili prisiljeni u takvim se slučajevima naplatiti, u skladu s tadašnjim međunarodnim pravom, iz one bizantske imovine, koja im je bila dostupna, najčešće pljačkom susjednih područja – što je sa svoje strane izazivalo poplavu kroničarskih tekstova koji su puni bola opisivali patnje pučanstva uz granicu. A ako su predstavnici susjednog naroda iz Konstantinopola donosili preko bizantskog teritorija pomoć u novcu i stvarima, znalo se desiti da "nepoznati razbojnici" opljačkaju takvu karavanu.

sti u širem podunavskom području. Nemoguće je ne povezati to s drugom činjenicom, naime, da od 630. do 675. nema ni najmanje vijesti o bilo kakvom avarskom napadu na Bizant, premda je to bilo doba kada je Bizant vodio očajničke ratove s Arapima, u kojima je izgubio vlast nad morem, Palestinu, Siriju, Egipat i Tripoli i čak doživio prvi izravni arapski napad na Konstantinopol. "Idila" u odnosima Bizanta i avarskog kaganata, uz izvanredno bogate arheološke nalaze u kaganatu, može se najjednostavnije i najuvjerljivije objasniti pretpostavkom da je nova vlast održavala dobrosusjedske i prijateljske odnose s Bizantom. Ti su joj odnosi omogućavali vrlo visoki standard vladajućeg sloja i to zato što je Bizant, zbog vlastitog interesa, u situaciji očajničke borbe s Arapima, bio spreman dokazivati svoje prijateljstvo prema Avarima bogatim darovima i financijskom pomoći. Ukratko, treba napustiti zastarjelo mišljenje da je već nakon 630. godine riječ o postupnom slabljenju avarske države.

Te nove značajne rezultate arheoloških istraživanja za vrijeme od približno 630. do 675. trebalo je pokušati povezati s vijestima iz pisanih vrela.

Prema vijesti koju bilježi Nicefor "Kuvrat (Κούβρατος), nećak Organa, vladar Unogundura ustao je protiv avarskog kagana i iz svoje zemlje sramotno potjerao kaganove vojne jedinice". Taj podvig protobugarskog vladara kojeg Teofan zove Krovat (Κρόβατος) a Anastazije prevodi s *Crobatus*, može se vremenski locirati u tridesete godine sedmog stoljeća, dakle u vrijeme kada je nakon smrti kagana prethodne dinastije u avarskoj državi došlo do žestokih obračuna između Avara i Bugara. Prostor no se Krovat-Kuvratovu državu treba tražiti od Dona na istoku do područja zapadno od Buga.

Ta jaka Krovat-Kuvratova država trajala je tek koju godinu nakon njegove smrti (približno 668. god.).²⁶ Njegova su se djeca po Teofanu "podijelila" tako da je svaki dobio pripadajuću vojničku pratnju (λαός): prvome je sinu, Batbajanu, ostala djevodina, drugi, Kotrig, otišao je prešavši Don na istok, treći, Asparuh smjestio se na ušću Dunava, a onda prešao u današnju Bugarsku, četvrti je otišao Avarima, a peti se smjestio blizu Ravene i priznao bizantsku vlast. Svaki od njih poveo je sa sobom dio vojnih formacija. Ova "dioba" svodi se očito na činjenicu da je najstariji sin pobijedio i rastjerao svoju braću.

Ako je Krovat-Kuvrat u današnjoj Ukrajini srušio tridesetih godina sedmog stoljeća dotad vladajuću dinastiju u kaganatu, onda se nameće ideja da su *Hrovati* (kako ih nazivaju najstariji izvori, uključujući i DAI) zapravo "Krovatovci", tj. čete, neprijateljski nastrojene prema vladajućoj avarskoj dinastiji, koje su pod utjecajem i po nalogu protobugarskog vladara Krovat-Kuvrata utemeljile novu vlast u avarskoj državi, tzv. drugi avarski kaganat.

U drugoj polovici sedmog stoljeća dolazi novi val azijskih konjanika s mongooidnim rasnim tipovima i novom borbenom taktikom pokretljive lake konjice. Oni

²⁶ Podrobnosti u MARGETIĆ 1995, 49-53, s literaturom i diskusijom.

usto njeguju novi stil ukrasnih predmeta s grifonima i vriježama. Taj val preuzima vlast u Krovat-Kuvratovoj državi sredinom druge polovice sedmog stoljeća, a potisnuti potomci četa, koje su nekih 40 godina ranije osvojile uz pomoć Krovata-Kuvrata cijelu avarsku državu, zadržavaju se na rubovima države (tj. današnja Hrvatska, Karantanija, Poljska) s većim (u Hrvatskoj) i manjim uspjehom (drugdje)

Kronološki to izgleda približno ovako:

- do cca 630. god. prvi avarski kaganat,
- od cca 630. do cca 675. god. filobugarski i filobizantski drugi avarski kaganat Hrovata,
- od 675. do kraja 8. stoljeća treći avarski kaganat.

Iz početka najsajjnijeg doba avarske države, tj. iz doba "drugog avarskog kaganata" sačuvane su dvije vrlo važne vijesti. Papa Ivan IV. u 641. godini poslao je zajedno s opatom Martinom *per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias* (mnogo novaca po cijeloj Dalmaciji kao i Istri).²⁷ Kroničar se požurio da nam objasni razloge toga poslanstva: *propter redemptionem captivorum, qui depraedati erant a gentibus* (radi oslobođenja zarobljenika, uhvaćenih od barbara).²⁸ Vijest je zanimljiva ali nas ostavlja u izvjesnoj nedoumici o pravom razlogu poslanstva, utoliko više što je poznato da je Bizant tek jednu godinu ranije, za vrijeme kratkotrajne vlasti pape Severina, temeljito opljačkao papinu blagajnu.²⁹ Upravo je nemoguće ne povezati to poslanstvo s drugom vjerodostojnom vijesću po kojoj su se Slaveni već iduće, 642. god., upleli u borbe s Langobardima duž rijeke Ofanto na zapadnoj obali Jadrana i tom prigodom čak uspjeli ubiti langobardskog vojvodu Aja.³⁰ U tom razdoblju Langobardi vrše snažan pritisak na Rim, a odnosi su papinstva i Bizanta više nego hladni, pa je očito da je do pojave Slavena na Ofantu došlo na papinu inicijativu zbog namjere da se langobardski pritisak na Rim smanji uz pomoć Slavena, kad to već nije bilo moguće preko Bizanta.³¹ Papa sebe naziva "izabranim od Boga" (*in Dei nomine electus*),³² čime naročito ističe da ne treba tražiti carevu potvrdu. Sve to govori u prilog tezi da je opat Martin bio poslan u važnu političku misiju Slavenima na istočnoj obali Jadrana, koji su, prema tome, najvjerojatnije u Istri i u Dalmaciji bili pod zajedničkom vlašću. Možda se papa nadao da će Slaveni napasti Langobarde ne samo na jugu uz rijeku Ofanto nego i na krajnjoj sjevernoj jadranskoj obali. Misija opata Martina imala je uspjeha

²⁷ Doc. 277.

²⁸ "Radi oslobađanja zarobljenika, što su ih barbarska plemena pohvatala".

²⁹ *Vitae*, 137: *ingressus est Isacius Patricius in Episcopium Laterense et fuit ibi per dies octo, dum omnem substantiam illam depraedarentur* (Izacij patricij ušao je u lateransku kuriju i boravio tamo 8 dana dok nije opljačkao cijelu tamošnju riznicu).

³⁰ Doc. 276. Usp., PAVAO ĐAKON IV, 44.

³¹ MARGETIĆ 1983a, 148 i d.

³² JAFFÉ, br. 2040 (1582.), 227.

samo u Dalmaciji, a ne i u Istri, jer su Avari sigurno bili protiv bilo kakvog uznemiravanja granice prema Langobardima.

Situacija je doista neobična, ali razumljiva. Rim je u to doba bio u sklopu Bizanta, ali je unatoč tome papa Ivan IV. pokazivao jasne znakove želje da se što više osamostalji. Papa je čak zatražio od nasljednika cara Heraklija, da povuče Heraklijevu odredbu, zvanu Ektezis, po kojoj je Krist imao samo jednu božansku volju unatoč dvije prirode, božanske i čovječe – dakle jednu vrstu kompromisa u teološkim pitanjima, na koju papa nije htio pristati. Središnja vlast pokušala je srezati papine autonomističke tendencije tako da je papi oduzela financijska sredstva koja su se nalazila u papinskoj blagajni. A da stvar za Rimsku crkvu bude još gora, na langobardsko prijestolje došao je 636. god. kralj Rotari, protivnik Rimske crkve i uvjereni pristaša arijanstva, koji je vodio otvorenu langobardsku ekspanzionističku politiku. Njemu je uspjelo da čak i u vojvodstvu Benevent ostvari svoj jaki utjecaj pri kraju vladanja beneventanskog vojvode Arichija (umro 640. god.) nametnuvši mu furlanske “savjetnike”.³³

U svakom slučaju vidljivo je da sredinom 7. stoljeća barem veći dio Istre nije potpadao pod Bizant.

3. U drugoj polovici 7. stoljeća pritisak Slavena na zapadnoj fronti bio je snažan. Pavao Đakon javlja da je o. 664. god.³⁴ 5000 Slavena prodrlo u Furlaniju, nadalje da je o. 705. god.³⁵ vojvoda Ferdulf pozvao slavensku vojsku (*exercitum Sclavorum*), da su tom prigodom došli slavenski izviđači, *latrunculi Sclavorum*,³⁶ ali da je uskoro došlo sa Slavenima do žestokog okršaja u kojem je poginuo Ferdulf i cjelokupno plemstvo. Spomen slavenskih izviđača, iza kojih dolazi regularna slavenska vojska, dokazuje da je riječ o dobro organiziranoj vojnoj snazi, koja, uostalom, uspijeva uništiti langobardsku vojsku.

Sve upravo navedene vijesti jasno upućuju na zaključak da su Slaveni u to doba bili respektabilna vojna snaga, koja je na čitavom golemom području od Istre do Crnog mora vršila neugodni pritisak na bizantska područja. Ipak, oni su za čitavo to vrijeme bili avarski saveznici i u tom savezu imali podređenu ulogu, doduše sa samostalnošću djelovanja. Jedino razdoblje prijateljskih odnosa Avara i Slavena prema Bizantu bilo je u doba prevlasti Hrovata.

³³ Podrobnosti u MARGETIĆ 1983a, 148-152.

³⁴ PAVAO ĐAKON, V, 23.

³⁵ N. dj., VI, 24.

³⁶ *Latrunculi* nisu obični razbojnici. *Latrunculi* su *praecursores exercitus* (DU CANGE V, 38), tj. vojni izviđači. Riječ *latrunculus* u smislu vojnog plaćenika uporabljena je u latinskom tekstu Biblije (Vulgata) pa se u tom i sličnom smislu vrlo često rabi u srednjem vijeku. Navodimo ovdje samo primjer iz Du Cangea: *Is autem qui ferebat litteras, captus est a latrunculis Andree regis* (Na i. mj.). Ukratko, *latrunculi* su lako oboružani i lako pokretljivi vojnici koji se koriste, uz ostalo, za nenadane upade na tuđa područja. Oni su utoliko slični razbojnicima, što “usput” mogu i pljačkati, ali im to nije osnovni zadatak jer ako ih se koristi kao izviđače, oni su očito dio vojske.

Nakon smrti Kuvrata-Krovata Veliko bugarsko carstvo doživljava teške trenutke. S tim je u svezi dolazak dijela Bugara god. 679./680. pod vodstvom Kuvratova sina Asparuha na područje južno i sjeverno od donjeg Dunava. Približno u to doba probugarski Hrovati gube vlast u Avariji, koja prelazi na novu vladajuću elitu, istočnjačku rasno i vojnički posve drukčiju od prethodne. Njezin neprijateljski odnos prema Bizantu traje sve do uništenja tog "trećeg avarskog kaganata" po Karlu Velikom.

4. Dva priručnika vojne taktike, Pseudo-Mauricijev Strategikon iz početka 7. stoljeća i Taktika Lava Mudrog sadrže neke važne vijesti o narodima koji okružuju Bizant. Pokušat ćemo ih iskoristiti u prvom redu sa stajališta društvenog života tih naroda. U tim priručnicima anonim (Pseudo-Mauricije) i Lav daju upute vojnim komandantima o načinu ratovanja s raznim neprijateljskim narodima, koji okružuju Bizant, ali i s onima koji imaju prijateljske odnose s Bizantom ili čak priznaju njegov više ili manje izražen suverenitet nad njima, i to očito zato što i s njima treba znati "zlu ne trebalo" ratovati. Usput oba autora daju kraće ili dulje prikaze života, vjerovanja, karakternih osobina i gospodarstvenih prilika naroda koje opisuju. Pri tome je Lav Mudri uvelike koristio podatke iz Pseudo-Mauricija, ali ih je često usklađivao s promijenjenim okolnostima, do kojih je došlo u razmaku od približno dvjesto godina pisanja tih dvaju djela pa su te razlike od posebne važnosti za problematiku, koju u ovome radi istražujemo. Ponegdje, gdje je došlo do bitne promjene u načinu života, Lav Mudri navodi podatke, koje preuzima od Pseudo-Mauricija, ali u tom slučaju rabi perfekt ondje gdje se ovaj služi prezentom. Lav Mudri zna da ti podaci više ne odgovaraju životnoj stvarnosti, ali mu je žao da ne iskoristi starije vrelo, jer ima pred sobom gotov zanimljiv tekst. Dakako, da je za današnje istražitelje povijesti svaka ovakva informacija zlata vrijedna. Evo prije svega popis naroda (s postotkom udjela u cjelokupnom tekstu) koji su za spomenuta dva autora važni za Bizant kao državu i o kojima oni daju razmjerno opširne vojne savjete i ostale vijesti:³⁷

Pseudo-Mauricije		Lav Mudri	
(XI, 1, 1-85) Perzijanci	18%	(XVIII, 110-141) Saraceni	37%
(XI, 2, 1-108) "Skiti tj. Avari, Turci i ostali narodi"	23%	(XVIII, 40-76) Turci (= Mađari), Bugari i slično	34%
(XI, 3, 1-46) Franci, Langobardi, i ostali slični	11%	(XVIII, 78-98) Franci i Langobardi	15%
(XI, 4, 1-224) Slaveni i Avari	48%	(XVIII, 79, 99-108) Slaveni	14%
	100%		100%

³⁷ U zgradama broj knjige i poglavlja, a kod Pseudo-Mauricija i retci.

Kod ocjenjivanja podataka Pseudo-Mauricija treba uzeti u obzir da je car Mauricije koncem 6. stoljeća vodio teške ratove s podunavskim Slavenima pa odatle djelomično potječe očita hipertrofija podataka o Slavenima. Djelomičan razlog bit će sigurno i u tome, što je sastavljač toga djela najvjerojatnije neki general, koji je vodio bitke sa Slavenima pa su ga oni najviše zanimali. U svakom slučaju vidi se da je razmjerno mala pozornost posvećena Francima i Langobardima, nedvojbeno zato što se težište carstva nalazilo na Balkanu i u Maloj Aziji.

Razumljivo je da su kod Lava nestali Perzijanci, i da su na njihovo mjesto došli Saraceni (Arapci), dapače, ovi su sada postali smrtonosni protivnici, ali su pozornost pisca jako privukli i Turci (= Mađari) i Bugari, - Bugari zato što je njihova blizina Konstantinopolu bila izvanredno neugodna latentna prijetnja, a Mađari zato, što je mudar odnos s njima mogao uvelike odvratiti pritisak Bugara na Bizant. Slaveni su prestali biti realna opasnost. Ako uzmemo u obzir, da od teksta koji otpada na njih, tj. 14%, pretežni dio čini antikvarne bilješke preuzete iz Pseudo-Mauricija (i dane u perfektu, da čitatelj zna da je riječ o neaktualnim činjenicama) i da novi tekst o Slavenima čini samo oko 22% ukupnog Lavova teksta, onda se vidi da Slaveni u doba Lava Mudroga predstavljaju neusporedivo manju opasnost, nego što je to bilo dvjesto godina ranije u doba Pseudo-Mauricija – dapače, po svemu se čini, da oni uopće više nisu bili neka neposredna opasnost jer su se pokrstili i priznali bizantski suverenitet.

Između Pseudo-Mauricija i Lava Mudroga postoji još jedna zanimljiva razlika. Pseudo-Mauricije je posve usmjeren na vojnička pitanja u najširem smislu te riječi. Njega zanima kako se treba boriti s neprijateljem Bizanta, premda u to ulaze, dakako, i pitanja gospodarske razvijenosti, društvenog uređenja i slično. Lav Mudri shvaća svoj zadatak ponešto drukčije. Kao car, vrhovni državni autoritet, on oprezno i pozorno istražuje način života i borbe onih naroda, koji su u susjedstvu Bizanta i s kojima, doduše, nema privremeno napetih odnosa koji bi se mogli pretvoriti u ratni sukob, ali ih ipak opisuje i pri tome uzima u obzir u priličnoj mjeri i pitanje diplomatskih odnosa, jer i o njima ovisi snaga države.

I zbog toga Lav Mudri procjenjuje i ocjenjuje i susjede, koji (privremeno) nisu neprijatelji, a pri tome ih prilično vješto "rangira". Najmanje brige zadaju mu Slaveni. Kristijanizirani i pod snažnim bizantskim utjecajem, oni mogu poslužiti kao uzor dobrih susjeda. Posve je drukčija situacija s Bugarima. Car insistira na tome da su oni kršćani i da su se u mnogome odvojili od ostalih europskih barbara time što su se trajno smjestili i napustili selilački način života (νομοδικός). Pa ipak, car im posvećuje veliku pozornost jer je svjestan da ovako jaka država u neposrednoj blizini glavnog grada Bizanta može preko noći postati velikom opasnošću, a taj njegov slabo prikriiveni strah pred Bugarima izbija tako reći iz svakog retka posvećenog njima. Tako Lav Mudri na jednom mjestu³⁸ piše kako je Božja providnost navela Mađare da napadnu Bugare

³⁸ TAKTIKA LAVA MUDROGA XVIII, 42.

upravo u vrijeme kada su ovi prekršili mir s Bizantom i napali Traciju. Okolnosti su bile vrlo nepovoljne za Bizant jer je bio upleten u rat s Arapima. Car nastavlja da je Bizant u pomoć Mađarima poslao preko Dunava svoju mornaricu tako da su Mađari u tri bitke pobijedili Bugare: "Bugari su kao od više sile poslani da ne bi Romeji kršćani svjesno uprijali ruke krvlju Bugara kršćana". Nema ni najmanje dvojbe da je Bizant protiv Bugara uporabio Mađare, koji su u to doba prebivali na prostorima istočno od koljena Dunava i ugnijezdili se u istočnom dijelu moravske države.³⁹ Dakako, da je Bizant nedvojbeno dobro platio mađarsku intervenciju pa se je na bizantskom dvoru "unajmljivanje" Mađara smatralo kao dokaz da su Mađari neka vrsta saveznika, pa čak i nešto više od toga, jer se, eto, prihvaćaju i ratnih operacija protiv bizantskih neprijatelja. I zato Lav, opisujući način ratovanja s Turcima (= Mađarima) diplomatski i krijeposno dodaje: "Ovo ti ne pišemo (komandante), kao da se spremamo na rat protiv Turaka; oni, naime, niti su nam susjedi niti neprijatelji, već se trude biti više kao podložni ($\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu\ \acute{\upsilon}\pi\eta\kappa\omicron\omicron\iota$) Romejima". Ne vidimo drugog boljeg objašnjenja za ovo Lavovo opisivanje na prvi pogled neobičnog odnosa Mađara i Bizanta u to vrijeme.

U svakom slučaju vrijedi zapaziti Lavovo nastojanje da što točnije opiše odnos Bizanta prema susjedima, i to ne samo onima, koje se u Bizantu smatra potencijalnim neprijateljima, nego i onima s kojima Bizant u to doba živi na miru. Lavova se poruka približno može u pogledu naroda koji nisu neprijateljski ocrtati ovako: Slaveni su pacifirani, kristijanizirani i podložni Bizantu; Bugari su kršćani, ali opasni i jaki i ne smije im se vjerovati; Mađari su spremni surađivati s Bizantom pa su kao takvi korisni, jer su jaki, premda još nisu kristijanizirani i premda još uvijek žive selilački, nomadski.

Ekskurs

Odnosi Bizanta s barbarima nisu ni izdaleka tako jednostavni, kao što se na prvi pogled čini. Poučan primjer za preispitivanje dosadašnjih analiza tog problema jeste dolazak Langobarda u Italiju.

Propast gepidske države u 567. godini koja je neposredno prethodila odlasku Langobarda iz Panonije u Italiju najčešće⁴⁰ se opisuje približno ovako: u 565. došlo je do rata između Langobarda pod njihovim vladarom Albuinom i Gepida pod Kuni-mundom. U početku su Langobardi imali više uspjeha, ali se ratna sreća okrenula kada je bizantski car Justin II. postao gepidskim saveznikom nakon što su mu Gepidi obećali povrat Sirmija. Gepidi ipak ne ustupaju Bizantincima Sirmij. Pobijeđeni Langobardi povezuju se s Avarima kojima uz ostalo obećavaju da će im u slučaju

³⁹ O tome podrobnije MARGETIĆ 2000, 186 i d.; ISTI 1995, 28.

⁴⁰ Literatura je u pravom smislu riječi nepregledna. Vidi npr. SCHMIDT, 539 i d., 583 i d.

pobjede prepustili gepidsku zemlju. Kunimund traži pomoć od Bizanta i ponovo obećava Sirmij, ali Bizant ostaje neutralan i čak dopušta Avarima da njihove čete krenu protiv Gepida preko bizantskog zemljišta desnom obalom Dunava. Ipak, teret odlučujuće bitke s Gepidima u 567. podnijeli su u cijelosti Langobardi koji uništavaju gepidsku vojsku. Gepidski vladar Kunimund gubi tom prigodom život. Gepidi izručuju Bizantu Sirmij, a ostatak njihove države zaposjedaju Avari. Langobardima je susjedstvo Avara bilo nepodnošljivo; zbog toga već iduće (568.) godine odlaze u Italiju na što ih je potaklo i to što je car početkom te godine skinuo Narzesa, koji je uživao veliko poštovanje u barbara, s njegova položaja glavnog bizantskog funkcionara u Italiji.

Ponašanje Langobarda na prvi se pogled čini zagonetnim. Oni su se jedini borili protiv Gepida i dokazali svoju visoku vojničku sposobnost uništivši gepidsku državu. I dok lješinari, da se tako izrazimo, Avari i Bizantinci dijele međusobno gepidsku državu, Langobarde, pobjednike u ratu, navodno hvata strah pred Avarima i napuštaju Panoniju, i to upravo u vrijeme kada Bizant ne pokazuje nimalo straha od Avara i na njihovo najveće ogorčenje okupira Sirmij. Teza o langobardskom strahu ili čak bilo kakvoj averziji prema Avarima u to vrijeme nema nikakva oslonca u vrelima, dok naprotiv postoji dovoljno vijesti o tome da je njihov odnos bio prijateljski i čak saveznički. Poznato je npr. da su ta dva naroda sklopila ugovor neposredno pred rat s Gepidima. O tom nas ugovoru izvještava i inače pouzdani Menandar pa nema razloga sumnjati u njegovu vjerodostojnost. *Historia Langobardorum* Gotanskog kodeksa i istoimeno djelo Pavla Đakona sačuvali su vijest o još jednom ugovoru Langobarda i Avara. Po tom su se ugovoru Avari obvezali vratiti Langobardima Panoniju u roku od 200 godina, ako bi se Langobardi htjeli u nju vratiti. Mnogi autori prihvaćaju vijesti o tom ugovoru. I doista ne vidi se razlog koji bi potakao pisca Gotanskog kodeksa i Pavla Đakona da ga naprosto izmisle. Vijest se očito temelji na narodnoj tradiciji po kojoj je, dakle, povlačenje iz Panonije sprovedeno u punoj suglasnosti s Avarima. Kako protivnih vijesti nema, ne vidimo zašto se ne bi toj tradiciji vjerovalo bar u njezinoj osnovnoj poruci, tj. o dobrim odnosima Langobarda i Avara u to doba.

Nije manje čudna još jedna okolnost. Naime, Bizant se 568./569. žestoko odupire avarskom pokušaju da se dokopa Sirmija pa se oko njegovih zidina vode krvave borbe. A obratno, Bizant ne pruža Langobardima ni najmanji otpor prilikom njihovog zaposjedanja golemih prostranstava sjeverne Italije. Agnellus izričito kaže da su Langobardi okupirali "Venecije" bez ikakvih ratnih operacija (*absque bello*). Zar je doista Bizantu bilo toliko stalo do Sirmija, a tako malo do sjeverne Italije?

Isto tako čude uporni napadi Langobarda na prekoalpska franačka područja. Još iste 569. godine kada Langobardi osvajaju Milano, oni već napadaju Franke o čemu postoji pouzdano svjedočanstvo vrlo dobro informiranog suvremenog kroničara Marija iz Avenchesa.⁴¹ Isto tako dobro obaviješteni suvremeni pisac Povijesti Frana-

⁴¹ MARIUS, 238.

ka, biskup Grgur iz Toursa piše u 575. godini da su Langobardi napadali preko Alpa 570. i 571. godine.⁴² Zar su doista ti uporni langobardski agresivni prijelazi preko Alpa i to upravo ondje gdje su se još uvijek držale bizantske posade (npr. Susa) bili baš samo *törichte, zwecklose Expeditionen* kako ih naziva Schmidt?⁴³ Dakako da je posve neprihvatljivo "objašnjavati" takve vrlo rizične i opetovane pothvate preko Alpa kao "glupe i besmislene", jer bi oni očito takvim izgledali i samima Langobardima, to više što su bili skopčani s teškim gubicima za Langobarde. Očito je da bi i sami Langobardi već nakon prvog takvog prijelaza preko Alpa shvatili besmislenost tih pothvata pa bi valjda od njih odustali. Zato smatramo da se langobardski upadi 569., 570. i 571. moraju drukčije, racionalnije i uvjerljivije objasniti. Ukratko, prema dosadašnjim tumačenjima ponašanje Langobarda poslije 565. god. čini se višestruko nerazumljivo.

Naprotiv, sve spomenute okolnosti govore u prilog tezi da su Langobardi došli u Italiju uz suglasnost Bizanta. Je li o tome sačuvan neki trag u vrelima? U najstarijem pisanom vrelu koje je nastalo na tlu Italije i koje ujedno odražava u dobroj mjeri langobardsku narodnu tradiciju, u *Origo gentis Langobardorum* pisanom sredinom VII. stoljeća bez ikakve sumnje na osnovi već nekog prethodnog vrela, piše: *Ipse Albuin adduxit Langobardos in Italia, invitatos a Narsete scribarum* (varijanta drugog rukopisa: *patricio*)⁴⁴, tj. taj Albuin je doveo u Italiju Langobarde pozvane od Narzesa, visokog bizantskog funkcionara. Na dugom putu kroz Italiju prema franačkoj granici (Cividale-Treviso-Vicenza-Verona-Brescia-Bergamo-Milano-Torino-Susa) Langobardi nisu naišli ni na kakav otpor, a nema vijesti ni o bilo kakvim osvajanjima i rušenjima gradova.

Analizirajmo sada neke najstarije vijesti o ponašanju Langobarda u Italiji.

Najstarija se vijest nalazi kod Grgura, biskupa u Toursu. On je pisao 575./576., dakle jedva 7-8 godina nakon ulaska Langobarda u Italiju. On piše da Langobardi *quam regionem ingressi, maxime per annos septem pervagantes, spoliatis ecclesiis, sacerdotibus interceptis, in suam redigunt potestatem*,⁴⁵ tj. ušavši u taj kraj (tj. Italiju) i na sve strane lutajući sedam godina, nakon što su pljačkali crkve i ubijali svećenike, podvrgnuli su ga svojoj vlasti.

Vrlo je vjerojatno da su Langobardi počinili u Italiji razna nedjela jer je to normalna posljedica ulaska tuđih vojnih jedinica u neku zemlju. Ipak Grgur ograničava njihova zlodjela samo na crkve i svećenike, a kako on kao katolik s negodovanjem gleda na Langobarde koji su bili arijanci, može se s pravom pretpostaviti da je u Grgurovom opisu situacija s katoličkim crkvama i svećenicima u Italiji svjesno dramatizirana. Uostalom, dovoljno je pročitati poznato pismo nearijanskih biskupa iz "Verone i Druge Recije" iz 591. godine da se vidi da je katoličanstvo još te godine, dakle punih

⁴² GREG. TUR., 174-177 (IV, 42).

⁴³ SCHMIDT, 593.

⁴⁴ KOS I,67 (bilješka Secundusa).

⁴⁵ ORIGO 4. Nije li temelj toj vijesti u Secundusovoj *historiola*, na koju se Pavao Đakon često poziva?

23 godina nakon dolaska Langobarda u najstrožem središtu langobardske vlasti i prisutnosti bilo itekako živo i da je tamošnje nearijance daleko više mučio odnos pape Grgura I. prema njima nego stav langobardskih vlasti.

Drugi suvremenik dolaska Langobarda, Marije iz Avenchesa povezuje s dolaskom Langobarda u Italiju ove nedaće koje su se desile: *ibique alii morbo, alii fame, nonnuli gladio interempti sunt*,⁴⁶ tj. tamo (u Italiji) neki su izgubili život bolešću, drugi glađu, a neki broj mačem. Taj se izvještaj ne ograničava doduše na ubijanje katoličkih svećenika, ali dolazak Langobarda povezuje s mnogobrojnim smrtnim slučajevima, u kojima ipak Marije najprije navodi bolesti i glad, a tek onda divljanje soldateske – a i to začudo samo za 569. godinu, a ne i za 570. i 571. Marije u Italiji za 570. godinu spominje kao najveću nesreću bolesti: *morbis validus cum profluvio ventris et variola*,⁴⁷ tj. tešku bolest s izljevima u trbuhu i boginje. Marije povezuje dolazak Langobarda s uobičajenim nesrećama koje sa sobom donosi dolazak strane soldateske.

Za "Venecije" je Agnellus čak izričit: Langobardi su ih osvojili *absque bello*.⁴⁸ Isto to vrijedi i za munjevito langobardsko napredovanje preko Milana i Alpa na franački teritorij. Ni o kakvim okršajima Langobarda s Bizantincima ne javlja ni Marije iz Avenchesa (*Alboenus (...) Italiam occupavit*)⁴⁹ ni Grgur, biskup Toursa (*quam regionem ingressi maxime per annos septem pervagantes*)⁵⁰ ni Izidor Seviljski (*Narsis (...) Langobardos (...) in Italiam introducit*)⁵¹ ni Origo (*coeperunt predare in Italia*)⁵² itd. Što je još karakterističnije, ništa se ne zna o tome, kada i kako su se Langobardi ugnijezdili u Spoletu i Beneventu. Po nekima su oni osvojili ta dva vojvodstva tek kasnije u doba samostalnosti langobardskih vojvoda poslije 574. (Hartmann),⁵³ po drugima ih je osvojio već Albuin (Bogneti). Ali, posve mašnji se muk vrela o tako važnim događajima kao što je langobardsko zaposjedanje Spoleta i Beneventa može najprirodnije objasniti tako da se i to dogodilo *absque bello*, kako bi rekao Agnellus.

Ostao bi kao jedini podatak Albuinova opsada Pavije koja je po Pavlu Đakonu trajala preko tri godine.⁵⁴ Pavao Đakon upleo je u svoj rad priču o dramatičnom osvajanju Pavije bez ikakve sumnje iz lokalne tradicije pa je vrlo veliko pitanje što se zapravo događalo oko Pavije. *Codex Gothanus* javlja o Paviji nešto posve drugo: *Tunc Paviae cives et Mediolanum Metropolitim (...) colla sua ipsius Albuin regi subicerunt*,⁵⁵ tj. tada su se građani

⁴⁶ MARIUS, ad a. 569.

⁴⁷ N. dj., ad a. 570.

⁴⁸ AGNELLUS, 227.

⁴⁹ MARIUS, ad a. 569.

⁵⁰ GREG, TUR., 174 (IV, 41).

⁵¹ ISIDOR, 476.

⁵² ORIGO, 4.

⁵³ HARTMANN, 54 i d.

⁵⁴ PAVAO ĐAKON, II, 26, 27.

⁵⁵ CODEX GOTHANUS, 9, c. 50.

Pavije i metropole Milano pokorili Albuinu kralju. *Codex Gothanus* povezuje – doduše nespretno – pad Pavije i Milana s prvim nastupom Albuina u sjevernoj Italiji. Kako to vrelo ne pravi nikakve razlike u pokoravanju Milana i Pavije vidi se da oko Pavije uopće nije došlo do nekih borba. Drugi stariji izvori ne spominju to opsjedanje za koje bi ipak trebalo očekivati da bi kod suvremenih kroničara moralo pobuditi velik interes, bez obzira na to koliko bi trajala navodna opsada.

Ovo je samo izvod iz naše opširnije raščlambe, na koju upućujemo čitatelja.⁵⁶

2. Struktura slavenskog društva

1. Od svih naroda, koje Pseudo-Mauricije i Lav spominju, za naseljavanje današnjih hrvatskih krajeva i Balkanskog poluotoka u obzir dolaze jedino Slaveni. Da bi razvoj društvenog života Slavena prema njihovu opisu bio potpun, treba se prisjetiti Prokopova opusa.⁵⁷

Nekih pola stoljeća kasnije Pseudo-Mauricije opisuje Slavene posve drukčije i spominje slavenska sela, u kojima su nastambe usko povezane jedne s drugima i koja su zbog obrane tako izgrađena da iz njih ima više izlaza.⁵⁸ Slaveni imaju mnogo domaćih životinja i uskladištenih žitarica, u rat ide svaki borac opremljen s dva mala koplja, a neki čak i s velikim teškim štitovima. Prema Čudima sv. Dimitrija Slavene karakterizira veliko poznavanje opsade gradova, iz čega se može zaključiti da su razni obrti bili vrlo razvijeni.⁵⁹ I vijest Pavla Đakona da je avarski kagan poslao Slavene u pomoć langobardskom kralju Agilulfu pri opsjedanja Cremone potvrđuje obrtničke vještine Slavena,⁶⁰ a nekih osamdeset godina kasnije Čuda sv. Dimitrija izričito spominju drvosječe, stolare, kovače i graditelje sprava za napad na Solun.⁶¹

Početak 10. stoljeća Lav Mudri javlja da su Slaveni već odavno prešli Dunav, da su se naselili na prostorima zapadno od Bugara, da su uglavnom kristijanizirani, da su podložni Bizantu i da mu pomažu svojim napadima na bizantske neprijatelje.

Još dvije vijesti privlače našu pozornost. Naime, Pavao Đakon razlikuje sredinom 7. stoljeća slavensku vojsku (*exercitum Sclavorum*) od slavenskih prethodnica i izviđača (*latruncoli Sclavorum*), iz čega se može zaključiti da su Slaveni, koji žive blizu Furlanije vojno već vrlo dobro organizirani.⁶² Uostalom, već Pseudo-Mauricije spominje grupacije mladih odvažnih Slavena koji iznenade napadače na njihova sela.⁶³ U oba slučaja riječ je o zasebnim udarnim lako pokretnim četama.

⁵⁶ MARGETIĆ 1992, 149-173.

⁵⁷ Vidi tekst uz bilj. 2.

⁵⁸ PSEUDO-MAURICIJE XI, 4 (5), (13).

⁵⁹ N. dj., XI, 4 (3).

⁶⁰ Čuda sv. Dimitrija I, 116

⁶¹ PAVAO ĐAKON IV, 28.

⁶² Čuda sv. Dimitrija II, 272.

⁶³ Vidi bilj. 28.

Vrijedi usporediti vijesti Pseudo-Mauricija i Lava Mudroga o društvenom uređenju Slavena s onim drugih naroda.

Po Pseudo-Mauriciju Avari, Turci i ostali hunski narodi do početaka neprijateljstva žive raspršeni po rodovima i plemenima (κατὰ γένη καὶ φυλάς). Ali, kada se Avari i Turci pripremaju za bitke, oni više nisu rodovsko-plemenski organizirani, već se grupiraju u čvrsto povezane čete (μοῖραι), a izvan njih nalaze se pomoćne pokretljive čete. Takvu vojnu organizaciju omogućuje čvrsta jedinstvena vlast, ti su narodi μοναρχούμενα, njima vlada jedan vladar.⁶⁴ Ostali hunski narodi nastupaju, dakle, i u ratu raspoređeni po rodovima i plemenima. Ove vijesti Pseudo-Mauricija ponavlja i Lav Mudri, s time da ovaj ističe da Turci i u njegovo doba žive pastirskim životom, dok Bugari više tako ne žive, premda je njihova državna organizacija i dalje ostala pod jednom vlasti.⁶⁵

Langobardi, Franci i drugi blond (ξανθά) narodi bore se prema Pseudo-Mauriciju⁶⁶ u vojnim formacijama "po plemenima, rodovima i prema prijateljstvu" [κατὰ φυλάς καὶ (...) συγγενεία τε καὶ προσπαθεία].⁶⁷ To preuzima i Lav Mudri, ali dodaje ove važne riječi "a, često i na osnovi prisege" (πολλάκις δὲ καὶ συνωμοσίᾳ)⁶⁸ iz čega treba zaključiti da je u dvostoljetnom razdoblju došlo do bitnog napretka njihova vojnog organiziranja, tj. da do organizacije njihovih vojnih jedinica ne dolazi više samo na osnovi rodovsko-plemenskog društvenog uređenja, već i na osnovi samoorganiziranja četa, koje ujedinjuje prisegom utvrđena zajednička komanda. Lav Mudri dodaje daljnja zapažanja: Franci i Langobardi u međuvremenu su kristijanizirani, neki su od njih u prijateljskim odnosima s Bizantom, neki su mu podložni⁶⁹ i dodaje da su Langobardi izgubili u međuvremenu mnogo na svojoj snazi i ugledu.⁷⁰

Što se pak tiče Slavena, ni Pseudo-Mauricije ni Lav Mudri ne izvješćuju da bi oni bili živjeli u rodovsko-plemenskom društvu niti da bi se u slučaju rata tako organizirali. U doba Lava Mudroga (konac 9. i početak 10. stoljeća) Slaveni su se već smjestili na područjima jugozapadno od donjeg Dunava i žive organizirani po područjima, time da je počevši od Bazilija I. i njihova državna uprava organizirana na bizantski način, ali su zadržali mnoge vlastite pravne običaje.

2. Problem naseljavanja naših područja od 6. stoljeća dalje ima posve drugi sadržaj nego što je to slučaj s Italijom, kamo su, nakon što je Justinijan uništio ostrogotsku državu, u drugoj polovici 6. stoljeća došli Langobardi i tamo u iduća dva stoljeća vodili

⁶⁴ PSEUDO-MAURICIJE XI, 4 (12).

⁶⁵ N. dj. XI, 2.

⁶⁶ TAKTIKA LAVA MUDROGA XVIII, 43, 63.

⁶⁷ PSEUDO-MAURICIJE XI, 3, 13-15.

⁶⁸ TAKTIKA LAVA MUDROGA XVIII, 84.

⁶⁹ N. dj. XVIII, 78.

⁷⁰ N. dj. XVIII, 80.

borbu za vlast s Bizantom. Bizant je doduše trpio mnoge poraze i gubitke raznih područja, ali je njegova uloga u to doba u Italiji daleko od toga da bi bila marginalna, već i zbog dvoznačnosti odnosa Langobardi-Bizant, koji su već od samog dolaska Langobarda pa sve do pojave u Italiju nove velesile, Franaka, bili neusporedivo složeniji od pukog trajnog neprijateljstva. Slično je bilo, uostalom, i na područjima današnje Francuske i Španjolske, gdje se je naseljavanje Vizigota, Ostrogota i Burgunda odvijalo također pod posve drukčijim okolnostima nego na području današnje Hrvatske (i Bosne).

Pri tome mislimo u prvome redu na okolnost da su svi narodi koji su se od 4. st. dalje naseljavali u Italiji, Francuskoj i Španjolskoj, tamo naišli na rimske veleposjednike i ostatke kakve-takve rimske državne organizacije pa su zbog toga novopridošli narodi nastojali da se prijenos vlasti i bogatstva dogodi na razmjerno miran način, jer im je bilo jasno da će tako postići mnogo više s neusporedivo manje žrtava. Kao legalni plašt, koji je pokrivaio djelomičnu eksproprijaciju poslužila je konstitucija iz 398. god. po kojoj se vojnika u slučaju potrebe "privremeno" smještalo u kuće veleposjednika, tako da je ovaj morao odstupiti jednu trećinu svoje kuće, dok je vojnik-"gost" (*hospes!*) dobivao prehranu iz državnih skladišta ili u novcu.

Oslanjajući se i na rimske zakone, Vizigoti, Ostrogoti, Burgundi i kasnije Langobardi mogli su u okviru rimskog pravnog poretka biti proglašeni "gostima" pa im je na osnovi dogovora prepuštena u načelu ne samo trećina kuće, već i trećina zemalja s njihovim obrađivačima. Ali, to je samo okvir unutar kojeg je svaki osvajač nalazio svoj odnos prema starosjediocima.⁷¹

Tako su, npr. prema pouzdanim vijestima Marija, 456. god. Burgundi zauzeli dio Galije i podijelili zemlje s galskim senatorima.⁷² *Lex Burgundionum* to detaljnije regulira i određuje da Burgund dobiva od obrađivih zemalja dvije trećine, od šuma polovicu, a od robova (*mancipia*) jednu trećinu.⁷³ Koncem V. stoljeća Odoakar je razdjelio trećinu zemalja svojim vojnicima (u svojstvu federata (*xumac...a*)),⁷⁴ a kada ga je pobijedio Teodorik, ovaj je preuzeo te već razdijeljene zemlje i nije od Rimljana ništa više tražio, što je Prokop naročito pohvalio.⁷⁵ Za Langobarde smo slabije obaviješteni. Pavao Đakon piše da su "neki Rimljani iz pohlepe poubijani, a drugi razdijeljeni među gostima (*per hospites*) i bili obvezani da treći dio svojeg uroda plaćaju Langobardima".⁷⁶

⁷¹ N. dj. XVIII, 101.

⁷² MARIUS, 239: *Eo anno Burgundiones partem Galliae occupaverunt terrasque cum Gallie senatoribus dividerunt.* (U toj su godini Burgundi zauzeli dio Galije i podijelili zemlje sa senatorima Galije).

⁷³ LEX GUNDOBADA, 54 pr.; 54, 2; 67; za Vizigote vidi Lex Visigothorum, Cod. Eur. X, 1, 18, 16; 1, 9; usp. Lex Recessv. X, 8. Za Franke vidi npr. Lex Ribuaria.

⁷⁴ PROKOP, I, 1, 8.

⁷⁵ PROKOP, I, 1, 27.

⁷⁶ PAVAO ĐAKON, II, 32. U problematiku se ovdje ne možemo upustiti.

Ovakve eksproprijacije nije bilo u slučaju dolaska Avara, Slavena i drugih naroda prigodom postupnog zauzimanja područja današnje Hrvatske, i to zato, što se cjelokupna vladajuća elita (svjetovni dužnosnici, biskupi, imućni posjednici) odselila, u prvom redu u dalmatinske gradove i otoke. Ostali su samo "niži" slojevi: mali nasljedni zakupci zemalja i neslobodno poljoprivredno stanovništvo – ukoliko nisu odbjegli s drugima. Tako su se došljaci našli u utoliko pogodnijoj situaciji od došljaka na Zapadu, što nisu imali potrebe dogovarati se o podjeli zemlje: sva je zemlja pripala njima.

Prema prethodnom izlaganju proizlazi da su naše krajeve zaposjele kao nova vladajuća elita vojne jedinice Slavena, koje su došle u okviru "prvog avarskog kaganata" pojačane migracijom *Hrovata* nakon što ih je iz središta države istisnula nova vladajuća elita "trećeg avarskog kaganata".

Ako je proces naseljavanja naših krajeva tekao u opisanom smislu, proizlazilo bi da se društvo na područjima današnje Hrvatske tijekom 8. stoljeća sastojalo iz više slojeva:

a) vladajući sloj

- sloj Slavena-ratnika, počevši od konca 6. stoljeća,
- sloj Horvata-ratnika, počevši od približno 630. god. dalje, uvećan za dodatnu migraciju poslije približno 675. god.

b) podređeni sloj

- slobodni poljoprivrednici iz ranijeg razdoblja,
- slobodni nasljedni zakupci-obrađivači, slavenski doseljenici,
- neslobodni poljoprivrednici.

Dodajmo da smatramo da Slaveni-ratnici nisu sa sobom preseljavali osobito velik broj Slavena ne-ratnika, osim, dakako, članova svojih obitelji i još ponekih Slavena, s kojima su bili uže povezani i s kojima su bili voljni podijeliti povlašteni položaj vladajućeg sloja. S druge strane, položaj podređenih slobodnih nasljednih zakupnika nije mogao biti pretjerano privlačan za Slavene iz ranije postojbine (područja oko donjeg Dunava), ali se čini vjerojatnim da su se na selidbu mogli odlučiti Slaveni "žgolja", koji u ranijoj domovini nisu imali dobar ekonomski i društveni položaj i kojima je selidba na opustjela zemljišta na područja današnje Hrvatske ipak bila nedvojbeni napredak (npr. mlađim članovima obitelji s brojnijom djecom).

Čak ni približne omjere broja pripadnika pojedinih slojeva jedva da je moguće naslutiti. Moglo bi se možda reći da je u vladajućem sloju bilo više Slavena, a da je Hrovata bilo manje, ali da su s druge strane Hrovati bili kompaktiji zbog svijesti o svojoj ranijoj ulozi u drugom avarskom kaganatu i zbog toga bili skloniji čvršćoj međusobnoj povezanosti i ambiciozniji u volji za zauzimanje vodeće uloge.

U podređenim slojevima bili bismo skloni dati brojčanu prednost slobodnim poljoprivrednicima iz ranijeg razdoblja, osobito u područjima južno od Kupe i Save,

koja nisu bila toliko izložena pljačkaškim pohodima od 5. do 8. stoljeća. Za naša su istraživanja ova pitanja marginalna.

Mnogo je važnije pitanje društvenog i pravnog položaja pojedinog sloja.

Kako izravnih podataka nema, poslužiti ćemo se analogijom sa strukturama sličnih migracijskih društava. Ovdje prije svega mislimo na društvene slojeve u doba "drugoga avarskog kaganata", tj. onoga doba kada su avarskom državom vladali Hrovati (630.-675.). Arheološka istraživanja dala su o tome društvu dosta zanimljivih podataka. Smatramo da arheološki podaci, povezani s pisanim vrelima upućuju na to da je vojni i upravni viši sloj stanovništva sačinjavala jezgra vladajućeg plemena na čelu s kaganom (cjelokupno sačuvano znakovlje, insignije iz zlata),⁷⁷ njegovim "namjesnicima" (zlatni mač),⁷⁸ i drugim visokim dužnosnicima (pozlaćene kneževske insignije). "Niže plemstvo" sačinjavali su vojni pratioci višeg sloja (srebrni pojas, često i srebrna konjska oprema). Nižeg su ranga bili vojnici (pojas s brončanim dijelovima), ali – ne svi. Oko polovica vojnika nije pokopana s pojasom pa se njih vjerojatno treba izjednačiti s najnižim slojem (pastiri, sluge). Posebni rang imali su graničari.⁷⁹

Međutim, postojala je i diferencijacija ovisna o ulozi u vojnoj sili.

Jezgro vojske sačinjavalo je teško naoružano i oklopljeno konjanstvo srednjoozjisko-perzijskog tipa, oboružano kopljem za probijanje oklopa, dvosjeklim mačem i ojačanim lukom.

Na nižoj su cijeni bili lako oboružani konjanici saveznih turkijskih plemena (Kutriguri i drugi). Ovamo su pripadali najvjerojatnije i slavenski saveznici.

Teško naoružanu jezgru pratili su pješaci, npr. pokoreni Slaveni.

Nedvojbena je, dakle, stroga hijerarhija unutar vojske vladajućeg plemena (ili plemenâ): najviši, srednji i niži sloj – ali i u okviru nevojničkog dijela pučanstva. Toj pak hijerarhiji odgovara hijerarhija kod savezničkih i podređenih naroda. Ali, na žalost, arheološki nalazi daju samo naslutiti opće obrise postojanja spomenutih hijerarhija. Zbog nedostatka pisanih vijesti jasnija slika međusobnih odnosa pojedinih slojeva nije moguća.

Ipak, analogija sa strukturom društva drugih plemena i naroda koji su živjeli neko vrijeme na našim područjima može donekle pomoći, i to osobito usporedba s Langobardima, koji su boravili u Panoniji sredinom 6. stoljeća.

⁷⁷ Kaganovo sjedište nalazilo se oko 90 km. jugoistočno od današnje Budimpešte. (SZENTPÉTERY, II, 240, 241).

⁷⁸ Prema arheološkim nalazima proizlazilo bi da su postojala četiri takva sjedišta (dva sjeverno odnosno južno od kaganova sjedišta, udaljena 60 odnosno 80 km.; jedno na desnoj obali Dunava, oko 80 km. sjeveroistočno od Budimpešte i jedno s lijeve strane rijeke Tise, približno u visini današnjeg grada Debrecin). Dakako, broj nije siguran, jer ovisi i o slučajnosti nalaza). SZENTPÉTERY, na i. mj.

⁷⁹ Naša je "ranglista" donekle, ali ne u cijelosti, slična onoj, koju je predložio BÓNÁ, 451. Usp. i prijedlog SZENTPÉTERY, II, 235, 1988. Temelj modernom istraživanju i zaključcima dao je LÁSZLÓ, osobito 175-180 i 286-293. Vidi i AVENARIUS, osobito 142 i d.

Društvena struktura langobardskog društva u 7. stoljeću poznata nam je iz *Edictus* (ili *Edictum*) *Rothari* i iz zakonodavstva langobardskih kraljeva 8. stoljeća, kada dolazi do jakog prodora rimskog prava pod kraljem Liutprandom (713.-735.) i njegovim nasljednicima Ratchisu i Ahistulfu.⁸⁰

Langobardsko društvo dijelilo se u Italiji na više slojeva. Punopravni su građani langobardske države bili samo Langobardi. Svi su bili obvezni na vojnu dužnost i na sudjelovanje na skupštinama. Dijelili su se na 5 klasa: oni koji nemaju ni 40 rali zemlje dužni su donijeti sa sobom samo najnužnije oružje (luk, strijele, štit); posjednik imanja preko 40 rali mora doći u vojsku još i s konjem; onaj koji ima do 7 podložnika sa zemljom dužan je služiti vojsku kao teško naoružani konjanik, a ako ima preko 7 podložnika mora dovesti sa sobom odgovarajući broj konja i naoružanje (Ahi. 2.). Trgovci nisu bili obvezani ići u vojsku, nego je umjesto toga njihova imovina bila opterećena raznim davanjima. Pri odlasku na vojni pohod svaki je sudac imao pravo osloboditi od vojne dužnosti 6 konjanika i 10 pješaka koji su ostajali kod kuće i tjedno radili po tri dana na imanju suca sve do njegova povratka s vojne. Slobodni Langobardi bili su vrlo ograničeni u pravu mijenjanja svog prebivališta čak i unutar kraljevstva. Odobrenje za selidbu mogao je dati samo kralj. (Ro. 177).

Položaj Rimljana u langobardskoj državi neposredno nakon dolaska Langobarda u Italiju u literaturi je sporan. Po nekima su oni pali u položaj poluslobodnih ljudi (*haldija*), po drugima su zadržali ne samo slobodan status nego čak i svoj municipalni poredak (gradske općine s kurijama). Pažljiva analiza oskudnih vrela pokazuje da su Rimljani ostali slobodni i zadržali svoje posjede, ali da su politički bili građani drugog reda. Nakon što su Langobardi u vrijeme Liutpranda uglavnom napustili arijanstvo prihvaćanjem katoličkog ispovijedanja i nakon što je isti kralj uveo u langobardsko pravo mnoga načela i norme rimskog prava, politička zapostavljenost Rimljana uglavnom je nestala.

Poluslobodni ljudi (*haldii, aldiones*) bili su, čini se, potomci onih oslobođenika koji nisu oslobođeni formalnostima kojima se stječe puna sloboda. Oni su imali svog zaštitnika (*patronus*), koji ih je zastupao pred sudom (Li. 68).

Neslobodni (*mancipi, servi*) dijele se u nekoliko vrsta: "sluge" (*ministerijali*) koji žive na dvoru gospodara; "poljoprivredni radnici" (*servi rusticani*), koji žive i rade na poljoprivrednom imanju gospodara; "neslobodni koloni" (*servi massari*) koji imaju vlastito domaćinstvo i neku pravnu i poslovnu sposobnost jer smiju držati vlastite pastire (Ro. 352) i druge ovisne radnike (Ro. 134), a mogu otuđivati imovinu u granicama redovna tekućeg obavljanja gospodarskih djelatnosti i s drugim sklapati ugovore o društvu, npr. o zajedničkom čuvanju stoke i o unapređivanju stočarstva (Ro. 234).

⁸⁰ BEYERLE, 409, 435; MARGETIĆ 1988, 63-64. Napominjemo da Rotarijev edikt citiramo Ro., zakone Liutpranda s Li., Ratchisa Ra., a Ahistulfa Ahi.

Dosta dobru sliku hijerarhijskih odnosa u Langobarda daje naknada za ubojstvo, *vražda*, koja ovisi o ugledu pojedinog sloja:

I. slobodni

1) ugledne osobe, osobito suci (<i>iudices</i>)	300 solida
2) kraljeva pratnja (<i>gasindi</i>)	200 solida
3) slobodni Langobardi (<i>arimani, exercitales</i>)	150 solida

II. neslobodni

1) <i>haldii, aldiones</i>	60 solida
2) sluge sa znanjem nekog obrta	50 solida
3) ostale sluge	6 solida
4) poljoprivrednici	16 solida ⁸¹

Langobardsko je društvo, dakle, bilo diferencirano tako da se vladajući sloj dijelio na vladajuću langobardsku elitu i obične Langobarde, dok su podređeni slojevi obuhvaćali sve ostalo stanovništvo. Rimljani su u tom društvu imali podređeni položaj kao etnička skupina, najvjerojatnije uglavnom slično položaju Rimljana pod Burgundima. Vlast je u državi držala vladajuća elita, s time da je ona bila posebno zaštićena vrlo visokom cijenom za razlikom od svih ostalih slojeva, pripadnici kojih su bili vrednovani od 6 (sluge) do 200 solida (*gasindi*), što znači da je zaštita ličnosti bila upravo nevjerojatno različita.

Kako je i u avarskoj državi prema arheološkim nalazima postojala ista dvostruka diferencijacija (prema plemenskoj pripadnosti i prema položaju pojedinca unutar plemena), razumno je pretpostaviti da su oba elementa i u njoj postojala. Za prvi element nema dvojbe: avarsko se društvo tako jasno dijelilo prema pripadnosti pojed-

⁸¹ Li. 62.

Prema Lex Gundobada, zakonu Burgunda, sastavljenom u doba kralja Gundobada (474.-516.) vražda za slobodne Burgunde iznosi točno onoliko koliko i za Langobarde po langobardskim propisima njihova kralja Liutpranda iz 8. stoljeća, i to stupnjevana također s obzirom na tri sloja slobodnih Burgunda (Lex Gundobada, II, 2). Što se pak tiče neslobodnih osoba, njihova je vrijednost ovako utvrđena:

– rob barbarin u pratnji uglednika	60 solida
– rob-zlatar	150 solida
– rob-obrtnik koji radi sa srebrom	100 solida
– rob-kovač	50 solida
– rob-stolar	40 solida
– rob-poljoprivredni radnik	30 solida

Rimsko stanovništvo također je podijeljeno u tri grupe (BEYERLE, 166). Za ubojstvo slobodnog Rimljanina po odredbi kralja Gundobada imovina ubojice dijelila se na dva dijela, od kojih su polovicu dobivali nasljednici (*heredes*) ubijenoga, a drugu polovicu nasljednici ubojice. Sam ubojica kažnjavao se smrću (LEX ROMANA BURG., II, 5). Što se pak tiče neslobodnih, Gundobadov je zakon propisivao iste zakone za Rimljane i Burgunde (LEX ROMANA BURG., II, 6) Za Vizigote vidi LEX VISIGOTHORUM, VI, 5, 1-20; VI, 5, 13 = LEX RECESS, a za Franke npr. LEX RIBUARIA, XXXVI De diversis interfectionibus.

nom plemenu, da je to nepotrebno dalje elaborirati. Što se pak tiče zaštite ličnosti, ona je više nego vjerojatno slijedila osnovne ideje, koje smo utvrdili kod Langobarda i drugih naroda.

Ta velika vjerojatnost pretvara se u tako reći siguran zaključak, ako uzmemo u obzir da je kasnije mađarsko društvo nastalo na taj način, što je u sebe uključilo ostatke Avara i, uopće, postupno cjelokupno stanovništvo Svetopukove Moravske. Ali, bez obzira na to, još je u 16. stoljeću Verböczy dao ovu "ranglistu vrijednosti"⁸²:

– velikaši	400 florena ⁸³
– ugarski plemići	200 florena ⁸⁴
– građani slobodnih gradova	200 florena ⁸⁵
– hrvatski plemići	100 florena ⁸⁶
– erdeljski plemići	66 florena ⁸⁷
– neplemići i Sikulci	25 florena ⁸⁸

Pojednostavljeno rečeno, ugarski plemići i svi građani svih kraljevskih slobodnih gradova "vrijedili" su dvostruko od hrvatskog, trostruko od erdeljskog plemića, a osam puta više od neplemića. Svu realnu vlast u državi prisvojila je, dakako, ugarska aristokracija.

Smatramo da smo uspješno dokazali da je u avarskoj državi postojao sustav slojeva koji je u načelu odgovarao ranijem langobardskom i kasnijem ugarskom sustavu.

III. UTJECAJ BIZANTA NA RAZVOJ HRVATSKOG DRUŠTVA

1. Organizacija bizantske gradske općine u Dalmaciji

a) *Političke prilike*

Razvoj gradske autonomije u bizantskoj Dalmaciji tekao je drukčijim tijekom nego u ostaloj Europi. U znanosti je pitanju kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina posvećena dosta velika pozornost. Ostalo je osamljeno i potpuno napušteno Strohalovo mišljenje po kojemu su rimske gradske općine potpuno propale početkom 7. st., a njihovo stanovništvo u cijelosti uništeno od Avara i Slavena. Novo slavensko stanovništvo opustjelih gradova navodno bi bilo pod utjecajem svećenstva postup-

⁸² Vidi L. MARGETIĆ 1995, 29 s pozivom na najvažniju literaturu.

⁸³ Trip., II, 43, 2.

⁸⁴ Trip., II, 70.

⁸⁵ Trip., III, 9.

⁸⁶ Trip., III, 3, 1.

⁸⁷ Na i. mj.

⁸⁸ Trip., III, 3, 14; I, 4, 2.

no romanizirano, a autonomija tih gradova razvila bi se iz biskupove vlasti nad gradom.⁸⁹ U znanosti je ostala prema tome prihvaćena teorija o kontinuitetu između rimskih municipija i srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, samo što se taj kontinuitet različito shvaća. Spomenut ćemo samo neka starija i novija mišljenja.

Mayer povezuje na najizravniji način kuriju kasnorimskog carstva s počecima srednjovjekovnih dalmatinskih gradova.⁹⁰ Po njemu kurije nisu u bizantsko doba doživjele dekadenciju, već su "cijelo kasno rimsko carstvo i Bizant karakterizirani stalnim povećanjem lokalne autonomije što je izvršava provincijalna aristokracija". Prema tome, opravdano je po Mayeru povezati najviše lokalne činovnike rimskih gradskih općina – *duumviri iuredicundo* – birane od kurije sa sucima (dvojom) koji u dalmatinskim gradskim općinama sude i upravljaju gradom, bar prema najstarijim sačuvanim ispravama, to više što srednjovjekovni *nobiles* biraju najviše municipalne organe, a *nobiles* odgovaraju po Mayeru starim kurijalima. Nema dvojbe da je Mayer htio previše dokazati. Kasnorimske kurije zaista nisu propale još ni u srednje bizantsko doba te se nalaze u nekim dijelovima istočnog carstva još u 9. st., ali s druge strane nema dvojbe da je 7. stoljeće značilo u Bizantu upravo u municipalnom pogledu prekretnicu zbog militariziranja najosjetljivijih i najvažnijih dijelova carstva.⁹¹ Uostalom, čak i sam Inchiostru, najbolji talijanski poznavalac dalmatinske i istarske pravne povijesti koji nalazi kontinuitet između rimskog i srednjovjekovnog prava u tako reći svakoj normi i svakom institutu, prisiljen je posumnjati u i inače vrlo dvojbenu kontinuitet između *duumviri iuredicundo* i dvojice gradskih sudaca u srednjovjekovnoj Dalmaciji.⁹² To svoje stajalište ponovio je Inchiostru i u kasnijim radovima.⁹³

Kostrenčić je uvidio slabe strane "čiste" teorije kontinuiteta pa ju je nastojao nadograditi kako bi na najuvjerljiviji način povezoao stare rimske municipije sa srednjovjekovnim gradovima.⁹⁴ On tvrdi da su dalmatinske gradske općine nastale stapanjem triju komponenata, tj. rimsko-municipalnog elementa, općine kršćana-vjernika i udruživanja građana. Po Kostrenčiću, prvi element nije ništa drugo nego "rimsko-municipalna čahura", a i drugi element igra tek sporednu ulogu vanjskog faktora, pod utjecajem kojeg se često nalazi treći element.

Barada je dao zanimljiv i vrijedan prilog proučavanju municipaliteta dalmatinskih gradova u Bizantu.⁹⁵ On je upozorio na nestanak kurija koje je zamijenio zbor svih građana. Ti su se dijelili po bizantskom pravu "na *maiores* i *minores*, na mali i veli puk, tj. *maiores et minores censiti*, dakle na poreznoj, a ne na krvnoj ili staleškoj osnovi".

⁸⁹ STROHAL, 1-108, 280-323. O problematiki podrobnije u MARGETIĆ 1975 i MARGETIĆ 1975a.

⁹⁰ MAYER, 347-462.

⁹¹ OSTROGORSKI 1958, 445-473 = 1969, 18-48; ISTI 1928, 129-143 = 1969, 49-60.

⁹² MAYER (INCHIOSTRU), 462.

⁹³ INCHIOSTRU, 384.

⁹⁴ KOSTRENČIĆ 1929, 113-120; ISTI 1956, 98 i d.

⁹⁵ BARADA 1942, 467.

Na žalost je Baradin prilog prekratak da bi mogao obuhvatiti složenu problematiku. Njemu treba u dobro upisati što je kontinuitet municipalnog života u Dalmaciji vidio u povezanosti rimskog uređenja sa srednjovjekovnim *uz nužnu kariku bizantskog pravnog sustava*, koja se ne smije zaobići.

I Praga se dotaknuo pitanja kontinuiteta.⁹⁶ Po njemu su kurije u Dalmaciji proplele još u kasnorimskom carstvu. Već u to doba dalmatinski gradovi poprimaju vojno obilježje, i to tako da nekadašnji dekurioni postaju vojni komandanti i tvore kao neko vojničko plemstvo (*famiglie tribunizie*), dok se mali posjednici i ostali narod mora zadovoljiti skromnijom ulogom "srednjeg i malog naroda" (*il popolo medio e minuto*). Za vrijeme Bizanta na komicijima se "kao u vrijeme Rima" birao jedan ili dva priora koji su, slično starim duovirima, upravljali komunom. Za najvažnija pitanja sastajala se *arengo*, skup svih građana. Uostalom, sve po Pragi, još od 10. st. počinje se afirmirati novi bogati sloj srednjih građana koji želi sudjelovati u gradskoj upravi, ali kojemu to onemogućava stara visoka aristokracija. To je razlog zbog kojeg se nova buržoazija udaljava od Bizanta i traži nove organizacijske oblike. Čini nam se da je Praga učinio sličnu pogrešku kao i Mayer, samo u drugom smjeru. Dok je Mayer našao ostatke starog rimskog municipalnog sustava još duboko u bizantsko doba i tako neposredno povezo kurije i komune, dotle je Praga militarizaciju gradskog života prebacio u kasnorimsko carstvo i pokušao obraniti i dokazati nepromjenjivost municipalnog sustava u Dalmaciji tijekom nekih 600 godina. Takva je stabilnost unutrašnjeg municipalnog uređenja to manje vjerojatna što je Dalmacija do Justinijana organizirana na osnovi dioklecijansko-konstantinskih reformi strogim odvajanjem civilne od vojne uprave. Justinijan nije obnovio civilnu upravu nakon što je srušena ostrogotska vlast, već je u Dalmaciji uveo vojnu upravu. Tako je to ostalo do prvih desetljeća 7. stoljeća, kada su dalmatinski gradovi izgubili svaku vezu Bizantom.

Nije ni najmanje slučajno što za Dalmaciju iz VII. i VIII. st. nema vijesti ni o jednom bizantskom strategu, nema nikakvih vijesti o organima gradske uprave, a nema vijesti ni o sudjelovanju dalmatinskih gradova u životu Bizanta.

Tako nakon ubojstva bizantskoga cara Konstansa god. 668. dolazi na vlast u Siciliji uzurpator Mezezius. Prema jednom izvoru *perrexit exercitus Italiae per partes Istriae, alii per partes Campaniae, nec non et alii per partes Sardiniae, Africae (...)*.⁹⁷ Čini se da se šutnja o Dalmaciji, osobito ako se uzme u obzir da je put od Dubrovnika do Sicilije mnogo kraći nego od Trsta do Sicilije, može i ovdje tumačiti samo na jedan način: dalmatinski gradovi nisu bili pod bizantskim vrhovništvom niti su u njima bile stacionirane imperijalne čete. Ako je točno da se za Dalmaciju ne može pretpostaviti tematsko uređenje prije 9. st., isto je tako točno da nema nikakvog dokaza ni za tvrdnju da je navodno bizantskom Dalmacijom u 7. i 8. st. upravljao prokonzul.⁹⁸ Također

⁹⁶ PRAGA, 26, 54-55, 61.

⁹⁷ KOS I, 220, br. 180.

nema vijesti ni u crkvenoj organizaciji. Prvi poznati biskup nakon dvjestogodišnje šutnje je Donat, za kojeg znamo da je 805. god. bio biskup u Zadru i da je zajedno s Pavlom, zadarskim, očito dalmatinskim, duksom, priznao – franačku vlast. Znanstvenici se spore je li dalmatinska crkva bila pod Rimom, Ravenom, Gradom, Akvilejom ili Konstantinopolom pa se u vezi s time pokušavaju razne “vratolomije”⁹⁹ umjesto da se prizna jednostavnu i očitu činjenicu da dalmatinski gradovi nisu bili ni pod jednom od nabrojenih crkvenih vlasti. Vijesti o dalmatinskim gradovima u VII. i VIII. st. nema naprosto zato što civilne i crkvene vlasti u Bizantu, Rimu, Akvileji, Gradu i Raveni nemaju nad tim gradovima nikakve ingerencije. Slično je i s poštivanjem svetaca. Nije slučajno što izvještaj o prijenosu tijela sv. Anastazija u Zadar stavlja taj događaj u početak 9. st.¹⁰⁰ i što sve upućuje na to da je baš nekako u isto vrijeme došlo do prijenosa moći sv. Krševana iz Akvileje. Svakako je privlačna misao da je franačkom pokušaju organiziranja crkvene hijerarhije u dalmatinskim gradovima sa centrom u Akvileji, čemu bi odgovaralo slanje relikvija sv. Krševana, odgovarao bizantski pokušaj usmjeravanja dalmatinskih crkava prema Konstantinopolu i odgovarajući prijenos tijela sv. Anastazije. Dakako, avarsko vrhovništvo nad dalmatinskim gradovima bilo je već zbog postojanja slavenske autonomije u 7. i 8. st. više-manje teoretske prirode. Ostvarivalo se najvjerojatnije preko slavenskog člana “avarsko-slavenske konfederacije” i sastojalo se možda samo iz plaćanja određenog tributa. Čini nam se da se i okolnost što su dalmatinski gradovi uspjeli više-manje sačuvati svoj *ager* može objasniti jedino tako što su oni priznali vrhovništvo razmjerno jakih snaga u svome zaleđu. Uostalom, vjerojatno je svaki grad imao drukčije odnose s kontinentalnim snagama, pa je ovisilo djelomično o diplomatskoj umješnosti gradskih predstavnika, a djelomično i okolnostima u vezi s općim i lokalnim nadiranjem Slavena i Avara, koliko je gradskog agera oduzela nova vlast u zaleđu.

b) Gradska autonomija u kasnorimskom carstvu i Bizantu

Gradska autonomija bila je u kasnom rimskom carstvu još uvijek vrlo izražena. Dioklecijanove i Konstantinove reforme unijele su doduše red u financije i opću organizaciju carstva i opteretile *civitates* znatnim financijskim opterećenjima, ali su im osigurale bar relativni mir i pravnu sigurnost. Osnovna značajka kasnorimskog carstva, organiziranog na osnovama Dioklecijanovih i Konstantinovih reformi, bila je stroga odvojenost civilne i vojničke uprave, pri čemu je vojnički aparat bio strogo hijerarhijski organiziran i predstavljao zajedno s carem kohezijski i integracijski element, dok je civilna uprava bila postavljena na razmjerno prilično jako izraženoj autonomiji temeljnih stanica državnog organizma – *civitates*. Gradska općina, *civitas*, bila je

⁹⁸ FERLUGA 1957, 45.

⁹⁹ DABINOVIĆ, 242.

¹⁰⁰ Doc. 306-309. Godina je sporna. Podrobnosti u MARGETIĆ 1977, 64.

u rukama srednjeg staleža – *possessores* -, koji su kao *curiales* bili u neku ruku staleški privilegirani.¹⁰¹ Gradsku skupštinu tvorilo je 100 dekuriona, biranih između kurijala, a gradsku upravu vodili su razni niži i viši činovnici, birani od dekuriona. Na čelu gradske uprave nalazili su se *duumviri iure dicundo*. Autonomija gradske općine u prvom se redu sastojala u tome što je ona samostalno razrezivala i raspoređivala kvotu poreza što ju je trebalo sabirati za potrebe centralne administracije, cara i vojske. Iz gradske uprave bili su izrijekom isključeni veleposjednici i ostale ugledne i moćne osobe koje su svoje obveze prema državi plaćale odvojeno i nezavisno od kvota i uplata gradskih općina. Osnovni smisao čitave organizacije bio je ovaj: civilno stanovništvo, organizirano u gradske općine, stvara svojim radom dovoljno sredstava za centralne državne organe i vojsku, a ti preuzimaju na sebe obvezu obrane proizvodnih društvenih slojeva. Autonomija obaju sektora – vojničkog i civilnog – postoji upravo zato da bi svaki od njih mogao što potpunije i bolje obavljati svoj dio zadataka.

Opisana je organizacija uništena nakon što je rimska država doživjela potpuni krah zbog Justinijanove politike koja je imala sva obilježja lažnog sjaja efemernih uspjeha toliko karakterističnih za bilo koju nerazumnu vlast koja ne vodi brige o zdravoj ekonomici, već privremeno ostvaruje svoje ciljeve – najčešće političke i vojničke prirode – da bi nakon potpunog iscrpljenja narodnog gospodarstva došlo do kraha svih iluzija. Rimska država, iscrpljena Justinijanovim “uspjesima”, gubi najveći dio Italije upadom Langobarda, najveći dio Balkana upadom Slavena i velik dio svojih istočnih oblasti pred nezadrživim arapskim naletima. Ostatke države, koju sada već možemo nazvati Bizantom, koji se sastoje ponajviše od nepovezanih područja, zaštićenih pogodnim položajem (venecijanski otoci, Ravena, Napulj, Gaeta, Sicilija, Sardinija itd.), trebalo je sasvim drukčije organizirati. Trebalo je potpuno odbaciti ideju o samostalnosti civilne vlasti koja hrani vojsku jer su dijelovi bizantskog carstva bili u položaju dugogodišnje, čak stoljetne manje ili više intenzivne opsade pri kojoj je i najmanja nebudnost mogla značiti potpuno fizičko uništenje ili u najboljem slučaju pad u položaj osvojenog područja.

Autonomije gradskih općina u smislu organizacije kasnorimskog carstva nestaje. Osobito je značajno da kurije ili nestaju¹⁰² ili im se znatno smanjuju kompetencije,¹⁰³ tako da je Lav Mudri koncem 9. st. mogao svojom Novelom XLVI ukinuti zakone o kurijalnoj odgovornosti za dugove i o njihovom pravu biranja magistrata i upravljanja gradom, a svojom Novelom L čak ukinuti obvezu insinuiranja darovanja u akte gradskih vlasti. Time su općine nestale kao autonomne korporacije javnog prava i u

¹⁰¹ Ali ipak ne tako da bi poprimili značajke kaste. Uostalom, o tome postoje različita mišljenja. Tako Kübler, 2319-2352 naziva kurijale “eine erbliche Kaste”. Slično i Lot, 20-92; Arangio-Ruiz, 63 itd. Obratno, Bruns 144 ne nalazi uopće pravnih razlika među rimskim građanima kasnorimskog carstva.

¹⁰² U Raveni se kurija posljednju put spominje 625. god., a u Rimu je, čini se, još ranije nestala. Usp. BRÉHIER, 169.

¹⁰³ U istočnom dijelu Bizanta, u Herzonu, spominje se kurija (boul») još god. 710. Usp. BRÉHIER, 170.

skladu s tadašnjim shvaćanjem bizantske države postale sastavnim dijelom državne hijerarhije. One su doduše sačuvale pravnu osobnost, ali ne i korporativni element.

c) *Prior i tribuni*

aa) *Prior*

Vladajuća teorija vidi u dalmatinskom prioru glavnu osobu koja stoji na čelu kurije. To mišljenje je najtemeljitije obradio Mayer.¹⁰⁴ Njemu se uglavnom pridružio Inchiostri¹⁰⁵ i podupro ga još nekim izvorima u kojima se izvan Dalmacije pojavljuje prior. Od naših pisaca to je mišljenje prihvatio Ferluga.¹⁰⁶ Kostrenčić se kolebao između dva mišljenja. Dok je još u prvom izdanju svoje Hrvatske pravne povijesti¹⁰⁷ zastupao vladajuće mišljenje uz obrazloženje da prior nije ništa drugo nego prijevod grčke riječi *πρωτεύων*, tj. najodličniji među građanima, a tek kao alternativu koncedirao mogućnost da se dalmatinski prior razvio iz gotskog zapovjednika grada, dotle je u novijoj verziji svoje knjige skloniji drugonavedenoj teoriji, to više što se priorat javlja tek kasnije u Dubrovniku i Kotoru, koji nisu bili pod gotskom upravom.

Prior u srednjovjekovnoj Dalmaciji kao vrhovni gradski magistrat mora se obrazložiti specifičnim okolnostima u kojima se našla Dalmacija. Drukčije se ne da objasniti činjenica da je jedino u Dalmaciji na razmjerno široku području od Krka do Dubrovnika i Kotora vrhovna gradska magistratura nazvana prioratom po riječi prior koja ni u Italiji ni u ostalim zapadnoeuropskim zemljama nema tog specifičnog značenja na širem području kroz dulje vrijeme, Uvođenje jedinstvenog termina na području od Krka do Kotora pretpostavlja nadalje postojanje jedinstvene jake vlasti koja je u stanju provesti takvu jednoobraznost. To bi odgovaralo vremenu vojne organizacije Dalmacije koju je uveo Justinijan. Naime, termin *prior* potječe iz kasnorimske vojničke hijerarhije, a za Justinijana je *prior* ili *πρωτεύων* komandant čete od 100 vojnika. Drugim riječima, specifičnost položaja Dalmacije kao područja pod vojnom upravom od Justinijana do nestanka bizantske vlasti u Dalmaciji imala je za posljedicu specifičnost kasnijeg naziva "gradonačelnika" dalmatinskih gradova. Ona ujedno i potvrđuje našu tezu da osnovu bizantskog općinskog uređenja treba tražiti u vojnoj organizaciji.

bb) *Tribuni*

Na venecijanskim područjima, koja su se spasila od langobardskih osvajanja, tribuni su na čelu pojedinih otoka, tako da bi se čak moglo reći da u to doba Venecija i

¹⁰⁴ MAYER, 445 i d.

¹⁰⁵ INCHIOSTRI 1930, 275 i d.

¹⁰⁶ FERLUGA 1957, 58.

¹⁰⁷ KOSTRENČIĆ 1923, 265-266.

nije drugo nego konfederacija preko tribuna vojnički organiziranih otoka. Od 726. god. oni postaju reizborni i u stalnom su sukobu s duždevima, kao predstavnicima središnje vlasti. Već 829. god. u Veneciji nalazimo veći broj tribuna, što treba tumačiti time da je naziv tribuna počeo označavati počasnu, "plemičku" titulu, premda je pojam *primates*, druga oznaka za "plemiće", širi od naziva tribuna. Naziv tribun postao je doživotan i nasljedan čak već u doba neprijeporna vrhovništva Bizanta nad Venecijom. U 10. stoljeću naziv tribun već se identificira s nazivom "plemić" pa se čak stvaraju dva sloja, viši, tzv. *tribuni anteriores* s jačim privilegiranim položajem i *tribuni noviter facti*. Oboje označava privilegirane slojeve. U 11. stoljeću u Mlecima nestaju tribuni.

U Istri su se u doba Bizanta tribuni brojili među najodličnije funkcionare. Nestankom Bizanta u Istri naziv tribuna samo se tu i tamo javlja pa ga zamjenjuju skabini i drugi franački nazivi i službe.

U Splitu se tribun pojavljuje kao vrlo ugledna osoba, ali samo u jednoj jedinjoj ispravi. Radi se o ispravi u kojoj gradovi Split, Trogir, Zadar i Biograd obećavaju mletačkom duždu god. 1075. da neće pozivati "*Normannos aut extraneos*" u Dalmaciju.¹⁰⁸ U ime Splita daju obećanje prior Valica, "*Gaudinus tribunus*", veći broj uglednih građana pomenično navedenih bez naznake funkcije kao i svi ostali "veći i manji građani" (*cum universis nostris conciliibus maioribus et minoribus*). U toj ispravi tribun je uz priora najugledniji građanin i najvažniji funkcionar.

Mislimo da je takoreći sigurno da je u Splitu u 11. i 12. st. tribun bio zapovjednik gradske oružane straže i kao takav vrlo ugledna osoba.

U Zadru se u razdoblju između 918. i 1067. god. pojavljuje naziv tribuna u čak 10 ispravama, i to očito u značenju počasnog, "plemičkog" naziva. Nakon 1069. god. prestaje stvarna vlast Bizanta nad Dalmacijom pa taj počasni naziv postaje neomiljen i građani ga više ne dodaju svom imenu.

U svakom slučaju pogrešno je pripisati tribunskoj časti postupno nestajanje. Prema nekim autorima izgledalo bi kao da se tijekom 11. st. njihov broj sve više smanjuje:¹⁰⁹ početkom 11. st. bilo bi ih mnogo, sredinom ih se pojavljuje sve manje, krajem 11. st. ostao bi samo jedan tribun, a u 12. st. bi naziva tribun nestalo. Bez obzira na vjerodostojnost izvora, oni ne potvrđuju spomenutu tezu: isprava iz 918. god. spominje 7 tribuna kao svjedoke i još dva u dispoziciji,¹¹⁰ iz god. 986. 10 tribuna,¹¹¹ iz god. 999. 5 tribuna kao svjedoke i jednog kao oca oporučiteljice,¹¹² iz god. 986.-999. 10 tri-

¹⁰⁸ CD I, 137-138, br. 108 = Doc. 101-103, br. 86.

¹⁰⁹ Ovu tezu je iznio Rački, a prihvatili su je među ostalima Dabinović, Kostrenčić i G. Novak.

¹¹⁰ CD I, 25-28, br. 21 = Doc. 17-20, br. 13.

¹¹¹ CD I, 44-46, br. 31 = Doc. 21-23, br. 17.

¹¹² CD I, 48-49, br. 33 = Doc. 26-28, br. 21.

¹¹³ CD I, 49-50, br. 34 = Doc. 25-26, br. 20.

¹¹⁴ CD I, 67-68, br. 49 = Doc. 41-42, br. 32.

buna,¹¹³ iz god. 1033. 2 tribuna,¹¹⁴ iz god. 1034. 2 tribuna,¹¹⁵ iz god. 1036. 3 tribuna,¹¹⁶ iz god. 1036. 3 tribuna,¹¹⁷ iz god. 1044. 1 tribun¹¹⁸ i iz god. 1067. 11 tribuna.¹¹⁹

Preostaje da utvrdimo što su bili tribuni u Zadru do 1067. god.

Kako se oni pojavljuju u prvom redu kao svjedoci, a ne nalazimo ih ni u kojem slučaju u funkciji sudaca treba odbaciti mišljenja po kojima bi zadarski tribuni bili suci odnosno neka vrst kurije. Jesu li oni zapovjednici pojedinih dijelova grada (Rački) ili plemstvo (Mayer) – ili možda oboje? Skloni smo u zadarskim tribunima 10.-11. st. zaista vidjeti zapovjednike pojedinih gradskih četvrti. Čak izgleda da imamo vijesti o nazivima teritorijaliziranih vojnih jedinica u Zadru. Naime, isprava iz 986. god. među svjedocima navodi *Ego Petrus tribunus Spalatinus testis* i *Ego Johannes, tribunus Arbesano testis*, a Agapina oporuka iz 999. god. među svjedocima ima *Drago, tribunus de Spalato, Viato, tribunus de Apsaro, Maius, tribunus Marra in Saco* i *Maius tribunus Scitula*. Dakle, iz isprava koje su nesumnjivo krivotvorene, ali podacima kojih ne moramo uskratiti povjerenje, proizlazi da je postojalo bar pet gradskih četvrti kojima su na čelu bili tribuni. Moglo bi se doduše pomisliti da su splitski, rapski i osorski tribuni predstavnici tih gradskih općina koji su se slučajno ili pozivom našli u Zadru u vrijeme nastanka pravnog posla o kojem se u ispravi radi i njegova ubilježavanja u samostanske anale. Premda je i to mišljenje nerijetko izneseno u znanosti,¹²⁰ ipak nam se čini mnogo vjerojatnijim, da su oni tribuni zadarskih teritorijaliziranih vojnih jedinica. Nije baš vjerojatno da bi rapski tribun došao u Zadar, i to još sa svojim bratom (*Ego Plato tribunus, frater eius, testis*), također tribunom (valjda rapskim?) i u Zadru bio pozvan da svjedoči. Osim toga, pet zadarskih četvrti neodoljivo nas podsjeća na 11 ravenskih četvrti iz bizantskoga doba, u kojima su bili stacionirani vojni garnizoni, a kojima se kao 12. dio ravenskog stanovništva dodalo crkveni dio (*duodecima pars ecclesiae est relicta*).¹²¹ Nazivi ravenskih četvrti što ih Agnellus navodi posvjedočeni su u izvorima prvoga reda, a poznato je da su neki odredili, pa prema njima i neke gradske četvrti, bili nazivani po imenima gradova. Neki odredi i četvrti u Raveni imaju ne baš posve razumljiva imena, npr. *firmens, laetus*, a nema dvojbe da su stvarno postojali jer i njih spominju izvori prvog reda.¹²² Zbog toga ne treba odbaciti nerazumljiva imena četvrti *Marra in Saco* i *Scitula* u Zadru jer nije nemoguće da ih je krivotvoritelj nemarno prepisao iz anala, kao što je i inače pri svom radu dosta nemarno postupao. Ako bismo za Zadar pretpostavili crkveni dio kao šesti, onda bi paralela s Ravenom

¹¹⁵ CD I, 68-69, br. 50 = Doc. 42, br. 33.

¹¹⁶ CD I, 69-70, br. 51 = Doc. 43, br. 34.

¹¹⁷ CD I, 70-71, br. 52 = Doc. 44, br. 35.

¹¹⁸ CD I, 77-78, br. 57 = Doc. 47-48, br. 38.

¹¹⁹ CD I, 106, 109, br. 79 = Doc. 69-70, br. 53.

¹²⁰ Npr. NOVAK, 334; PRAGA, 127 itd.

¹²¹ AGNELLUS, c. 140.

¹²² Npr. *numerus laetus* spomenut je više puta u MARINI, 170-171, br. 110.

bila potpuna: u Raveni bi se stanovništvo dijelilo na 12 dijelova, u Zadru na 6; podjela ima vojni i civilni značaj; neki nazivi odnose se na imena gradova; neki nazivi su nejasni; na čelu četvrti nalaze se tribuni; konačno, tribuna kao vojnih i civilnih zapovjednika nestaje nestankom bizantske vlasti.

Kao i drugdje, u Bizantu se odsluženim funkcionarima nerijetko ostavljalo dosadašnju titulu. O toj pojavi imamo vijesti upravo za Dalmaciju u bizantskim vrelima, gdje je odsluženim arhontima priznat počasni naziv *aparhonta*, a rangirali su se u istoj klasi sa službujućim arhontima nekih tema, među ostalim i Dalmacije.¹²³ Nije li više nego vjerojatno da su odsluženi tribuni zadržali naziv tribuna u zadarskom društvu?

Drugim riječima, tribuni zadarskih ispava 10. i 11. st. službujući su ili odsluženi vojni i civilni zapovjednici zadarskih gradskih četvrti.

Na kraju, možemo se upitati, ne upućuje li nas okolnost da se tribuni pojavljuju u 11. st. u prvom redu u Zadru, a da siguran trag tribunu postoji još samo u Splitu, na misao da je u Zadru bilo sjedište bizantskog vojnog garnizona čija je nazočnost konačno ipak morala biti najbolje jamstvo pripadnosti Dalmacije Carstvu. Dijelovi garnizona očit su bili stacionirani u pojedinim predjelima zadarske *civitas*, a njihova imena označavala su ujedno i teritorijalno prostiranje bizantske uprave u Dalmaciji: od Osora do Splita.¹²⁴ Ti vojnici bili su nesumnjivo jača zaštita bizantskih interesa u čitavoj Dalmaciji nego najviši predstavnik bizantske vlasti u Dalmaciji, strateg¹²⁵ odnosno katapan¹²⁶ koji je uostalom bio u pravilu osoba izabrana za zadarskog priora i kao takav ipak više zainteresiran za samostalnost i razvoj svog grada nego za bizantske interese. Ako je tome tako, onda smo i putem tribuna donekle odškrinuli vrata problemu bizantske vlasti u Dalmaciji i njezinog funkcioniranja do sredine 11. stoljeća.

d) Sudjelovanje viših i nižih slojeva u upravljanju gradom

U svome radu iz 1975. god. proučili smo podatke o gradskom stanovništvu dalmatinskih gradskih općina u vrijeme postojanja hrvatske države narodnih vladara. Utvrdili smo da se od 22 slučaja u 8 pojavljuje sintagma *clerus et populus*, u 4 *maiores et minores* ili slično, 5 puta *omnes nobiles* ili slično, 3 puta *nobiles, maiores et minores* ili slično, jednom *omnes sacerdotes et seniores*, a u jednom *omnis populus*. Inače, sintagma *omnis (universus) populus* pojavljuje se u drugim slučajevima u raznim kombinacijama još 6 puta.¹²⁷

¹²³ FERLUGA 1953, 91.

¹²⁴ U 11. st. U Dalmaciju nije više pripadao Dubrovnik. Usp. FERLUGA 1957, 91.

¹²⁵ CD I, 99-100 = Doc. 59-60, br. 40 (1060. god.).

¹²⁶ CD I, 106-109 = Doc. 69-70, br. 53 (1067. god.).

¹²⁷ Od pisaca jedino PRAGA, 65 tvrdi da su se u Dalmaciji nalazile jake vojne snage Bizanta, ali i to ograničava samo za vrijeme oko 1067. god., tj. u doba katapanata. Naše je mišljenje da je vojna sila

Iz ovih se podataka dadu izvesti ovi zaključci:¹²⁸

aa) Već je u 9. stoljeću postojala toliko jaka diferencijacija među građanstvom, da ju je uočio i papa, obrativši se 879. god. uz ostalo i *senioribus* i *habitoribus*. Pogriješno je zato tvrditi za diferencijaciju u 11. st. koja je bez dvojbe postojala, da se ona tek tada počela pojavljivati, a da je prije toga u dalmatinskim gradovima postojala neka ekonomska i politički nediferencirana masa građana. Uostalom, jedva može biti dvojbe da je i naša formulacija o diferencijaciji "već u 9. stoljeću" utoliko pogriješna što možda ostavlja dojam kao da je prije toga postojala neizdiferenciranost među građanima. Ono "već" znači jednostavno to da već najstariji izvori prvoga reda govore o ekonomski i politički diferenciranom građanstvu.

bb) Čitav narod sudjeluje u donošenju najvažnijih odluka na jednak način, tj. jednostavnim davanjem suglasnosti na već gotovu i pripremljenu odluku. U izvorima ne nailazimo ni na kakvu potvrdu mišljenja da je narod imao najprije punu vlast odlučivanja, a nakon toga da mu je ta vlast postupno oduzimana u korist viših slojeva građanstva. Suglasnost naroda bila je oduvijek u dalmatinskim gradovima višemanje puka formalnost. Dovoljno spretna i dovoljno jaka vlast lako je ishodila narodnu suglasnost koja – to ne možemo dovoljno naglasiti – nije imala značaj pravog odlučivanja. O pravom odlučivanju moglo bi se govoriti jedino onda kad bi narod zaista bio u stanju da pretrese sve mogućnosti nekog rješenja, i kad bi na temelju takva razmatranja donio odluku o jednoj od predloženih mogućnosti. A o tome se dakaako uopće ne može govoriti. Na sreću sačuvan je primjer takvog izjašnjavanja građanstva s kraja 11. st. koji će zorno prikazati ulogu naroda u donošenju neke odluke. God. 1095. donosi se u Zadru odluka o davanju samostanu sv. Krševana svih dohodaka od soli i ribolova na Vergadi. Kako se donosi ta odluka? Prior Drago "*consiliatis omnibus nobilibus nostris*" donosi odluku i daje sačiniti ispravu. U toj ispravi se nastavlja dalje ovako: "*Hanc (...) donationis paginam lecta est (...) in die natalicii (...) quam audientes ab omni populo acclamata est: fiat, fiat, fiat*". Dakle, o nekom utvrđivanju kvoruma, o nekom prebrojavanju glasova i sličnome nema ni traga. Narod se suglasio s odlukom oduševljenim poklicima. Kada se narod primirio od svog oduševljenja (*et post facto silentio*), prior "*una cum proceribus nostre urbis*" predlaže sankciju protiv prekršitelja odluke pa na to "*iterum multotiens dictum est: fiat, fiat*".¹²⁹ Nešto slično nalazimo i u statutima iz 13. i 14. st.¹³⁰

Bizanta bila nazočna u Dalmaciji za vrijeme čitava trajanja bizantske vlasti sve do 1067. god., ali da ona nije imala mnogo više od oko 500 vojnika (na svakog tribuna dolazilo bi po 100 vojnika) – u svakom slučaju za ono doba dovoljan broj da umiri nezadovoljnike, da odbije gusare i kakav neočekivani prepad susjednih sila.

¹²⁸ MARGETIĆ 1975, 52-55.

¹²⁹ CD I, 205, br. 165 = Doc. 175-176, br. 134.

¹³⁰ Usp. SINDIK, 89-90.

Dakako, da tumačenje što smo ga upravo dali izaziva novo pitanje i postavlja novi problem. Naime, je li do takvog stanja možda ipak došlo početnom jako izraženom ulogom naroda u odlučivanju i upravljanju gradom ili je takva formalna suglasnost nešto što je već postojalo stoljećima.

Vladajuća teorija sklona je prvoj alternativni, i to najčešće povezujući široku demokraciju i samoupravljanje u ranom srednjem vijeku s postojanjem kršćanske općine. Čini nam se da to nije tako. Naime, militarizacija bizantskih pokrajina uzrokovala je spajanje civilnih i vojnih funkcija i organiziranje stanovništva na vojničkoj osnovi stvaranjem gradske i seoske milicije i stvaranjem faktički privilegiranog kruga osoba koje su posjednici nekretnina, dakle, imućnijih osoba i ujedno nositelja svih važnijih funkcija u gradu. Takvo militarizirano i diferencirano društvo ne poznaje i ne priznaje stvarnu ravnopravnost slobodnog stanovništva. Pa ipak, upravo militarizacija društva, povezana sa slabom i udaljenom središnjom vlašću, zahtijeva od vladajućeg i rukovodećeg sloja pronalaženje takvih organizacijskih formi u upravljanju gradom koje će osigurati postojeći poredak. Vojničke skupštine su upravo nužan preduvjet funkcioniranja takvog sustava dijelom zato da bi se povojničenom stanovništvu objavile odluke vladajućeg sloja, a dijelom i zato da bi u uvjetima udaljene središnje vlasti pojedine odluke dobile kakvu-takvu pravnu legitimaciju suglasnošću građana. I zaista, ako se iz udaljene prijestolnice nije mogla dobiti za pojedine odluke ni lako ni brzo odgovarajuća potvrda koja bi tu odluku legalizirala, što normalnije i što prirodnije nego da se sakupi stanovništvo i od njega dobije "pristanak".

Narod predvođen svojim dekanima, centarhima, satnicima, tribunima, kapetanima i kako su se već u rano doba i u raznim krajevima zvali komandanti povojničenog stanovništva sastajao se, slušao proklamacije i smatrao najkorisnijim da bučno i radošno izrazi svoju suglasnost s predloženim odlukama. jer "car je daleko, a Bog visoko", kaže naša narodna poslovice.

Ukratko, čini nam se logičnim i vjerojatnim da izvor skupštinama građana u dalmatinskim gradovima 11. st. s njihovim formalnim pravom odlučivanja, što smo ga upoznali na osnovi isprave iz 1095. god., tražimo u skupštinama militariziranog naroda jer je militarizacija specifičnog tipa zahvatila i morala zahvatiti Dalmaciju, to više što se o militarizaciji može zaključiti već i iz naziva glavnih gradskih funkcija u 10. i 11. st, tj. priora i tribuna.

e) Uloga biskupa

Za 6. st. odlučujući su tekstovi Justinijanove kodifikacije. Nema ni najmanje sumnje da su oni u Dalmaciji vrijedili bar u drugoj polovici 6. st.¹³¹ Još iz 398. god. potječe

¹³¹ Pragmatičkom sankcijom *pro petitione Vigili* od 554. god. protegnuo je Justinijan važnost svoje kodifikacije i na Italiju. Pragmatička sankcija počinje: (...) *quaedam disponenda censuimus ad utilitatem omnium pertinentia, qui per occidentales partes habitare noscuntur*, a glava o proširenju važnosti Justinijanova zakonodavstva završava riječima: (...) *una deo volente facta republica legum etiam nostrarum ubique prolatetur*

propis po kojem je biskup vršio arbitražu u sporovima, u kojima su se obje stranke složile da prenese spor s redovnih sudova u njegovu nadležnost.¹³² To je poznata tzv. *episcopalis audientia*. Justinijan je toj odredbi kasnorimskog carstva dodao dvije svoje: jednu iz god. 530.¹³³ po kojoj je biskup vršio nadzor nad gradskom imovinom i drugu iz god. 539.¹³⁴ po kojoj se nezadovoljna stranka mogla obratiti na biskupa. Ovaj je po potrebi upozorio "*clarissimum provinciae iudicem*",¹³⁵ a ako je njegovo upozorenje ostalo bez uspjeha, mogao se obratiti na samoga cara. Drugim riječima, očito je da po Justinijanovim propisima biskup nije organ gradske uprave, a ni organ redovne provincijske administracije.¹³⁶

Tako prema zadarskoj ispravi, navodno iz 986. god.¹³⁷ donose odluku o ponovnom darovanju samostanu sv. Krševana pokretnina i nekretnina "(...) *Maius prior (...)* una cum consensu omnium nobilium (...) atque universi populi, maiorum et minorum omnium (...)",¹³⁸ a biskup se pojavljuje tek među potpisnicima isprave.¹³⁹ Slično i prema ispravi iz god. 1075.¹⁴⁰ po kojoj dalmatinski gradovi izjavljuju mletačkom duždu da neće dopustiti da Normani dođu u Dalmaciju, obećanje daje u ime Splita "*prior Spalatine civitatis*" zatim slijede imenovani tribun i veći broj uglednih građana i konačno se ističe da se obećanje donosi "*cum universis nostris concivibus maioribus et minoribus*"; u ime Trogira obećanje daje prior, veći broj uglednih građana "*cum cunctis nostris cumcivibus maioribus et minoribus*"; u ime Zadra obećanje daju prior, sudac, veći broj poimenično navedenih građana "*cum civibus maioribus et minoribus*"; u ime Biograda prior s većim brojem poimenično navedenih građana "*atque omnes concives nostre civitatis*". Tek među potpisnicima nalazimo splitskog nadbiskupa Lovra i biogradskog biskupa, dok se uopće ne spominju zadarski i trogirski biskup.

Sve u svemu kad se pregleda čitav izvorni materijal iz 11. st., vidi se da je biskup doduše koji put naveden u protokolu i u eshatokolu, ali samo zato što se radi o uglednoj osobi, a ne zato što bi on bio gradski funkcionar.

---

auctoritas. Iz ovih riječi može se s dosta vjerojatnosti zaključiti da je Pragmatička sankcija donesena i za Dalmaciju. Uostalom to je stajalište npr. KOSTRENIĆA 1956, 92. Istina je doduše da je primjena privatnopravnih propisa Justinijanove kodifikacije vjerojatno bila slaba ili nikakva, kao i u Italiji, ali javnopravni propisi bili su već zbog svoje specifične prirode vrlo vjerojatno primjenjivani, to više što je Pragmatička sankcija proširena na cijelo carstvo god. 569. Novelom V Justina II., v. Jus Graeco-Romanum II, 10-13.

¹³² C. 1, 4, 7 (KRÜGER, 40).

¹³³ C. 1, 4, 26.

¹³⁴ Nov. Iust. 86 (SCHÖLL, 419 i d.).

¹³⁵ Originalni grčki tekst glasi: tu lamprotlw tAj " "parc...aj.

¹³⁶ KARLOWA, 898; DE FRANCISCI, 154.

¹³⁷ CD I, 45, br. 31 = Doc. 21-23, br. 17.

¹³⁸ Prema KLAJČ N. 1965, 173 isprava je krivotvorina možda s kraja 12. st.

¹³⁹ Biskup je također i pisar isprave. Kao potpisnik navodi se: *Ego Anastasius episcopus testis ...*, a kao pisar: *Ego quidem Anastasius, episcopus ... manu propria (scri)psi et roboravi*.

¹⁴⁰ CD I, 137, br. 108, 1075. god. = Doc. 101-103, br. 66.

Uostalom, takav zaključak mogli smo donijeti i bez razmatranja izvornog materijala. Dalmacija je u 11. st. pripadala Bizantu, a poznato je da su u bizantskom carstvu biskupi bili doduše vrlo ugledne osobe i imali čak neke arbitražne i nadzorne funkcije, ali se za njih nikako ne može reći da pripadaju među prave gradske magistrature. Najviše što bi se moglo reći jest da su biskupi u Bizantu imali faktično vrlo velik ugled i vršili neke nadzorne funkcije, ali to je posve nešto drugo od javnopravnog položaja u gradskoj hijerarhiji.

f) Uloga kršćanske općine

Ako već biskup nije sastavni dio gradskih magistratura u Bizantu, nije li možda bar kršćanska općina onaj crkveni element koji je oplodio "rimsko-municipalnu čahuru" i ulio joj u ranom srednjem vijeku novi život? Doista, moglo bi se ovako zaključivati: kurije kasnorimskog carstva bile su u odumiranju, gradsko pučanstvo ujedinjeno i nadahnuo novim kršćanskim egalitarnim duhom biralo je svog biskupa i na taj način oblikovalo svoju zajednicu, koja je imala svoju osnovu u kršćanskom duhu, svoj ovozemaljski cilj u međusobnom pomaganju, a svoju organizaciju u biskupu i svećenicima; tako formirana kršćanska općina supstituirala se propaloj kuriji i donosila odluke u svim važnijim stvarima koje su se ticale gradske uprave; kasnije je došlo do diferencijacije unutar kršćanske općine koja se u svom javnopravnom vidu pretvorila u gradsku općinu pa su se počeli razlikovati viši od nižih slojeva – i to bi bio upravo trenutak u kojem je gradska općina bila "snimljena" 1018. god. na Rabu, Krku, u Osoru i Beliju.

Ipak, od 22 analizirana slučaja, *clerus et populus* ili slično spominje se samo 8 puta, a jednom *omnes sacerdotes et seniores*. To je premalo da bi se moglo zaključivati na odlučujuću ulogu kršćanske općine. Ona nije bila osnova na kojoj bi se izgrađivao srednjovjekovni dalmatinski municipalitet. Uostalom, to je samo po sebi razumljivo. Dalmacija je do sredine 6. st. bila organizirana kao svaka druga provincija rimskog carstva, ona je imala svoj *conventus*, svoje *civitates*, u gradovima su upravu imali isti oni municipalni magistrati kao i u drugim provincijama, biskup je bio – kao što smo vidjeli – vrlo važna i ugledna osoba, ali bez neposrednog utjecaja na upravu, sudstvo i vojsku, a kršćanska općina nije birala čak ni svoje biskupe. U izvorima iz 11. st. nailazimo češće na spominjanje klera i naroda, "*clerus et populus*", pa bi na prvi pogled moglo izgledati kao da se u tom izričaju nalazi sakriven bar spomen na vrijeme kad je čitav narod, okupljen oko svojih duhovnih pastira upravljao gradom. Ipak, ako se izvorni materijal malo bolje pogleda, onda taj argument nema osobito značenje. Naime, kler i narod ne spominju se u izvorima u smislu jedinstva duhovnog vodstva naroda i samog naroda, već obratno, čak u smislu stanovitog suprotstavljanja, ili još točnije rečeno, u smislu isticanja da se radi o dvije grupacije gradskih stanovnika koje ne ovise jedna o drugoj, ali koje zajednički donose odluku. To se sasvim lijepo vidi u krčkom obećanju tributa mletačkom duždu god. 1018., gdje se kaže da obećanje daju a) *Vitalis episcopus cum toto clero*, b) *cum Andrea priore ita et omnes habitatores* i iz isprave

od 1060. u kojoj Rabljani donose odluku na sličan način, tj. a) *episcopus Drago cum omni nostro clero* i b) *maior prior una cum omni populo predictae urbis*. Prema tome i u ostalim ispravama izričaj "kler i narod" treba tumačiti u smislu postojanja dviju grupacija stanovnika koje su donijele istovjetnu odluku. U svakom slučaju, sigurno je da u 11. st. pojam "kler i narod" ne označava kršćansku općinu, a nema razloga izvoditi iz tog izričaja postojanje kršćanske općine nakon 7. st. u Dalmaciji, koja bi, navodno, upravljala gradom i koja bi se kasnije pretvorila u gradsku općinu.

g) Nastanak srednjovjekovne gradske općine u okviru bizantske gradske općine u Dalmaciji

Isprave iz 1018. god., kojima su rapska, krčka, osorka i belijska općina priznale mletačkog dužda za svog seniora, pružaju izvanredni primjer pretvaranja bizantske gradske općine u srednjovjekovnu gradsku općinu u Dalmaciji.

Spoznaje što smo ih stekli u prethodnim analizama omogućit će nam novi pristup i novo razumijevanje protokola rapske, krčke, osorske i belijske isprave iz 1018. god. kojima su te općine priznale mletačkog dužda za svog seniora i kojima su se obvezale na plaćanje tributa.

Prema tim ispravama u ime općine nastupaju: a) biskup, b) prior, c) cjelokupni kler, d) cjelokupno ostalo stanovništvo, e) nasljednici stanovnika, dakle buduće stanovništvo općine. Nije li malo previše predstavnika općine? Čini nam se da smo uspješno dokazali da je biskup doduše ugledna ličnost u kasnorimskom municipiju i ranosrednjovjekovnoj gradskoj općini, ali da on nije dužnosnik općine, a još manje njezin ovlašten predstavnik već po svom položaju. Vidjeli smo da posebno isticanje klera uz narod nema u ispravama značenje jedinstvenog pojma klera i naroda, *clerus et populus*, u smislu organizacije gradskog stanovništva kao neke vrste kršćanske općine, ali posebno isticanje klera ima još manje značaj utvrđivanja "ustavnog prava" klera na predstavljanje i zastupanje općine. Utvrdili smo, nadalje, da skupština građana nije drugo nego evoluirana skupština vojnih jedinica i da su već za Bizanta pripadnici numera, vojnih jedinica, postali građanstvo u pravnom smislu riječi. Naglasili smo da vojna skupština i njezin nasljednik skupština građana nije imala sveobuhvatna prava vrhovnog gradskog organa, kako su to rado zamišljali pravnopovijesni romantici 19. i 20. stoljeća. Ta skupština uglavnom nije bila drugo nego organ koji je osiguravao javnost svih donesenih pravnih akata, jer se pretpostavljalo da je ono što je objavljeno na skupštini poznato svima. Skupština je doduše mogla imati i drukčiji tijek, tj. preuzeti inicijativu za rješavanje nekih gorućih pitanja građanstva, ali je takav tijek ipak bio više-manje neočekivan, revolucionaran i izniman. Nadalje, u navođenju predstavnika općine još najveće iznenađenje je prave tzv. *successores*, nasljednici građana koji donose odluku. Pravna konstrukcija njihova položaja u protokolu doista nije jednostavna. Možemo sebi pomoći fikcijom da su nazočni građani donosili odluku i u ime svojih nasljednika i najvjerojatnije je ta fikcija lebdjela pred očima grada-

na koji su sudjelovali u radu skupštine i pisara koji je stilizirao ispravu. Ali time se nismo baš previše približili rješenju pitanja o pravnoj opravdanosti navođenja tih nasljednika u protokolu. Isticanje nasljednika nema nikakva smisla s javnopravnog aspekta, i to s razloga što javno pravo pretpostavlja postojanje *javnopravne* osobe koja je nositelj prava i dužnosti i koja ima svoje organe s određenim nadležnostima pa onda nije jasno gdje je tu uloga još nepostojećih nasljednika. I tako smo pravnom logikom prisiljeni zaključiti da su nasljednici navedeni zato što je odluka koju donose biskup, prior, kler, stanovništvo i nasljednici *privatnopravne* prirode. To nije beznačajan zaključak, a njegov će se dalekosežni domet pokazati u daljnjim analizama.

Konačno, ako su svi do sada navedeni čimbenici nenadležni za donošenje odluka u ime općine, onda nužno slijedi da to nije ni prior, jer bi bilo čudno da su biskup, kler, stanovništvo i nasljednici nenadležni, a da je jedini prior nadležan, to više što se onda postavlja pitanje o krajnjoj neumjesnosti formulacije u kojoj je navodno nadležni organ – prior – stavljen u isti red i spomenut zajedno s nenadležnim organima.

Drugim riječima, svi čimbenici u protokolu isprava iz 1018. god. nenadležni su za donošenje odluke koja bi pravno obvezivala općinu prema mletačkom duždu.

Ma koliko bio na prvi pogled taj zaključak iznenađujući, on je najvjerojatnije točan, pogotovu ako uzmemo u obzir položaj općine u kasnobizantskom carstvu.

Bizant je bio zapravo jedina srednjovjekovna država razmjerno “modernu” organizirana. U tom je carstvu bilo javno pravo odvojeno od privatnog prava na isti način kao što je to slučaj i u modernim državama, za razliku od ostalih srednjovjekovnih država koje su zbog većeg ili manjeg utjecala feudalnih elemenata bile natopljene privatnopravnim shvaćanjima države, njezinih dijelova i njezinih organa. U Bizantu su općine bile sastavnim dijelom jedinstvene državne organizacije, a osobito nakon novela Lava Mudrog iz kraja 9. st. kojima je utvrđeno da kurije nemaju više nikakvih samoupravnih prava. Time se Bizant udaljio od principa na kojima je bila organizirana rimska država u doba republike i carstva. Naime, rimska država – dobrim dijelom čak i nakon dioklecijansko-konstantinskih reformi koje su izvršile znatnu centralizaciju – bila je organizirana na principu unutrašnje autonomije i razmjerne samostalnosti gradskih općina, municipija, *civitates*. *Civitates* su imale svoju imovinu i svoje organe slično kao što je to imao i grad Rim koji je služio kao uzor pri organiziranju pojedinih *civitates*. *Civitas* nije bila drugo nego organizacija povlaštenih građana koji su svoja prava vršili preko kurija ili drugim riječima, *civitas* je bila antička *polis* lišena njene samostalnosti u pitanju vanjske politike i opterećena podavanjima za središnje organe. Nasuprot tomu, gradske općine u Bizantu bile su doduše organizacije javnog prava, one su imale pravnu osobnost, ali su bile samo sastavni dio jedinstvene državne mašinerije carstva kojoj na čelu stoji car. Kako bi dakle općina u Bizantu ili bilo koji njezin organ mogla donijeti neku javnopravnu odluku u suprotnosti s interesima carstva kao cjeline? A priznavanje seniorskog položaja mletačkog dužda

u odnosu na stanovništvo neke općine povezano s plaćanjem tributa upravo je takva odluka koja je s gledišta bizantskog javnog prava jednostavno nemoguća.

Pa ipak je ona donesena, što je utoliko čudnije ako se prisjetimo da su formalno čak i Mletci početkom 11. st. bili pod suverenitetom Bizanta.

Evo rješenja tog problema: i Mletci i bizantske općine na Kvarneru mogli su što se tiče Bizanta nastupati s posve privatnopravnog stajališta i onda je sve u redu u odnosu na carstvo i njegovo javno pravo koje su priznavali i jedni i drugi. Jer ni carstvo ni njegovo javno pravo zaista nisu onemogućavali privatnopravne poslove i nisu to ni mogli ni željeti učiniti pa makar to bili privatnopravni poslovi cjelokupnog građanstva na čelu s priorom, i cjelokupnog klera na čelu s biskupom. Pa ipak, premda je s pravnog stajališta sve bilo u redu, ipak je bit pravnog odnosa u koji su dalmatinske općine stupale bila javnopravne prirode: putem obveza stanovnika i njihovih nasljednika obvezivalo se zapravo općinu na priznanje neke nadređene vlasti izvan redovne carske hijerarhije i toj vlasti se obećavao tribut kao izvanjski znak podređenosti. Uz pretpostavku produžene slabosti carske vlasti u Carigradu, ugovori takva sadržaja stvorili su malo-pomalo na Jadranu posve novu konstelaciju snaga, a propast bizantske moći poslije 1069. god. uklonila je tako reći u cijelosti mnoge fikcije pa su od tog vremena novi pretendenti – Mletci, Hrvatska, Ugarska – nastupali već s posve javnopravne pozicije.

I tako su nam ugovori Raba, Krka, Osora i Belija s mletačkim duždem iz 1018. god. sačuvali nekim sretnim slučajem izvanredno važnu vijest o prvim počecima stvaranja srednjovjekovnih komuna na našoj obali u okviru još dosta čvrstog javnopravnog sustava bizantske države u kojem načelno za komune kao autonomne organizacije građanstva nema mjesta.

Komuna pravno još ne postoji, ona čak pravno i ne može postojati. Mislimo da to proizlazi s dovoljno jasnoće iz naših izlaganja. A ako ona ne postoji, onda je razumljivo da ona nema i ne može imati ni svojih organa. I doista vidjeli smo da biskup i prior u ispravama iz 1018. god. nisu nikakvi predstavnici općinske vlasti i građanstva, već osobito ugledni članovi neke vrste privatnopravne *societas* što sklapa ugovor s drugom pravnom osobom, s Mletcima. Biskup je ugledna osoba zato što je na čelu klera čitave dijeceze, a prior je vrhovni magistrat bizantske gradske općine kao sastavnog dijela upravne hijerarhije bizantskog carstva i kao takav upravo predodređen da nastupa na čelu građanstva čak i kao privatnopravne skupine osoba.

Propašću bizantske vlasti poslije 1069. god. nestaju negdje odmah, a negdje postupno oblici bizantske strukture vlasti i društva, nestaju prije svega prior i tribuni, a dalmatinske komune prilagođavaju se novim prilikama svaka prema svojim specifičnim okolnostima. Neke od njih uspijevaju postići prilično visok stupanj autonomije koji im priznaje i nova sila što se pojavila na Jadranu – Ugarska. Komune tog tipa biraju same sebi vrhovnog magistrata, *comesa*, a kralj Koloman pridržava samo pravo potvrđivanja tog izbora.

Drugim riječima, analiza isprave iz 1018. god. pokazala nam je da je građanstvo bilo početkom 11. st. organizirano u gradsku općinu bizantskog tipa. U trenucima donošenja važnih međunarodnopravnih odluka gradska općina nije mogla nastupiti jer je formalno bila sastavnim dijelom Bizanta. Zato je građanstvo bilo prisiljeno stupiti u neku vrstu privatnih međunarodnopravnih odnosa. Slabljenjem i konačno propašću bizantske vlasti takvi privatnopravni međunarodni odnosi uz ostale čimbenike dovode do stvaranja razmjerno samostalnih gradskih općina kojima je na čelu prior, tj. isti organ kao i u bizantsko doba, ali sada više ne kao predstavnik središnje bizantske vlasti, već kao predstavnik osamostaljene gradske općine.

2. Problem postojanja slobodne seoske općine bizantskog tipa po Zemljirodničkom zakonu u sjeverozapadnom dijelu stare Hrvatske – osobito u Vinodolu

Kostrenčić¹⁴¹ je strukturu hrvatskog društva u doba seobe barbarskih naroda i u prvim stoljećima nakon toga objašnjavao utjecajem tadašnje organizacije bizantske seljačke općine, koja je poznata u prvom redu preko bizantskog Zemljirodničkog zakona (Νόμος γεωργικός). Do prihvatanja bizantskog tipa seoske općine došlo je po Kostrenčiću zato što bi prastaru rodovsko-plemensku organizaciju u svojoj kasnijoj fazi vojne demokracije nužno zamijenila organizacija na osnovi teritorijalno povezane zajednice, tj. tip slobodne seoske općine. "I upravo o toj novoj seoskoj općini, kako se razvila pod utjecajem slavenskog elementa, nalazimo dosta podataka u Zemljirodničkom zakonu".¹⁴² U općini bi svaki član imao svoj komad zemljišta u vlasništvu, premda se privatno vlasništvo još nije potpuno iskristaliziralo. Tragovi nekadašnjeg zajedničkog vlasništva mogu se naći u pretvaranju obradive zemlje, nakon što su pobrani plodovi, u zajedničke pašnjake, a općina bi se smatrala vlasnikom svega općinskog teritorija, koji nije ždrjebovima podijeljen među njezine članove. Općina bi se usto načelno smatrala vrhovnim vlasnikom cjelokupnog teritorija, a ona bi kao cjelina jamčila za plaćanje poreza. "Vjerojatno je, prema nekim drugim izvorima, da se svakih trideset godina dioba nanovo provodila, da bi se izjednačila poremećena ekonomska ravnoteža među članovima općine".¹⁴³ Ali, već u to doba nastaje diferencijacija među ekonomski jačim i slabijim, pa su imućniji članovi iskorištavali siromašniji, koji su bili bilo slobodni bilo robovi. "Te su općine nastale (...) iz elemenata rimsko-bizantskih, a dalje se razvijale pod utjecajem barbarskih, napose slavenskih elemenata."¹⁴⁴

¹⁴¹ KOSTRENCIĆ 1956, 84-88.

¹⁴² N. dj., 86.

¹⁴³ N. dj., 87.

¹⁴⁴ N. dj., 88.

Posebno za Dalmaciju Kostrenčić ističe da je rodovsko-plemensko ustrojstvo došlo "u fazu konačnog raspadanja", s time da su se ugledniji i bogatiji rodovi izdvojili još u fazi vojne demokracije, pa su oni u novoj teritorijalnoj organizaciji mogli "formirati vladajuću klasu".¹⁴⁵ Ta klasna diferencijacija "dosegla je toliki kvantitativni stupanj, da je morala prijeći u novi kvalitet", tj. došlo je do postanka države.¹⁴⁶ Rodovsko-plemenski organizacijski okvir slavenskog društva "preobražava se sad u državni organizacioni okvir", a to se najbolje vidi po Trpimirovoj darovnici od 4. ožujka 852., koja je "rodni list hrvatske države".

S hrvatskim je područjima Kostrenčić povezo svoja istraživanja ranije strukture hrvatskog društva uzimajući u obzir Vinodol. Po njemu su se do 1225. god. u pojedinim vinodolskim općinama zajedničke općinske stvari rješavane "u općinskim vijećima, u kojima učestvuju svi članovi općine".¹⁴⁷ Zemlja se nalazila "u posjedu i stalnom uživanju pojedinaca odnosno pojedinih porodica,¹⁴⁸ a velikih razlika između bogatih i siromašnih nije bilo "jer općinska vijeća, koja su vršila vrhovnu kontrolu nad zemljom u svom kotaru, nisu dopuštala veće gomilanje posjeda u jednim rukama".¹⁴⁹

Kostrenčić je, kao što se vidi, u cijelosti prihvatio Engelsovu teoriju i terminologiju koja je kasnije postala sastavni dio službenog marksizma ("prvobitna zajednica", "vojna demokracija", "klasna diferencijacija", država kao "klasni" organ "klasnog" izrabljivanja, "dijalektična metoda").¹⁵⁰ Ipak Kostrenčić je bio savjestan i ozbiljan autor pa se njegove rezultate ne može naprosto u cijelosti odbaciti pozivom na okolnost da su se rigidnog "marksizma" odrekli i svi ozbiljni noviji istraživači marksističkog naučavanja. Osnovni prigovori sastoje se u nečem drugom: Vinodol nije bio sastavnim dijelom Bizanta od početka 7. stoljeća dalje pa se ne može prihvatiti pretpostavka da su Slaveni (ili Hrvati) došavši na područje današnje Hrvatske preuzeli bizantski tip samostalne seoske općine. Oni su se, npr. u Vinodolu, nalazili u položaju pobjednika pa je evidentno da su organizirali svoje općine prema svojim koncepcijama i svojim potrebama. Na prostoru npr. današnjeg Vinodola u 7. i 8. stoljeću sigurno nisu više postojali nikakvi tragovi bizantske seoske općine, koju bi na licu mjesta upoznali Slaveni (ili Hrvati) i onda odlučili da usvoje taj tip općinske organizacije. Uostalom, tip općinske organizacije koju Kostrenčić pretpostavlja u Vinodolu, ne odgovara tipu općine prema Zemljoradničkom zakonu. Kostrenčić tvrdi da su pojedini Vinodolci bili u posjedu i stalnom iskorištavanje zemlje koju su obrađivali, dok bi seljaci Zemljoradničkog zakona i po Kostrenčiću bili vlasnici svojih zemalja. Vlasnik vinodolskih zemljišta bila je po Kostrenčiću općina, koja je imala "vrhovnu kontrolu", što, čini se,

¹⁴⁵ N. dj., 105.

¹⁴⁶ N. dj., 112.

¹⁴⁷ N. dj., 186.

¹⁴⁸ Na i. mj.

¹⁴⁹ Na i. mj.

¹⁵⁰ Dodajmo i tezu o prijelazu "kvantiteta u kvalitet" itd.

znači da je ona bila vlasnik, to više što i Kostrenčić tvrdi da su općinska vijeća pazila na to da se zemlje “ne gomilaju u jednim rukama”, a to očito ne znači drugo nego priznanje vlasništva vinodolske općine nad cjelokupnim svojim teritorijem. Dakle, takva pretpostavljena najranija vinodolska općina mnogo je sličnija najranijim vizigotskim, franačkim itd. općinama nego bizantskoj općini Zemljoradničkog zakona. Drugi je osnovni prigovor njegovoj tvrdnji da se slobodna seoska općina, o kojoj je riječ u Zemljoradničkom zakonu “razvila pod utjecajem slavenkog elementa”. Ta je teza bila zastarjela još u doba kada je Kostrenčić pisao svoj rad. Još 1948. god. Ostrogorski je upozorio da “ne smemo da tvrdimo da se pod uticajem slovenske imigracije promenio pravni oblik zemljišne svojine u Vizantiji”¹⁵¹ i to argumentirano dokazao. Nije nemoguće da je Kostrenčić bio pod utjecajem sovjetske bizantologinje Lipšic koja je iz razumljivih razloga preuzela prastare slavjansko-filske teorije o moćnom utjecaju slavenskog elementa u Bizantu i dokazivala da je Zemljoradnički zakon “svojevrsna kodifikacija slavenskog običajnog prava”, neka vrst “lex slavia premda pomiješana s bizantskim pravom”.¹⁵² Kostrenčić, inače jedan od naših najboljih pravnih povjesnika, čiji se neki radovi bez dvojbe ubrajaju u ono najbolje što je naša pravna historioografija uopće dala, nije vrlo složenoj problematici Zemljoradničkog zakona i vrlo opsežnoj literaturi posvetio dovoljno pozornosti. Dobrim dijelom zbog Kostrenčićeva neuspjela rada, a i zbog slabog poznavanja Zemljoradničkog zakona u nas, mi smo ga proučili i 1982. god. preveli,¹⁵³ to više što se prijevod kojeg je učinio Gortan¹⁵⁴ temelji na tekstu objavljenom još 1898. god. po Ferriniju prema manje pouzdanom rukopisu Ambros. M. 68 iz 13. stoljeća.¹⁵⁵ Kao osnovu našeg prijevoda uzeli smo Ashburnerovo izdanje, koje se temelji na rukopisu Marc. fondo antico 579 f. 191 v – 194 v pisanom u 11. stoljeću.

Uz naš prijevod¹⁵⁶ dali smo i interpretacije Ashburnera, Lipšicove, Gortana i Kandlera u onim slučajevima, u kojima se odvajamo od njih, nadalje, naše objašnjenje pojedinih riječi grčkog originala,¹⁵⁷ a i prilično opsežni komentar.¹⁵⁸ Na taj način, smatrali smo, omogućit ćemo našim povjesnicima, koji se bave hrvatskim srednjovjekovljem i koji pri tome uzimaju u obzir i Zemljoradnički zakon, da nastave s našim istraživanjima toga doista velevažnog dokumenta iz ranog razdoblja bizantske povijesti. Ovo su osnovni rezultati do kojih smo došli:

¹⁵¹ OSTROGORSKI 1948, 12-22 = 45-58.

¹⁵² LIPŠIC, 30.

¹⁵³ MARGETIĆ 1982a, 85-122.

¹⁵⁴ GORTAN 1940, 135-140. Dodajmo da postoji i prijevod istog Zakona na srpskom od LJ. KANDIĆ, Praktikum iz opšte istorije države i prava, pripremljen prema E. E. LIPŠIC, Zemledeľ'českij Zakon, Sbornik dokumentov po social'no-ekonomičeskij istorii Vizantii, Moskva, 1951., 103-108.

¹⁵⁵ FERRINI, 558-571 = 377-395.

¹⁵⁶ MARGETIĆ 1982, 88-96.

¹⁵⁷ N. dj., 85-88.

¹⁵⁸ N. dj., 96-121.

Zemljoradnički zakon po svom je sadržaju bizantsko pravo. On čini daljnju kariku u evoluciji rimskog postklasičnog i u manjoj mjeri Justinijanova prava, s time da se po našem mišljenju tu i tamo naziru shvaćanja tuđa rimsko-bizantskom pravnom sustavu.¹⁵⁹ Ta vrlo rijetka odstupanja od rimsko-bizantskog prava i još neke okolnosti pokušali smo objasniti utjecajem pravnih koncepcija stanovništva za koje je taj zakon po našem mišljenju početno namijenjen, tj. za slavensko stanovništvo u okolici Soluna. Riječ je o odgovornosti za gubitak tuđeg goveda onoga, koji tražeći svoju životinju naide na tuđe govedo pa privede i spasi samo svoje. On je obvezan da za tuđe govedo, koje je nestalo (ili ga je vuk razderao), dade vlasniku drugo odgovarajuće govedo, osim ako dokaže da mu je bilo nemoguće uhvatiti ga.¹⁶⁰ Prema našim analizama ovdje nije i ne može biti riječ ni o socijetetnoj odgovornosti ni o odgovornosti koja bi potjecala iz rimskopravne koncepcije općine kao *communio*, ni o analogiji s prinudnim udruženjima, a ona ne odgovara ni drugim srednjovjekovnim Bizantu susjednim pravnim sustavima, već je riječ o shvaćanju koje je odgovaralo koncepcijama slavenskog stanovništva u okolici Soluna.¹⁶¹

Nadalje, iz okolnosti da se u Zemljoradničkom zakonu uopće ne spominje prodaja nekretnina,¹⁶² da ne postoji dosjelost, zastara i prekluzija¹⁶³ i, konačno, da nema odredaba o konjima, mazgama i maslinovim stablima,¹⁶⁴ zaključili smo nakon dodatne razmjerno detaljne analize da je riječ o onom tipu bizantske općine, u kojem bizantska država ostvaruje svoju vlast na jači i izravniji način, nego u drugim tipovima, ali da se ne radi o općinama vojnika-graničara (*stratiota*) zbog nedostatka bilo kakvog spomena vojnih obveza. Seljaštvu u okolici Soluna nametnut je prilično rigorozni pravni sustav, koji omogućuje državi punu kontrolu sve do vremena, kada dolazi do pune integracije stanovništva toga područja u rimsko-bizantski pravni i društveni sustav. Taj sustav bio je primjenjiv i na druga područja, u prvom redu na Slavene, preseljen u Malu Aziju, u temu Opsikion, a valjda i na druge preseljene narode, npr. Mardaite na Peloponezu, Ciprane oko Kizika itd., pa bi to bio razlog kasnijoj proširenosti i popularnosti Zemljoradničkog zakona.¹⁶⁵ Po nama, taj je Zakon pisan u fazi razvoja strogo nadziranih seoskih općina, u kojem je prvotna rigoroznost već ponešto popustila, jer se seljaci već mogu slobodno seliti¹⁶⁶ i slobodno razmjenjivati zemljišta¹⁶⁷ – očito samo unutar seoske općine.

¹⁵⁹ N. dj., 118.

¹⁶⁰ N. dj., 91 (čl. 43 Zakona).

¹⁶¹ N. dj., 107-108, 118.

¹⁶² N. dj., 118-119.

¹⁶³ N. dj., 114-115. Ovo je posve neobično, jer rokove dosjelosti, zastare i prekluzivne dobro poznaje čak i langobardsko pravo, a ne poznaju ih pravni sustavi nekih dalmatinskih gradova. Vidi MARGETIĆ 1983, 79-80.

¹⁶⁴ N. dj., 113-114.

¹⁶⁵ N. dj., 119.

Od ostalih brojnih odredaba spomenuli smo još i odredbe po kojima seljak, koji je otišao iz sela, zadržava vlasništvo nad svojim zemljama, čak i ako ne plaća poreze pa u tom slučaju država dopušta da drugi seljaci iskorištavaju takvo zemljište uz plaćanje poreza, ali se seljak na svoju zemlju kasnije može vratiti.¹⁶⁸

S obzirom na neobičnu odsutnost interesa za bizantski Zemljoradnički zakon u našoj najnovijoj historiografiji smatrali smo korisnim upoznati zapadne autore s našim tezama pa smo u skladu s time objavili 1989. god.¹⁶⁹ rad u kojem smo se ponajviše pozabavili dokazivanjem da je Zemljoradnički zakon duboko prožet rimsko-bizantskim pravom, ali da neke njegove odredbe daju naslutiti da je on pisan za slaven-sko stanovništvo u okolici Soluna. Teza je izazvala dosta oštru reakciju ugledne bizantologinje H. Köpstein¹⁷⁰ po mišljenju koje mjesto nastanka Zemljoradničkog zakona ostaje i dalje potpunom nepoznanicom. U svome odgovoru¹⁷¹ pokušali smo obraniti našu tezu dokazivanjem da ostala područja koja se u literaturi predlagalo kao mjesto nastanka Zemljoradničkog zakona (Egipat, Italija itd.) ne dolaze u obzir i da je teza o zaleđu Soluna kao području za koje je prvobitno Zakon pisan "najmanje loša".¹⁷²

I N. Klaić je 1971. god.¹⁷³ povezivala tip bizantske općine s tipom seoskih teritorijalnih općina kao osnovnih organizacijskih jedinica Slavena nakon dolaska na Jadran i upozorila da je još neko vrijeme u toj teritorijaliziranoj slavenskoj općini rođački element bio snažan, što da se vidi po pravu prvokupa u vrelima što se odnose na dalmatinske gradove 11. stoljeća, prema kojima je postojalo pravo prvokupa rođaka i susjeda. N. Klaić nije bilo poznato da se u slučajevima iz 11. stoljeća radi o *laudatio parentum*, a, usto, oni se u svakom slučaju odnose na oblik rođačke intervencije pri otuđivanju zemljišta, koji se duboko razlikuje od bizantskog prava prvokupa po Noveli 2 cara Romana Lekapena i drugim kasnijim bizantskim vrelima.¹⁷⁴ Ovome treba dodati či-

¹⁶⁶ N. dj., 89 (čl. 18 i 19 Zakona).

¹⁶⁷ N. dj., 88 (čl. 3 Zakona).

¹⁶⁸ N. dj., 101. OSTROGORSKI 1927, 24 = 1969, 280 pogrešno je shvatio odredbe čl. 18 i 19. Ostrogorski misli da prema srednjobizantskim pravnim shvaćanjima "zemlja pripada onome, koji plaća porez". Ipak, čl. 18 propisuje upravo obratno: zemlja ostaje u vlasništvu seljaka koji ne plaća poreze, a samo njezino privremeno iskorištavanje pripada onima koji plaćaju odgovarajući porez. Čl. 18 posve se jasno izražava: "seljaku pri povratku nije dopušteno da od njih (tj. platilaca poreza) traži bilo kakvu naknadu" odnosno drugim riječima, vlasništvo zemlje mu je nedvojbeno priznato.

¹⁶⁹ MARGETIĆ 1989, 103-132.

¹⁷⁰ KÖPSTEIN 1995.

¹⁷¹ MARGETIĆ, 162-164.

¹⁷² RAUKAR 2002., 14 spomenuo je Kostrenčičeve analize iz 1952. god. koje su, kako kaže, unijele komparativne postupke analizom Zemljoradničkog zakona i utvrdile ustrojstvo bizantske seoske općine po tom Zakonu, koja je bila slična organizaciji slavenskih seoskih općina nakon doseljavanja Slavena na područja rimske provincije Dalmacije. Naši radovi o tom pitanju promakli su Raukaru pri njegovom historiografskom prikazu ranosrednjovjekovne seoske općine (n. dj., 13-15).

¹⁷³ KLAJČ N. 1971, 157-158.

njenicu na koju se u nas slabo obraća pozornost. Naime, u dalmatinskoj pravnoj regiji, užoj Hrvatskoj i kvarnerskoj pravnoj regiji ne nalazi se nikakva izravna utjecaja bizantskog prava prvokupa.¹⁷⁵ U našim je krajevima pravo prvokupa nastalo pod utjecajem mletačkog prava, u čijem su formiranju sudjelovali razni utjecaji – pa i bizantski – ali se taj mletački sustav bitno razlikovao od bizantskog. Vinodolski pak zakon uopće ne poznaje pravo prvokupa. Prema našim analizama ono je tamo uvedeno tek u 14. stoljeću. Dakle, N. Klaić nije bila na dobrom putu kad je pri dokazivanju srodnosti bizantske seoske općine sa slavenskom uzela u obzir i rođačko pravo prvokupa. Jedini način, na koji bi se moglo "spasiti" utjecaj tipa bizantske općine na naše krajeve, osobito na sjeverni Kvarner, bio bi kad bi se moglo dokazati da je tamo još dugo nakon 7. stoljeća postojalo bizantsko vrhovništvo. I upravo to je teza N. Klaić koju ona zastupa i u svom zadnjem radu.¹⁷⁶ Ona tvrdi da je Vinodol ostao pod neposrednom vlašću bizantskih vladara sve do šezdesetih godina 11. stoljeća. Samostalna općina vinodolskih stanovnika nalazila bi se, prema tome, na području pod vrhovništvom Bizanta, pa je bizantski car dopustio tamošnjem stanovništvu da organizira vlastite slobodne općine, čiji su "svi stanovnici bez obzira na staleški, društveni ili materijalni položaj jednaki".¹⁷⁷ Ta bizantska slobodna seoska općina vuče po N. Klaić svoje porijeklo još iz antike. Naime "stari su nam Grci namrli takvu divnu ustanovu kao što je slobodna općina".¹⁷⁸

Smatramo da bi prilikom iznošenja takvih prijedloga trebalo pružiti čitatelju neko, ako već ne vrela, a ono bar nagovještaj o nekom vrelu. Ali, problem je još i znatno teži nego što se na prvi pogled čini. Ne samo da su se tijekom nekih 1300 godina koliko nas dijeli od starogrčkog polisa do početaka srednjovjekovnih gradskih i seoskih općina, desile ogromne perturbacije u organizaciji općine i društva nego i je i sam "početak", grčki polis, sam za sebe velik problem. Naše su obale uglavnom naseljavali Dorani, a za njihove polise znamo da ih karakterizira postojanje vrlo različitih slojeva društva.

Teza N. Klaić nije prihvatljiva. Nezamislivo je da bi antički grčki polis nastavio život neizmijenjen kroz tolika stoljeća, a stvar postaje još i dodatno neprihvatljiva još i zato što je antički polis imao izvanredno složenu društvenu strukturu. Tu su prijle svega robovi. U nekim je polisima robova bilo više, u drugima manje, u nekim polisima

¹⁷⁴ MARGETIĆ 1984, 4-16. Tu smo analizirali dosadašnje prijedloge interpretacije Novela 2 Romana Lekapena iz 922. godine, u prvom redu one Zachariä, Moniera, Schupfera, Lemerla i Ostrogorskoga i pokušali dokazati da prva i najvažnija kategorija ovlaštenika na prvokup nije, kako to tvrdi OSTROGORSKI 1927, 288, "oni koji imaju ispremiješane posjede i posjeduju ih zajednički s prodavaocem, na osnovi srodstva", već je riječ o razmjerno većem kompleksu zemljišta, u kojem pravo na prvokup imaju najprije oni, koji su vlasnici drugih parcela toga kompleksa i koji su ujedno srodnici prodavaoca (MARGETIĆ 1984, 6-9).

¹⁷⁵ MARGETIĆ 1984, 17-30.

¹⁷⁶ KLAJĆ N. 1988.

¹⁷⁷ N. dj., 110.

¹⁷⁸ Na i. mj.

ma, npr. u Elidi, nemali broj robova radio je izravno u poljoprivredi. Bilo je robova koji su samostalno živjeli i radili i davali gospodaru samo određeno podavanje, a postojali su i općinski robovi koji su često imali i vlastite izvore prihoda i vlastiti stan. Osim robova, u grčkim su polisima, osobito kod Dorana, postojali i seljaci vezani za zemlju, koje se nije smjelo osloboditi od njihove vezanosti. Poznati su spartanski i mesenski *heloti*, *tesalski penesti* itd. Nadalje, u okviru grčkoga grada-države nalazili su se na područjima koja nisu ležala neposredno uz središte polisa ("glavni grad") tzv. *perieci*, tj. "oni koji stanuju oko (grada)". Njihov odnos ovisnosti i podređenosti prema gradu-državi bio je različit. Poseban niži položaj imali su oslobođenici. Za razliku od Rima, gdje su oni postajali rimski građani, u grčkim polisima oni nisu pripadali građanstvu u političkom smislu. Ako oslobođenik nije izvršavao obveze prema bivšem gospodaru, taj ga je mogao prinuditi da se vrati u gospodarevu kuću i čak na osnovi sudske presude vratiti u ropski položaj. Ukratko, grčki je grad-država bio vrlo složen državni organizam, u kojem su punu slobodu i punu ravnopravnost uživali samo građani muškarcima. O nekoj "divnoj ustanovi slobodne općine u kojoj su svi stanovnici bez obzira na staleški, društveni i materijalni položaj jednaki" (N. Klaić) može se u grčkom polisu govoriti samo za taj vrlo uski krug građanstva. Jedino ta uža grupa mogla je bez ikakvih ograničenja tražiti sudsku zaštitu. Svi ostali, uključujući i žene, bili su u tome, neki više a neki manje, ograničeni.

U svakom slučaju, mislimo da se ne može govoriti čak ni o tipološkoj srodnosti vinodolskih općina s grčkim polisom. Ako bi se pak htjelo dokazati tezu, koja bi bila drukčija od ove koju zastupamo, bilo bi potrebno provesti paralelnu analizu pravnog položaja članova općine u jednom konkretnom grčkom polisu, gradu-državi, i vinodolskim općinama te pokazati u čemu je njihova navodna sličnost. Dok takve analize nema, teza o sličnosti ili genetskoj povezanosti ostaje samo golom tvrdnjom. Međutim, duboko smo uvjereni da se nikada nitko neće upuštati u takvu komparativnu analizu jer se ona čini posve beznađnom.¹⁷⁹

Nadalje, ne čini nam se uspjelim dokazivanje da je Bizant vladao Vinodolom početkom 12. stoljeća. Bizant je izgubio Vinodol već dolaskom Slavena koncem 6. stoljeća i nikada ga više nije ponovno stekao.

To s punom jasnoćom proizlazi iz djela Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio* (DAI). Premda je Konstantin u opisivanju događaja iz ranijih razdoblja iz mnogo razloga vrlo nepouzdan, ipak su podaci koje on daje o zemljama i vladarima iz svoga doba vrlo dragocjeni i uglavnom vrlo pouzdani. A glava 30. DAI, koju je sastavio anonimni pisac sredinom 10. stoljeća, kaže da se Hrvatska "proteže uz obalu do granica Istre, tj. do grada Labina",¹⁸⁰ dakle izričito i nedvojbeno stavlja podvelebitski

¹⁷⁹ MARGETIĆ 1990, 78-79. Naše shvaćanje tipova općinske organizacije u rano carsko doba i u dominatu dali smo vrlo sažeto u MARGETIĆ 1980, 156. O tipu općine u rano carsko doba pisali smo opširno u više navrata, npr. u MARGETIĆ 1999, 557-581; ostale radove koji se odnose na to pitanje ovdje se ne navodi. Za doba dominata vidi MARGETIĆ 1985, 95-116 i MARGETIĆ 1985b, 419-428.

¹⁸⁰ Doc. 406.

kraj i istočnu obalu Istre do Labina u okvir Hrvatske, a ne Bizanta. Kada pak car u 29. glavi u odlomku o kvarnerskim posjedima Bizanta spominje Krk (*Vekla*), Rab (*Arbe*) i Osor (*Opsara*) te ostale otoke, on onda produžuje: "Ostali gradovi, koji se nalaze na kopnu i kojima vladaju rečeni Slaveni itd.",¹⁸¹ dakle opet izričito isključuje iz bizantske vlasti kopno što leži nasuprot Cresu, Krku i Rabu

Što se pak tiče franačkih vrela, i ona su za pitanje u kojem raspravljamo dovoljno jasna. *Annales Laureshamenses*, *Einhardi annales* i *Einhardi Vita Caroli* spominju pogibiju Erika, furlanskog vojvode "blizu Tarsatike, liburnskog grada",¹⁸² i pri tome taj događaj povezuju s Avarima na način koji ne dopušta tezu da je riječ o borbama Trisaćana kao bizantskih podanika. O Bizantu se tom prigodom ne govori ni u jednom od spomenutih izvora. Kako ta vrela inače vrlo podrobno opisuju odnose Franaka s Bizantom, ona sigurno ne bi propustila spomenuti da je jedna od najuglednijih franačkih ličnosti nastradala upravo od bizantskih podložnika na bizantskom teritoriju.

Bizant je, doduše, do 1069. godine velesila na Jadranu, i o njegovoj političkoj i vojnoj aktivnosti na Jadranu u to doba ima mnogo vijesti – pa ipak nikada nema nijedne vijesti koja bi ma i na neizravan način dala naslutiti da bi Vinodol bio u 11. stoljeću pod Bizantom.

Pri dokazivanju da je Bizant imao vlast na sjevernom Jadranu do početka 12. stoljeća N. Klaić su zasmetali podaci o intervenciji Petra II. Orseola na Osoru u godini 1000. i isprave iz 1018. godine kojima se Rab, Krk, Osor i Beli obvezuju duždu na tribut u naturi. Iz izvještaja Ivana Đakona N. Klaić izvodi zaključak "da osorski prior i biskup, dakle glavni predstavnici Donje Dalmacije nisu htjeli niti vidjeli dužda" i da to svjedoči o "otporu koji je Osor tako uspješno pružio Petru II".¹⁸³ Ona smatra da su isprave iz 1018. godine krivotvorine koje su dalmatinski gradovi izmislili jer su htjeli "uvjeriti Ludovika Anžuvinca kao svoga novog vladara da su početkom XI. st. bile njihove stvarne obaveze tako male".¹⁸⁴

O pohodu Petra Orseola već smo opetovano i opširno pisali¹⁸⁵ pa je ovdje dovoljno upozoriti samo na ono najbitnije. Njegova je pomorska ekspedicija obuhvatila istarsku i dalmatinsku obalu sve do Korčule gdje je dužd primio dubrovačkog biskupa s klerom. Međutim, ni u jednom jedinom gradu nije dužd postigao veće i jasnije uspjehe nego u Osoru. Ivan Đakon, koji je suvremenik tih događaja, piše svoj izvještaj na vrlo profinjen i dvosmislen način tako da je iz njegova izvještaja tek vrlo ponnim analizama moguće utvrditi da su gradovi duž istarske i dalmatinske obale

¹⁸¹ Doc. 401.

¹⁸² Doc. 300.

¹⁸³ KLAJĆ N. 1988, 23.

¹⁸⁴ N. dj., 24.

¹⁸⁵ Vidi npr. MARGETIĆ 1983a, 217-254; MARGETIĆ 2002b. Na hrvatskom jeziku v. npr. MARGETIĆ 1984a, 145-156.

primali dužda na vrlo različit način već prema odnosu snaga i još više, prema odnosu tih gradova prema drugim velesilama koje su na Jadranu igrale u to doba odlučujuću ulogu – osobito Bizanta koji je pod Bazilijem II. bio na vrhuncu svoje snage i prema kojem je mletački dužd morao imati i imao najveći mogući obzir. Jedini puni uspjeh postigao je dužd u Osoru. Tamo su građani Osora i predstavnici obližnjih kaštela položili prisegu i donijeli odluku da budu pod duždevom vlašću. I ne samo to. Dužd je nakon toga regrutirao sve muškarce sposobne za vojsku i poveo ih sa sobom. Dužd je krenuo tada u Zadar gdje su ga dočekali biskupi i priori Krka i Raba koji su prisegli na vjernost duždu i obećali da će na blagdane slaviti najprije ime bizantskog cara, a onda dužda. U svim drugim gradovima dužd je uspjeh bio još znatno manje izražen, ali u to ovdje ne možemo ulaziti jer bi nas to predaleko odvelo od teme koju obrađujemo. Istina je doduše da se u opisu događaja oko Osora ne spominju posebno prior i biskup ali to doista nije potrebno jer su svi građani prisegli (*sacramentis ab omnibus peractis*) a u “svi” očito ulaze i prior i biskup. Kako se krčka i rapska izjava vjernosti duždu davala u Zadru, razumljivo je da su tamo prisegli samo predstavnici tih gradova, biskup i prior, dakako u ime grada. Prema tome, smatramo da smo dokazali da Osor nije pružio a ma baš nikakav otpor duždu, već obratno da su Mleci u Osoru postali stvarna i neprijeporna vlast. Samo se po sebi razumije da se to nije dogodilo bez punog sporazuma s Bizantom, o čemu smo također opetovano i podrobno pisali.

Isprave iz 1018. godine koje se odnose na gradiće na otocima sjevernog Jadrana dokazuju učvršćivanje mletačke vlasti na kvarnerskim otocima nakon pobjedonosnog završetka rata što ga je vodio Bazilije II. protiv Samuila. Prema tome i one su postignute u punoj suglasnosti s Bizantom koji je upravo te godine bio na vrhuncu moći i koji je priznao da su Krk, Cres i Rab u interesnoj sferi Mletaka, dakako pod formalnim vrhovništvom Bizanta. Isprave iz 1018. godine ne pobuđuju nikakve sumnje u pogledu svoje vjerodostojnosti. Poneke omanje grješke posve su razumljive jer je do njih došlo prepisivanjem izvornika. To što su one sačuvane u *Codexu Trevisanusu*, tj. u prijepisu iz početka 16. stoljeća, ne govori nimalo protiv njih jer nam je taj *Codex*, kao jedini, sačuvao i mnoge druge isprave od neprocjenjive važnosti, npr. Rižanski placit, pa ipak u njih nitko ozbiljan ne sumnja. Kao što je poznato, Mleci su u prvoj polovici 14. stoljeća skupljali u Dalmaciji sve isprave što su se odnosile na javnopravni i “međunarodni” položaj dalmatinskih gradova pa su tako i mnoge od tih isprava sačuvane u prijepisima iz 14. stoljeća a neke u prijepisima prijepisa, npr. u *Codexu Trevisanusu*. Skupljanje isprava bilo je učinjeno zato da bi se i na taj način pokušalo utvrditi pravo Mletaka na Dalmaciju, a i iz drugih evidentnih razloga, koje je suviše nabrajati. Da je Andrija Dandolo poznao te isprave, dokazuju odlomak iz njegove Kronike: (...) *a Vitale episcopo Veglense et Maio episcopo Arbense et Martino episcopo Auserense et ab universo clero, prioribus et populo, dictam insulam de tributo sibi annuatum in perpetuum solvendo sponsonem suscepit*, tj. dužd je primio obećanje od Vitala, krčkog biskupa, Maja, rapskog biskupa, i Martina, osorskog biskupa te od cjelokupnog klera,

priora i naroda, da će rečeni otok stalno godišnje plaćati tribut njemu i njegovim nasljednicima. I doista, u sačuvanim su ispravama navedeni poimenično upravo ti biskupi i u njima je doista riječi o tributu koji se plaća "svake godine duždu Venecijanaca i Dalmatinaca i njegovim nasljednicima". Prema tome otpada mogućnost da su isprave izmislili ti gradovi da bi nadmudrili hrvatsko-ugarskog vladara Ludovika jer bi se to moglo dogoditi tek u drugoj polovici 14. stoljeća nakon 1358., a Dandolo je pisao svoju kroniku mnogo ranije. N. Klaić tvrdi da sačuvana isprava iz 1018. koja se odnosi na Rab "imitira original!" (kurziv i usklik N. Klaić) a taj je original pisan goticom 14. stoljeća!" Riječ je doista o prijepisu koji Rački datira s koncem 12. stoljeća, Praga s 13. stoljećem, a Stipišić-Šamšalović s 14. stoljećem. Nama se čini najvjerojatnijim da prijepis potječe iz 14. stoljeća i da su Rabljani, šaljući original u Mletke, sačinili za sebe jedan prijepis. Ali taj se prijepis ne želi izdavati za original što se jasno vidi iz uvida u sam dokument. Istina je da su potpisi dani u dva retka jedan ispod drugoga, s lijeve strane crkveni a s desne strane svjetovni predstavnici pa je vrlo vjerojatno da taj prijepis daje vanjsku formu originala, ali ga ne imitira. Da se prijepis ne izdaje za original, vidi se osobito jasno po tome što su potpisi biskupa, arciprezbitera, levite i dakona, za koje se kaže "manu mea", pisani istom rukom. Kad bi se taj prijepis htio izdavati za original, onda bi on pokušao imitirati razne rukopise. Međutim, i tekst i svi potpisi (npr. *Ego Maius, episcopus, manu mea scripsi; Ego Johannes, archipresbiter manu mea scripsi* itd.) pisani su jednakim (lijepim i čitkim) rukopisom. Nema doduše oznake tko je i kada prepisao tu ispravu ali to, dakako, nije dokaz da se ona izdaje za original.

Da zaključimo: Obala sjevernog Kvarnera od podvelebitskog područja do Plominskog kanala nije bilo u vlasti Bizanta nakon sloma bizantske vlasti na našim prostorima početkom 7. stoljeća. Vlast Bizanta nakon toga nije se nikada uspostavila. Slave ni koji su ovo područje osvojili već u 7. stoljeću nisu imali nikakva razloga da preuzimaju bizantsku općinu u obliku koji proizlazi iz Zemljoradničkog zakona, a njihova općinska organizacije nije bila ni po čemu slična toj bizantskoj općini.

3. Općina i struktura društva u Vinodolu (do Vinodolskog zakona)

Smatramo da smo uspješno dokazali da podvelebitska obala, uključujući Vinodol, nije bila u vlasti Bizanta od 7. stoljeća dalje i da bizantska općina tipa iz Zemljoradničkog zakona nije služila kao uzor za početni tip vinodolskih općina niti da su one povijesni nastavak te općine te da je se čak ne može niti uzeti u pomoć pri objašnjavanju njihovih osnovnih značajka, i to zato što je riječ o povijesno i pravno potpuno različitom fenomenu. Dakako, da iz takvih zaključaka nužno proizlazi zadatak, pokušati utvrditi kojem tipu općina pripadaju vinodolske općine. Zadatak se na prvi pogled čini neprovedivim, jer podataka o tim općinama iz razdoblja prije 13. stoljeća nema pa se čini da ne preostaje drugo, nego predložiti neku hipotezu, koja bi bila bar donekle vjerojatna. Ispod takvog zahtjeva nije dopušteno ići jer sama mogućnost neke hipoteze nije drugo nego publicističko i esejističko razmišljanje. Čini nam se da se

opreznim korištenjem nekih činjenica i okolnosti može ponuditi zadovoljavajući odgovor.

Polazna točka, od koje treba krenuti, jeste zemljopisni položaj vinodolskih općina u okviru hrvatske države narodnih vladara. Hrvatska je u svom sjevernokvarnerskom području duž Učke graničila na kopnu s Istrom koja je od početka 9. stoljeća pripadala Franačkom, a onda Njemačkom carstvu s jasno izraženim agresivnim tendencijama prema istočnom susjedu, a s morske strane s otokom Krkom do početka 11. stoljeća pod Bizantom, a nakon toga u vrlo zamršenoj političkoj situaciji, u kojoj je Bizant imao slabo izraženi teoretski suverenitet. Mletci su sve jače isticali svoje pretenzije, dok je Hrvatska od Petra Krešimira IV. u sklopu *regnuma Croatiae et Dalmatiae* ostvarivala čas jaču, a čas slabiju faktičnu vlast. Na takvim i sličnim izrazito neuralgičnim graničarskim područjima svaka je vlast uvijek organizirala vojničko-graničarski pojas koji je štiti središte vlasti. Za oprezna komparativna istraživanja u obzir dolaze slovenske kozeštine, bizantske stratije i franačke centene. Franačkim centenama stajao je na čelu *centenarius*, a osnivale su se na zemljama u državnom (kraljevskom) vlasništvu. Pripadnici centena bili su seljaci-vojnici (*Wehrbauer*). U doba Arpadovića takvim seljacima-vojnici-graničarima odgovaraju *jobagiones castri*.

Langobardski arimani nalazili su se oko kaštela duž granice langobardskog kraljevstva, a vrlo su česti upravo u Furlaniji, dakle blizu hrvatskih područja. U izvorima ih se često zove *armani*, *erimani*, *herimani* pa i *hermanni*. U Istri su arimani spomenuti u ispravi iz 1017. god. kao oni seljaci koji su opterećeni blažim podavanjima, ali su zato obvezani na konjaničku pratnju porečkoga biskupa.

Ti langobardskim arimanima odgovaraju u Vinodolu i Krku *permani* pa se zbog istovjetne službe čini očitim povezanost ta dva termina. Na Grobniku se spominje čak i *permanija*, koja odgovara jednom od značenja langobardske arimanije. Tamo su oni bili, po svemu se čini, vojnici-graničari, dok su na kneževom dvoru u Vinodolu i Krku bili vojna pratnja. U Furlaniji su mnogi arimani pali na položaj, vrlo sličan kmetskom, plaćajući za uživanje zemlje razna podavanja, slična podavanjima vinodolskih kmeta.

Ako svemu tome dodamo da se u Vinodolu, Kastvu, Veprincu i Mošćenicama neusporedivo češće nego drugdje spominje *satnik* u svojstvu prvog i odgovornog općinskog dužnosnika, koji odgovara franačkim centenarima, onda nam se čini dobro utemeljena naša tvrdnja da se porijeklo vinodolskih općina treba tražiti u tamošnjim vojno-graničarsko-seljačkim općinama. Rasprostranjenost osobnog imena Perman i ime mjesta Permani nedaleko hrvatsko-slovenske granice sa zapadne strane Rijeke, gdje se nalazila sjeverozapadna granica Hrvatske sjeverno od Kvarnera, ukazuje na to da se specifičnost organizacije toga dijela hrvatske države sastojala u naglašenoj vojnoj organizaciji.¹⁸⁶

Vojnici-graničari dobili su od države (kralja) kao plaću za svoj vojnički poziv obradivo zemljište u nasljedni zakup, s time da ga je po smrti vojnika-graničara nasljeđivao

njegov sin na zemlji i u vojnoj obvezi. Još u Vinodolskom zakonu propisano je da u pomanjkanju sina može iznimno naslijediti i kćer, i to uz posebno kneževo odobrenje koje se očito ranije priznavalo samo ako je kćerin muž bio sposoban za obavljanje vojne službe.

Smatramo da se slabljenjem Bizanta u 11. stoljeću i uzmakom granice Hrvatske od Plominskog zaljeva na Rječinu teret vojno-graničarske službe zadržao samo na Grobniku (i vjerojatno Trsatu) što zaključujemo iz okolnosti da se tamo trag permana još stoljećima zadržao, nadalje što je jedino na Grobniku sačuvana posebna obveza pod nazivom permanija i što su još stoljećima podavanja grobničke općine i pojedina bila u ukupnom iznosu blaža nego u drugim vinodolskim općinama. U tim ostalim općinama vojnu obvezu zamijenila su u cijelosti kmetska podavanja.

Neke izraženije pravne diferencijacije u Vinodolu nije bilo, osim što su pojedini kmetovi bili od kneza oslobođeni podavanja iz raznih razloga. Ti oslobođeni kmetovi bili su nazivani *plemenitim*, ne u kasnijem staleškom smislu, već samo u odnosu na oslobađanje od podavanja. Dodajmo ovdje da se u nekim općinama (Novi, Bribir, Bakar) od 14. stoljeća dalje pojavljuje poseban tip plemenitih, *knap*,¹⁸⁷ koji su oslobođeni raznih naturalnih podavanja i umjesto njih obavljali razne policijske i milicijske dužnosti. Kao takvi oni su se osjećali kao "vlast" i bili nazivani "vlastela".

IV. IZ DRUŠTVENE PROBLEMATIKE U DOBA HRVATSKE DRŽAVE NARODNIH VLADARA

1. Odnosi Slavena i Hrvata u 9. stoljeću

Imena Hrvat i Hrvatska ne spominju se u suvremenim bizantskim, papinskim, mletačkim i franačkim vrelima na područjima srednje Europe od Baltika do Jadrana sve do sredine 9. stoljeća. To se osobito odnosi na ona vrela koja spominju Slavene. To je doista neobično.

Katičić je jasno uočio problem i predložio rješenje, koje se odnosi na bizantska i franačka vrela: Bizant bi po Katičiću bio toliko zadovoljan sa svojim moćnim saveznikom Hrvatima, koji su od 7. stoljeća dalje bili njemu pouzdani i vjerni, odbijali Avare i puštali dalmatinske gradove na miru da nije imao razloga da ih spominje, a Franci za Karla Velikog i Ludovika Pobožnog nisu Hrvate rado spominjali zato što je hrvatsko ime bilo opterećeno njihovim savezom s Bizantom.¹⁸⁸ Što se tiče Bizanta, ova

¹⁸⁶ O svemu tome detaljnije vidi MARGETIĆ 1980, 575-579. Posebno o satniku kao glavnom općinskom dužnosniku na Trsatu vidi MARGETIĆ – MOGUŠ 1991, 54, u Kastvu MARGETIĆ 1994b, 294 (čl. 18), u Veprincu MARGETIĆ 1995b, 362 (čl. 36) i MARGETIĆ 1997, *passim*, u Mošćenicama 1995c i 1997b. Riječki satnik drukčiji je organ od upravo spomenutih. Ostao mu je samo naziv slavenskog porijekla, ali funkcija mu je mnogo niža.

¹⁸⁷ O knapima vidi detaljnije MARGETIĆ 1980a, 117-191.

Katičićeva teza ne objašnjava šutnju Taktike Lava Mudrog, u kojoj se raspravlja o vojnoj vještini Slavena, koje Lav Mudri uvelike hvali da su u njegovo vrijeme vrlo korisni za Bizant jer se bore protiv bizantskih neprijatelja. Taktika dosta podrobno opisuje vojnu vještinu Turaka=Mađara i ne propušta naglasiti da su odnosi Bizanta s njima vrlo korektni. Trebalo bi dakle očekivati da će Taktika opisati i hrvatske vojne i društvene značajke i pohvaliti ih, to više što bi oni po Katićevoj koncepciji bili od sedmoga stoljeća vrlo korisni i moćni saveznik. A ipak Taktika o njima šuti, a o Slavenima daje dosta obavijesti. Katičićeva teza, nadalje, previše crno gleda na odnos Franaka prema Hrvatima. Ne čini se uvjerljivim da bi Franci svjesno i hotimično prešućivali ime Hrvata u svojim teškim i neugodnim obračunavanjima s Ljudevitom Posavskim, u čemu im je Borna svesrdno pomagao, i to navodno zato što bi ime Hrvati bilo za njih u to doba odiozno zbog njihove povezanosti s Bizantom. Uostalom, trebalo bi u skladu s time pronaći razlog, zašto papa još sredinom 8. stoljeća naziva naše vladare npr. *dux Sclavorum* i da ih tek od Tomislava zove npr. *rex Croatorum*. I konačno, hrvatski federati Bizanta koji bi došli sa sjevera ne dolaze u obzir ni zbog uvjerljivih i reklo bi se konačnih dokaza "austrijske škole", kako smo je nazvali, po kojoj je u 7. stoljeću sjeverna Bijela Hrvatska *ein Phantasieland*. Dok se ta teza uvjerljivo ne obori – a to će biti vrlo teško - nije više dopušteno pomišljati na dolazak Hrvata u 7. stoljeću iz tada nepostojeće sjeverne Hrvatske.

Za izložbu Hrvati i Karolinzi, održanu 2000. god. pripremio je Ančić inspirativni tekst "U osvjetlovanje novog doba: Karolinško Carstvo i njegov jugoistočni okvir" koji je objavljen u Katalogu izložbe. U njemu je autor naveo neke od rezultata "koji će naknadno biti artikulirani u klasičnoj formi znanstvene rasprave", kako to ističe Ančić. Prema rezultatima do kojih je došao Ančić, Karlo Veliki pokrenuo je svjesno velike migracije Polapskih i Baltičkih Slavena, kojima je na čelo postavio savez ratničkih plemena Hrvata, koji su u to doba živjeli u Bijeloj Hrvatskoj. Oni bi po Ančiću s Avarima ratovali kao franački saveznici pa bi poglavar Hrvata bio "vjerojatno i poglavar pohoda svih slavenskih ratničkih grupa, koje su se pridružile carskim snagama 796. god."¹⁸⁹ Nezgodno je za tu tezu što o toj toliko značajnoj ulozi Hrvata – pa čak uopće o njima – nema u vrelima nikakve potvrde. Ipak, valjanost te teze moći će se ispravno ocijeniti tek nakon objavljivanja najavljene znanstvene rasprave.¹⁹⁰

Vrijedi spomenuti i tzv. narodnu tradiciju, zabilježenu u 30. glavi Porfirogenetova De administrando imperio. Ta je "narodna tradicija" zabilježena u prilično kontaminiranom izvješću. Narodna se tradicija uglavnom zamišlja približno kao ono sjećanje, koje je narod pobožno stoljećima čuvao i o kojemu su mudri starci prenosili iz generacije u generaciju lijepe i ružne događaje iz narodne prošlosti. Ipak treba uzeti

¹⁸⁸ KATIČIĆ 1985, 311 = 1987, 91.

¹⁸⁹ ANČIĆ, 15.

¹⁹⁰ Usp. MARGETIĆ 2002, 101-108.

u obzir da je riječ o *tradiciji vladajućeg sloja*, koju je on doista ljubomorno čuvao i njegovao, ali ju je stalno prilagođavao konkretnim okolnostima. Kada su, dakle, predstavnici hrvatske vladajuće elite izvještavali bizantske vlasti u Dalmaciji, oni su hrvatsku tradiciju svjesno prilagođavali konkretnim potrebama da se hrvatski vladajući sloj predstavi u što boljem svjetlu u očima Bizanta, koji je od sredine 9. stoljeća doživljavao renesansu svoje moći (čak već prije dolaska na vlast Bazilija I.)¹⁹¹ i koji je u to doba na Jadranu bio nedvojbeno velesila prvorazrednog značenja. Hrvati su se, dakle, toplo preporučivali bizantskoj velevlasti isticanjem da je u njihovoj prošlosti značajnu negativnu ulogu odigrala franačka vlast. Kako su Franci još od doba Trpimira izgubili svaki utjecaj na prilike u Hrvatskoj, a Bizant naglo ojačao, to je elementarna mudrost nalagala hrvatskoj vladajućoj eliti da se preporuči Bizantu kao ugledni protivnik Franaka, to više što je između Bizanta i Franaka postojala neskrivena tenzija, u prvom redu u pogledu južne Italije. U toj "narodnoj tradiciji" sigurno nije istina da su Hrvati bili u sjevernoj domovini pod vlašću Franaka, a događaji oko Porge=Borne¹⁹² i Kocila=Kadolaha¹⁹³ odigrali su se u stvarnosti drukčije nego što ih ona prikazuje, ali ovakvo prekrajanje povijesti nije bilo nikad strano nijednom narodu i nijednoj vlasti.¹⁹⁴ Najmanje nepouzdanom čini se vijest o petero braće i dvije sestre, tj. o početnoj političkoj organizaciji hrvatskog "plemenskog saveza" u kojemu je pet četa imalo povlašteni položaj ("braća"), a dvije podređeni ("sestre"). Unutar pak povlaštenih četa posebno povlašteni položaj imala je četa s počasnim nazivom Hrvat po kojoj je, uostalom, i čitav "savez" dobio svoje ime.¹⁹⁵

Osobito je indikativno da se Hrvate ne spominje ni u onim vrelima što se odnose na podunavske Slavene odakle je prema jugozapadu, tj. u današnje hrvatske krajeve, postupno napredovala slavenska imigracija. Ta su vrela prilično bogata pa se ne može govoriti o pukom slučaju pomanjkanja informacija o Hrvatima. Iz ovoga slijedi, da Hrvate na našim prostorima treba tražiti u okviru neslavenskih skupina, bile one prema Bizantu prijateljske ili neprijateljske, o kojima je razmjerno opširno pisao Lav Mudri početkom desetog stoljeća. U obzir dolaze, dakako, jedino "skitski narodi", jer se drugi narodi – Franci, Langobardi, Mađari, Bugari, Saraceni – u Lavovoj Taktici nalaze na drugim prostorima. Ali, ako bi bila riječ naprosto o "skitskim narodima", onda odgovor još uvijek nije zadovoljavajući, jer Lav spominje poimenično samo Turke=Mađare

¹⁹¹ MARGETIĆ 1991, 47.

¹⁹² Ovo je, čini nam se, vladajuće (i prihvatljivo) mišljenje. Tako već MARQUART, XVIII; od novijih vidi npr. GRAFENAUER, 171 i d.; protivno npr. ŠIŠIĆ 1925, 387; POHL, 263.

¹⁹³ Ovako npr. Doc., 329; POHL, 43.

¹⁹⁴ Od bezbroj primjera starije i novije povijesti dovoljno je upozoriti na mađarsku "narodnu tradiciju" koju spominje Konstantin Porfirogenet, a koja je isto tako, po nama, u najvećoj mjeri uvjetovana legitimiranjem vlasti Arpadovića u doba snimanja te vijesti.

¹⁹⁵ I ovdje je usporedba s Mađarima instruktivna. Vidi MARGETIĆ 1995, 26-30: sedam vodećih plemena, od kojih jedno glavno (Megeri) i jedno pridruženo (dakle u neku ruku manje važno) pleme s 2 "podplemena".

i Bugare, ali oni su se smjestili na područjima sjeverno i istočno od današnjih hrvatskih krajeva. Doduše, Lav uz Mađare i Bugare spominje i "druge skitske narode", ali ne tako da bi ih se moglo lako bilo identificirati bilo locirati. "Skitski narodi" koje spominje Lav Mudri mogu, dakle, biti samo Avari, koji se kao skitski narod opetovano spominju u Pseudo-Mauriciju, a poznato je da je Lav Mudri pisao svoju Taktiku oslanjajući se uvelike na Pseudo-Mauricija.

Tako se i proučavanjem Pseudo-Mauricija i Lava Mudrog dolazi do zaključka, do kojeg smo drugim argumentima došli 1995. god., tj. da porijeklo imena naroda, koji je dao ime Hrvatima, treba tražiti unutar povijesti avarskog kaganata (vidi o tome nešto podrobnije pod II. 1 ovoga rada). U njemu su se od druge polovice 6. do svršetka 9. stoljeća smjenjivala tri vladajuća sloja, koji su međusobno imali malo zajedničkoga. Vladajući sloj u drugom razdoblju, bugarofilski Savez plemena, koji je sredinom 7. stoljeća pobijedio Avare "prvoga avarskog carstva" i u čast svoga zaštitnika i pomagača Hrovata-Kuvrata prozvao se Hrovatima-Hrvatima, vladao je avarskom državom, "drugim avarskim carstvom", samo oko 40 godina da bi u drugoj polovici 7. stoljeća doživio teški poraz od nove azijske mongoloidne grupacije, koja je kao "treće avarsko carstvo" vladala sve do njezina uništenja po Karlu Velikom. Hrovati, Hrvati, zadržali su se samo na rubnim dijelovima avarske države, osobito u današnjoj Hrvatskoj, gdje su sačuvali svoje sjećanje na nekadašnju slavu, što je uostalom bio jedan od elemenata njihove kohezije. Oni nisu više bili odlučujući čimbenik ne samo u središtu kaganata, nego ni na našim prostorima. Vodeće mjesto u vladajućoj eliti na našim područjima, na periferiji kaganata, imali su Slaveni, a Hrvati su postali drugorazredni element vodeće elite tog područja. Približno do sredine 9. stoljeća na našim se prostorima u vrelima ne navode Hrvati, već samo Slaveni. Da ponovimo: 600. god. papa Grgur I. spominje *Sclavorum gens*,¹⁹⁶ koja prijeti području salonitanske (nad)biskupije, 611. god. *Sclavi* pljačkaju po Istri i ubijaju vojnike središnje bizantske vlasti, smještene u njoj (*militēs*),¹⁹⁷ 642. god. *Sclavi* se iskrcavaju u Sipontu i u bitci ubijaju langobardskog vojvodu,¹⁹⁸ 796. god. furlanski vojvoda Erik šalje svoje ljude *cum Wonomyro Sclavo*,¹⁹⁹ 804. god. istarski se posjednici tuže na nevolje koje im prouzrokuju *Sclavi*,²⁰⁰ 817. god. Bizant i Franci raspravljaju o pitanju granica u Dalmaciji između *Romana* (tj. podložnika Bizanta) i *Slavena* (unutrašnjost Dalmacije pod suverenitetom Franaka),²⁰¹ a god. 840. sklapa se ugovor između franačkih i (bizantsko-)venecijanskih vlasti *contra generationes Sclavorum*.²⁰²

¹⁹⁶ MGH, Epist. 2 (10, ep. 15).

¹⁹⁷ PAVAO ĐAKON, IV, 40.

¹⁹⁸ CHRONICA S. BENEDICTI, MGH, SS, 200; PAVAO ĐAKON, IV, 44.

¹⁹⁹ KOS I, 326, br. 293 (Ann. regni Franc. = Annales Lauressh. maiores, ad. a. 796).

²⁰⁰ MARGETIĆ 1993, 435.

²⁰¹ Doc. 317, br. 171/18.

²⁰² Liber blancus Državnog arhiva u Veneciji, list 7, br. 1. Vidi podrobnosti u MARGETIĆ 1988, 217 i d.

Ali upravo u to vrijeme dolazi do neobične i važne paralelne pojave naziva Hrvati i Slaveni. God. 840. Trpimir je *dux Croatorum*,²⁰³ a učeni benediktinac Gottschalk naziva ga u svom pouzdanom izvješću *rex Sclavorum*.²⁰⁴ God. 865./866. Domagoj je *Sclavorum princeps*,²⁰⁵ god. 870. papini legati uhvaćeni su a *Sclavis*,²⁰⁶ god. 871. Ludovik II. narod na današnjim hrvatskim prostorima zove *populi Slaveni nostri*,²⁰⁷ god. 872. *praedones Slavi* napadaju mletačke lađe,²⁰⁸ god. 875. *Sclavorum pessime gentes et Dalmacianorum* (tj. Slaveni i stanovnici dalmatinskih gradova) pljačkaju Istru,²⁰⁹ 878. god. Zdeslav iz roda Trpimirovića *Sclavorum ducatum arripuit*,²¹⁰ papa Ivan VIII. piše 879. god. istom vojvodi i titulira ga *glorioso comiti Sclavorum*,²¹¹ a iste godine ubije ga *Sclavus Branimir*.²¹² Prema sačuvanim natpisima Branimir je *dux Sclavorum*,²¹³ odnosno *dux [S]clavitnorum*,²¹⁴ ali i *comes* i *dux Croatorum*.²¹⁵ Usput rečeno, neobično je što papa Ivan VIII. u opetovanim pismima spominje Branimira kao *princeps*,²¹⁶ *dilectus filius Branimir* i *excellentissimus vir Barnimer*,²¹⁷ *gloriosus comes et dilectus filius noster*,²¹⁸ ali ne dodaje ni *Croatorum* ni *Sclavorum*. God. 892. Muncimir se naziva *dux Croatorum*,²¹⁹ a na prijelazu 9. i 10. stoljeća natpis govori o nekom *dux Hroator(um)*,²²⁰ vjerojatno sinu Držislava, spomenutog inače kao *dux magnus*. God. 812. duždev sin na povratku iz Konstantinopola zarobljen je pri pokušaju prelaska hrvatske granice, *Chroatorum fines*,²²¹ god. 925. u zaključcima prvoga splitskog sabora spominju se *rex et proceres Croat-*

²⁰³ CD I, 4, br. 3 = Doc. 3-6, br. 2

²⁰⁴ KATIĆ, 9.

²⁰⁵ IVAN ĐAKON, 118; Doc. 364, br. 181/3.

²⁰⁶ Doc. 361, br. 181/1.

²⁰⁷ CHRONICON SALERNITANUM; GH, Scriptorum III, 521-527. Vidi i MGH Epp. VII, 295 (Doc. 361-362 ima samo ekscerpt). Podrobnosti u MARGETIĆ 1983b, 271-272.

²⁰⁸ IVAN ĐAKON, 120; Doc. 365, br. 181/4.

²⁰⁹ IVAN ĐAKON, 122; Doc. 366, br. 182/6.

²¹⁰ IVAN ĐAKON, 125; Doc. 373, br. 185.

²¹¹ CD I, 12, br. 9.

²¹² IVAN ĐAKON, 126; Doc. 374, br. 187.

²¹³ DELONGA, 207, br. 174.

²¹⁴ DELONGA, 258, br. 228.

²¹⁵ DELONGA, 166, br. 130.

²¹⁶ CD I, 13, br. 10.

²¹⁷ CD I, 14, br. 11.

²¹⁸ CD I, 18, br. 14.

²¹⁹ CD I, 22, br. 20.

²²⁰ DELONGA, 108, br. 73.

²²¹ IVAN ĐAKON, 132; RAČKI, 388, br. 197/1.

orum,²²² iste godine papa Ivan X. piše *dilecto filio Tamisclao, regi Crovatorum*,²²³ a 928. god. spominje se mir *inter Bulgaros et Croatos*.²²⁴

U 9. stoljeću poznati su ovi hrvatski vladari: Mislav – Trpimir – Domagoj – Zdeslav – Branimir – Muncimir.

Prema vrlo pouzdanim vijestima Ivana Đakona Domagojeve je sinove potjerao iz Hrvatske Zdeslav i “prigrabio vojvodstvo Slavena” (*Slavorum ducatum*), a Zdeslava je ubio Slaven Branimir. Smatramo da ne bi smjelo biti dvojbe u to da se ni prijelaz vlasti od Trpimira na Domagoja i onaj od Branimira na Muncimira nije dogodio na miran način. U 9. stoljeću Trpimirova dinastija zamijenjena je dva puta vladarima, koji nisu bili Trpimirovići pa je zato više nego vjerojatno da se prijelaz vlasti od Trpimira na ne-Trpimirovića Domagoja i od ne-Trpimirovića Branimira na Trpimirovića Muncimira odigrao isto tako burno i žestoko kao što se to dogodilo prigodom prijelaza vlasti od ne-Trpimirovića Domagoja na Trpimirovića Zdeslava i od ovog potonjeg na ne-Trpimirovića Branimira. Malo je vjerojatno da se u dva upravo spomenuta slučaja smjena vlasti odigrala na mirni način.²²⁵

Ne treba čuditi da se u prijelaznom razdoblju (za Trpimira i Branimira) pojavljuju oba naziva. Riječ je o dvoslojnoj vladajućoj eliti pa je bila samo stvar oportuniteta u određenom trenutku, naglasiti jedan ili drugi element. To kolebanje dokazuje da je već s Trpimikom borba dvaju slojeva otpočela, a upravo iz papinih pisama saznajemo realan odnos jednog i drugog elementa vladajuće elite.

U borbi dvaju vladajućih slojeva, Slavena i Hrvata, pobijedio je na prijelazu 9. i 10. stoljeća sloj potomaka Hrovata, tako da se u 11. stoljeću kraljeve naziva *reges Croatorum*, a državu *regnum Croatiae*, od sredine 11. stoljeća *regnum Croatiae et Dalmatiae*.

2. Južna granica hrvatske države narodnih vladara

1) Južna granica hrvatske države narodnih vladara tipična je *questio vexata* hrvatske historiografije. Ona je, međutim, važna i za utvrđivanje strukture tamošnjih društvenih slojeva. Da bi se došlo do polazne točke za rješavanje tog pitanja, nužno je prethodno temeljito proučiti političke odnose. Bez takvog minucioznog istraživanja nije moguće uspješno riješiti i pitanje društvenih odnosa. Zbog toga će se naše analize tih političkih odnosa odužiti. Nadamo se da će njihov rezultat opravdati trud koji

²²² CD I, 30, br. 23.

²²³ CD I, 33, br. 24.

²²⁴ CD I, 36, br. 26.

²²⁵ ŠIŠIĆ, 344 ne sumnja na nasilnu promjenu vladara od Trpimira na Branimira, a za promjenu od Branimira na Muncimira o. 892. kaže: “Ako ga (Muncimira) je prijesto zapao narodnim izborom, onda je vjerojatnije, da se ta promjena dogodila mirno, a ne silom”. Iz razloga, navedenih u tekstu, čini nam se mnogo vjerojatnije, da je do promjene došlo nasilno. Ne možemo se oteti dojmu, da je Šišićeva stilizacija više nego oprezno sastavljena i da on drugu mogućnost nema manje u vidu - a možda čak i više - od prve.

smo uložili, ne samo u pogledu samog političkog pitanja južne granice, nego i u drugom pitanju, društvenim odnosima.

2) U hrvatskoj historiografiji do 1932. god. bilo je prihvaćeno Šišićevo shvaćanje da je Neretvanska oblast "vazda bila kao neki *apendiks* Hrvatske, dok se na početku XI. vijeka nije s njom potpuno ujedinila.²²⁶ To je stajalište zastupao i Barada još 1928. god. Po njemu, ona je imala "neki izuzetni položaj spram hrvatskog kralja, što potvrđuje osim naslova *dux* još i to, da je on imao svoje vlastito vojnike".²²⁷ Tek 1932. god. Barada je promijenio svoje mišljenje: "Iz dokumenata jasno slijedi da su Neretljani bili neovisni i samostalni ne samo u IX i X st. nego i u drugoj polovici XI st."²²⁸ i da je i poljičko primorje pripadalo toj samostalnoj oblasti.²²⁹ N. Klaić je 1960. god.²³⁰ u skladu s tim Baradinim rezultatima pomakla granicu Hrvatske na Žrnovnicu.

Razmotrimo dokaze N. Klaića za tvrdnju da je u poljičkom primorje političku vlast imao neretvanski, a ne hrvatski vladar.

N. Klaić navodi prije svega podatak iz Supetarskog kartulara: *Unde nos convocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus, inter quos etiam Jacobum Marianorum ducem cum suis militibus ibidem interesse rogavimus, ante quorum presentiam cum prefato decertavimus Miroslavo.*²³¹ N. Klaić ističe da je "Petar Crni zamolio (kurziv N. Klaić) da bude prisutan raspravi s Miroslavom. Ovdje bi sudac Jakov, *Marianorum dux*, bio neretvanski vladar. Na čelu je sudskog vijeća, doista, Jakov, *dux Marianorum*, ali sudsko se vijeće sastoji od mnogih uglednih Splićana. To, da je Jakov doista i neretvanski vladar, ne proizlazi iz te zabilješke, već je to tvrdnja N. Klaića, koju bi trebalo da dokažu neki drugi argumenti. U svakom slučaju, ovaj podatak o suđenju splitskih uglednika (na čelu s Jakovom) prije bi bio dokaz da se u Poljicima priznavala vlast s područja *regnum Croatiae et Dalmatiae*, jer je Split pripadao tom kraljevstvu. Zašto bi se na navodno samostalno neretvansko područje, koje nije po N. Klaiću dio Hrvatske, zvalo splitske uglednike? Da je riječ o sudskom vijeću, vidi se po pluralnom načinu izražavanja *ante quorum presentiam*, – ali to je, uostalom, jasno samo po sebi. N. Klaić ima pravo kad odbija kao neprihvatljivu misao da bi iz teksta, inače "loše stiliziranog",²³² proizlazilo, da bi Jakov bio splitski plemić. Smisao je teksta svakako jasan i treba ga tumačiti ovako: splitski uglednici (*nobiles*) bili su nadležni za suđenje u sporu Petra Crnog s Miroslavom, a nadležan je bio i Jakov, *Marianorum dux*, pa se Petar Crni obratio na njega kao predsjedavajućeg sudskog vijeća. Dakako, ovdje *rogamus* ne znači "moliti" u smislu

²²⁶ ŠIŠIĆ 1925, 413, bilj. 21

²²⁷ BARADA 1928, 53, pozivom na Doc. 128.

²²⁸ BARADA 1932, 178.

²²⁹ N. dj., 183.

²³⁰ KLAJĆ N. 1960, 127. Usp. KLAJĆ N. 1971a, 146-150.

²³¹ NOVAK – SKOK, 214 (5).

²³² N. dj., 124.

zamolbe, već "zahtijevati", slično kao što je neki notar *rogatus*, tj. od notara se "zahtijeva" da obavlja svoju funkciju osobe javne vjere.

Drugi bi dokaz za nadležnost neretvanskih, a ne hrvatskih vlasti, bio po N. Klaić, slučaj u kojem "su Tugurani pozvali Petra Crnog pred Slavca",²³³ dakle, pred neretvanskog vladara. Prema tekstu Supetarskog kartulara u Poljica su došli *Slavizo rex et Petrus banus nec non Sarubba* pa tom prigodom *vocaverunt nos ante hos nominatos viros omnes Tugurani*. Spor se održavao u crkvi sv. Petra u Omišu pa zabilješka nastavlja: *scilicet coram Slavzo nec non Petro et Sarubba ceperunt altercare nobiscum et ita nobis iudicaverunt*. N. Klaić protivi se ranijem tumačenju, po kojem je kralj Slavac došao u Omiš u pratnji bana Petra i župana Sarube, što bi značilo da je Slavac hrvatski kralj. Po N. Klaić "to što ban Petar sjedi na sudu u Omišu, ne mijenja ništa na stvari, jer je on mogao uz Slavca i župana Sarubu prisustvovati suđenju, a da pri tome nije trebao imati nikakve funkcije".²³⁴ Ovo se čini jako nategnutim: tekst jasno kaže da su Tugurani ušli u spor (*ceperunt altercare*) "pred Slavcem, Petrom i Sarubom". Početak vijesti, tj. da su u to vrijeme došli u Poljica kralj Slavac, ban Petar i (župan) Saruba zbog spora između Slavca i Ljubomira N. Klaić objašnjava kao spor između *neretvanskog* vladara Slavca i *hrvatskog* dostojanstvenika Ljubomira, u kojem sporu sudi hrvatski ban. Ona smatra da bi bilo neobično da *hrvatski* ban sudi između *hrvatskog* kralja i *hrvatskog* dostojanstvenika. Ali nijedna od tih mogućnosti objašnjenja nije uvjerljiva, a ne slaže se ni s tekstom iz kartulara. Tamo se kaže samo to da su u Poljica došli kralj Slavac, ban Petar i (župan) Saruba "zbog nesloge između Slavca i Ljubomira". U tekstu se, dakle, uopće ne govori o "sudskom sporu" ni o tome tko bi takvom sporu sudio. Bio Slavac neretvanski ili hrvatski kralj, iz teksta se ne vidi da bi *sudio* ban Petar, već samo to da su svi ti uglednici došli u Omiš, da riješe neko pitanje. Ideja da bi hrvatski ban *sudio* u sporu neretvanskog kralja s Ljubomirom, isto je tako neobična kao i ideja da bi hrvatski ban *sudio* u sporu između svog kralja i hrvatskog tepčije. Ni uvodne riječi zabilješke ne mogu riješiti pitanje, je li Slavac hrvatski ili neretvanski kralj. Čini se da možemo pretpostaviti da je Saruba župan neke hrvatske županije. Naime, u drugoj zabilješki, gdje se spominje kralj Slavac, ban Petar i župan Saruba među svjedocima nalazimo i tepčiju Budimira,²³⁵ a u još jednoj zabilješki uz župana Sarubu spominje se i neki Nyciforo,²³⁶ dakle neki Roman, vjerojatno iz Splita. Ako je to tako, onda se u zabilješki spominju kao osobe iz područja *regnum Croatiae et Dalmatiae* ban Petar, župan Saruba i tepčija Ljubomir. Ovo bi upućivalo na to da je i Slavac iz Hrvatske.

Konačno, N. Klaić dokazivala je preko još jedne grupe vijesti u Supetarskom kartularu da su neretvanski vladari imali vlast nad Poljicima do Žrnovnice. Naime, *Rusi-*

²³³ N. dj., 127.

²³⁴ N. dj., 133.

²³⁵ NOVAK – SKOK, 223 (74).

²³⁶ N. dj., 221 (58).

nus qui et Morsticus, po N. Klaić vladar neretvanske države nakon Jakova, vojvode Marijanaca, darovao je samostanu sv. Petra u Trsteniku, poljičkom lokalitetu kod Jeseonica, njemu pripadajući dio nekih zemalja.²³⁷ Nakon njegove smrti njegova je žena potvrdila to darovanje,²³⁸ kasnije je to darovanje potvrdio i njegov brat *Slaviz rex* pred ovim svjedocima: *coram Petro bano et Sarubba iupano, ded filio Climino, et Velcano setnico et Iuvano filio bravaro et Zurra filio Tripuni, presbiter Panesa, Budimir tepciza et presbiter Vilcano*²³⁹ i ujedno darovao svoj dio istih zemalja.²⁴⁰ Analiza ovih vijesti kod N. Klaić posve je lapidarna: "Stilizacija ovog mjesta također pokazuje da je ban bio samo svjedok u poslovima, koje je vršio Slavac kao neretljanski vladar". Ukratko, N. Klaić zaključuje: "zasad (...) ne vidim razloge zbog kojih bih bila primorana da napustim Baradino mišljenje o Jakovu, Rusinu i Slavcu kao samostalnim neretljanskim vladarima".²⁴¹ Pa ipak, ako se u tim vijestima nalazi spomenuti tepčija Budimir među svjedocima, onda je činjenica da su svjedoci ban Petar i tepčija Budimir – oboje s tipičnim nazivima hrvatskih dužnosnika – ipak u najmanju ruku znakovita. Iz toga slijedi da je mnogo vjerojatnije da su satnik i bravar, također spomenuti tom prigodom – također hrvatski dužnosnici.

Čitava konstrukcija N. Klaić o Jakovu, Rusinu i Slavcu kao neretvanskim vladarima počiva na tvrdnji da se Jakov jednom prigodom u Supetarskom kartularu titulira *dux Marianorum*, tj. da vlada onom istom zemljom, kojom vlada oko 30 godina ranije njegov prethodnik Berivoj, *rex* odnosno *iudex Marianorum*.²⁴² Kako su Marijani živjeli u Maroniji,²⁴³ tj. neretvanskom kraju, proizlazilo bi da su obojica neretvanski vladari. A kako se Jakova inače u Kartularu titulira *Morsticus* to znači da je i drugi dužnosnik s istom titulom, tj. Rusin, neretvanski vladar. Konačno, kako se Rusinov brat Slavac naziva dva puta *rex*, to je očito i on neretvanski vladar. Ova zadnja okolnost nije za N. Klaić odlučujuća: "Na tituli *rex* koju sastavljač kartulara daje Slavcu, ne želim se zadržavati. Na mnogim se primjerima može vrlo lako dokazati, da je terminologija u srednjovjekovnoj latinštini vrlo nepouzdan oslonac".²⁴⁴ Prema tome, ako odbacimo titulu *rex*, čitava se konstrukcija temelji na jednom jedinom podatku: *Mariani*, čiji je Jakov vojvoda, stanovnici su neretvanskog područja.

Smatramo da problem treba ponovno ispitati. Jakov je opetovano povezan s hrvatskih vladarima i titulama:

²³⁷ N. dj., 223 (73).

²³⁸ N. i. mj. (73).

²³⁹ Na i. mj. (74).

²⁴⁰ Na i. mj. (75).

²⁴¹ N. KLAJĆ 1960, 133.

²⁴² Na i. mj.

²⁴³ TOMA, 45.

²⁴⁴ KLAJĆ N. 1960, 132.

1. U krivotvorenoj ispravi CD I, 170, br. 134 iz 1076./8. = Doc. 113, br. 97 *Jacobus dux Marianorum* uvodi abatisu samostana sv. Benedikta u Splitu u zemljište Pusticu u Lažanima;

2. U krivotvorenoj ispravi CD I, 189, br. 149 od 8. rujna 1089. = Doc. 149, br. 124 kralj Stjepan II. potvrđuje Zvonimirovo darovanje (ovdje spomenuto pod 1), s time da među laičkim svjedocima prvo mjesto zauzima *Jacobus Morsticus*, a iza njega su nabrojani mnogi hrvatski župani;

3. U ispravi CD I, 191, br. 151 iz 1089./1090. = Doc. 147, br. 123 sudi u Splitu nadbiskup Lovro sa Stjepanom, kraljem Hrvatske, Jakobom morstikom (*Jacobo Marstico*), priorom Firminom i mnogim drugim plemenitim osobama. Napominjemo da dokument CD I, 162, br. 126 = Doc. 117, br. 99 (1078.)²⁴⁵ ne dolazi u obzir. Doduše spominje ga Laušić, ali na temelju pogrješnog ispravljanja Račkoga, Doc. 117 *morstici* za *gitfaci*. Usto, Jakov *morsticus* nikad ne dolazi u ispravama *među* županima nego *pred* njima. O tome dalje u tekstu.

4. Jakov, *dux Marianorum* dolazi 1080. god. s uglednim Splićanima na suđenje u Poljica praćen svojim vojnicima, u povodu spora s Miroslavom;²⁴⁶

5. *Jacobus Morsticus* svjedok je kupnje zemljišta u Saloni, dakle, na širem splitskom području;²⁴⁷

6. *Jacobus Morsticus* svjedok je druge kupnje zemljišta u Saloni i postavljanja mlina, dakle opet na širem splitskom području.²⁴⁸

U svim tim slučajevima Jakov je na ovaj ili onaj način povezan bilo s hrvatskim kraljevima bilo s nadbiskupom Lovrom, bilo s dostojanstvenicima hrvatskog kraljevskog dvora bilo s područjima unutar *regnum Croatiae et Dalmatiae* pa je teško izbjeci zaključak da je Jakov visoki hrvatski dužnosnik. Ako je to tako, onda njegova titula *Marianorum* znači da je barem od vremena vladanja Petra Krešimira IV. neretvanska oblast postala sastavnim dijelom hrvatske države sa zasebnim hrvatskim dužnosnikom vrlo visoke titule *dux Marianorum*. Tako se hrvatska država u drugoj polovici 11. stoljeća ukazuje kao složena država, u kojoj je središnja vlast usredotočena u kralju *regnuma Croatiae et Dalmatiae*, u kojem, nadalje, postoje dvije jake autonomne oblasti na čelu s nekom vrsti "potkraljevima", tj. banom Like, Krbave i Gacke

²⁴⁵ N. dj., 112: "Svakako treba uzeti u obzir činjenicu, na koju je položio osobitu pažnju V. Novak, naime, da je Jakov *introduktor*, a da tu čast ne poznajemo u doba narodne dinastije". Ipak, nije ni najmanje sigurno da u tekstu isprave stoji riječ *introduktor*. Danas je tekst isprave jako oštećen, a to je bio i u doba Račkoga (Doc. 60, br. 43), koji se prema tome morao osloniti na Farlatijevu rekonstrukciju teksta, a ona nije izvan svake sumnje. To su isto učinili i Stipišić – Šamšalović (CD 170, br. 134). Uostalom, ovdje se ne radi o nekoj "časti" u smislu naslova nekog dužnosnika, već o uvođenju u posjed, investiciji, o kojem je u doba narodnih vladara sačuvano mnogo vijesti, koje je suvišno i nabrajati.

²⁴⁶ NOVAK – SKOK, 214 (5); CD I, 178, br. 4 datira s 1080. god.

²⁴⁷ N. dj., 221 (34).

²⁴⁸ Na i. mj.

na sjeveru i vojvodom Maronije na jugu, čemu treba dodati još i autonomne gradske općine od Krka na sjeveru do Splita na jugu te vojničko-graničarski pojas od približno Senja do Plomina na sjeveru.

Vrijedi podrobnije proanalizirati ulogu Jakova u događajima, koji se spominju u pojedinom vrelu, vrijeme i naziv njegove titule:

1. *dux Marianorum*

- a) 1076./80. uvoditelj u posjed abatise u povodu darovanja (naša t. 1));
- b) 1080. – sudi u sporu Petra Crnog s Miroslavom (naša t. 4));

2. *morsticus*

- a) poslije 1080. – svjedok (naša t. 5));
- b) poslije 1080. – svjedok (naša t. 6));
- c) 1089. – prvi među svjedocima laicima (naša t. 2));
- d) 1089./90. – član sudskog vijeća, spomenut kao prvi nakon predsjednika vijeća i kralja (naša t. 3)).

Nekoliko primjedaba:

ad 1a) Isprava je krivotvorena, ali se za naše analize može uporabiti.

ad 1b) Premda je Gunjača prigovorio da ovo nije spor, već “obično prepiranje”²⁴⁹ smatramo da je izvan svake sumnje da vijest opisuje tijek spora vođenog pred nadležnim sudom, kojim je predsjedao *Jacobus dux Marianorum*. Petar Crni izričito navodi da je poveo postupak protiv Miroslava: *cum prefato decertavimus Miroslao*. Sudsko vijeće čine *multi Spalatinorum nobiles*. Do presude nije došlo zato što je Miroslav pristao na mirno rješenje spora – stvar, koja se nebrojeno puta u sporovima dešavala i dešava. Toj nagodbi nazočni su i posvjedočuju je predsjednik suda i sudsko vijeće. Neobičnu tvrdnju Gunjače izazvala je njegova želja da izbjegne mogućnost da bi se vijest mogla interpretirati u smislu dokaza da je sudio neretvanski vladar (a to je zastupala N. Klaić). Kako je *dux Marianorum* u ovoj vijesti hrvatski vojvoda, to je bilo nepotrebno pribjegavati ovakvoj interpretaciji, koja bi navodno trebala Poljičko primorje i Neretljansku oblast “vratiti Hrvatskoj”.²⁵⁰

ad 2c) U ispravi je *Jacobus Morsticus* odvojen od župana koji se obilato javljaju kao svjedoci. On je čak i ispred tepčije Ljubomira. Dakle, isprava govori protiv teze da bi Jakov bio “primorski župan”,²⁵¹ kako se to često tvrdi u literaturi.

ad 2d) I iz ove je isprave razvidno da Jakov nije “neretvanski knez”,²⁵² a ni hrvatski župan.²⁵³ Isprava bi, navodno, bila donesena u povodu presude splitskog nad-

²⁴⁹ GUNJAČA, III, 95. Isto i LAUŠIĆ, 65-66.

²⁵⁰ N. dj., 97.

²⁵¹ N. dj., 94. Ovako još BUDAK 1994, 117.

²⁵² GOLDSTEIN, 294 i RAUKAR, 605 nazivaju ga neretvanski knez; ali vidi RAUKAR, 55 s diskusijom problematike.

biskupa Lovra i ostalih biskupa a pred kraljem Stjepanom.²⁵⁴ U ispravi stoji da je spor vođen *coram Stephano regi Croatiae et Jacobo Maristico Firminoque priore multisque aliis nobilibus presentibus*. Dakle, uz kralja se poimenično i s titulom spominju Jakov "maristicus" i splitski prior Firmin. I opet je najodličnije mjesto poslije kralja pripalo Jakovu, a tek poslije njega splitskom prioru. Ovdje je visok položaj Jakova na hrvatskom kraljevskom dvoru osobito istaknut, uostalom u skladu s prethodnom ispravom (2c)).

Ovako visok položaj Jakova na hrvatskom dvoru odgovara položaju vojvode (*dux Marianorum*) i u cijelosti potvrđuje našu malo ranije iznesenu tvrdnju, da je Jakov na jugu Hrvatske bio isto ono što i ban na sjeveru. *Morsticus (marsticus)* nije dakle atribut uz župana, jer za to ne govori nijedno vrelo. To je vrlo visoki hrvatski dostojanstvenik.

On se do 1080. god. naziva *dux Marianorum*, a onda dobiva novu titulu *marsticus*. Obje titule odnose se na isto područje, neretvansku oblast, Maroniju Tome Arcidakona. Posve je vjerojatno da se iza te promjene titule skriva još nešto. *Dux Marianorum* kao da jače naglašava autonomiju Neretvanske oblasti u odnosu na hrvatskog kralja te je odraz nekadašnje titule *rex (iudex) Marianorum*, dok je titula *marsticus (marsticus)* dokaz veće integracije tog područja u Hrvatsku, doduše na vrlo visokoj razini daleko iznad županske.

Time je, čini se, uspješno riješen i problem župana *polsticus*. On je kao niži organ posve dobro zamisliv uz *morsticus* kao nadređenog organa.²⁵⁵

Problem Slavca predstavlja doista teško rješiv problem. Doduše, Barada je uspješno dokazao da njegovo djelovanje treba smjestiti poslije 1090. god., a smatramo da sve govori za to, da je on najuže povezan s hrvatskom političkom problematikom te da nije neretvanski vladar. Najvjerojatnijim se čini da je on *morsticus*, dakle visoki dužnosnik u rangu bana, dakle, neka vrsta "potkralja", kao što su to bili Jakov *dux Marianorum* i Rusin *morsticus*. Takva visoka funkcija opravdava njegovu ulogu voditelja sudskih postupaka. Pred njim, banom Petrom i županom Sarubom vodi se sudski postupak između Tugurana i Petra Crnog.²⁵⁶ I ovdje se rabi izraz *altercare* kao djelatnost suprotstavljenih stranaka u sudskom postupku.

Ovdje treba upozoriti na još nešto. Do rješavanja sudskog spora između Tugurana i Petra Crnog došlo je u vrijeme kada su "kralj Slavac, ban Petar i župan Saruba došli zbog nesloge (*discordia*) između Slavca i Ljubomira". Ni iz čega se ne može zaključiti da je ta *discordia* baš sudski postupak, a to se vidi i po tome što je nemoguće utvrditi sudsko vijeće pred kojim bi se vodio taj navodni sudski spor. Kako je Ljubomir takoreći sigurno tepčija, dakle jedna od najviših funkcija na hrvatskom kraljevskom dvoru,²⁵⁷ ne vidi se tko bi uopće mogao biti na čelu sudskog vijeća. To očito ne može

²⁵³ BUDAK 1994, 117 naziva ga županom.

²⁵⁴ Tako regist u CD I, 191, br. 151.

²⁵⁵ CD I, 170, br. 134 = Doc. 113, br. 97 (1076.(8.)) i CD I, 190, br. 149 = Doc. 149, br. 124 (1089.).

²⁵⁶ NOVAK – SKOK, 215 (6).

²⁵⁷ O tepčiji vidi MARGETIĆ 1976, 55-58, MARGETIĆ 1986, 259-260.

biti ban Petar, kao što je to neuvjeljivo predložila N. Klaić.²⁵⁸ Čini se, da je riječ o istom posjetu Poljicima, o kojem obavještava Supetarski kartular, na kojem je Slavac pred banom Petrom, županom Sarubom i mnogim drugim svjedocima potvrdio darovanje samostanu dijela zemljišta Slavčeva brata, morstika Rusina i ujedno darovao svoj dio istog zemljišta.²⁵⁹ Prema vijesti iz 1177. god.²⁶⁰ isto darovanje potvrdio je Rusinov sin *Petrus Slavus* zajedno sa svojim stricem (*avunculus*) Slavcem. I u tom slučaju, kao i u nekim drugim, Slavcu se ne daje kraljevska titula²⁶¹. Skloni smo Slavčevoj tituli *rex* ne pridavati preveliki značaj u smislu izjednačavanja te titule s titulama npr. Petra Krešimira IV. i Zvonimira. Doduše o Slavcu znamo bar nešto, a o drugom kralju, spomenutom u Supetarskom kartularu, o tajanstvenom *Crivali rex*,²⁶² ne znamo uopće ništa.

Ove vijesti iz Supetarskog kartulara možda su od još mnogo većeg značenja, nego što se to čini na prvi pogled.

3. Međutim, prije svega treba riješiti pitanje koju su vlast priznavali dalmatinski gradovi i Hrvatska nakon što je ugarski kralj Ladislav napao *regnum Croatiae et Dalmatiae*, osvojio dobar dio toga kraljevstva i postavio u Hrvatskoj Almoša kao kralja.²⁶³ U nas je prihvaćeno Šišićevo mišljenje po kojem bi carski sebast *comes* Gotfrid još 1083. god. prešao u bizantsku službu i onda s brodom i vojskom 1091. god. krenuo u Dalmaciju i podredio otoke i gradove bizantskoj vlasti i vratio se iz Dalmacije tek 1093. god.

Temelj je Šišićeve konstrukcije vijest iz Gotfridove isprave iz 1093. god. U ispravi²⁶⁴ Gotfrid prilično opširno govori o tome kako ga je opat samostana na Tremitima "dok je kretao prema Dalmaciji" upozorio da je Gotfridov otac Amiko darovao samostanu neke posjede u Campo Marinu (gradić na talijanskoj obali nasuprot Tremitima), kako je Gotfrid uvidio opravdanost opatovih molbi, i obećao da će te posjede izručiti samostanu "*si dominus michi reddiderit in mea potestate*". "I doista", nastavlja Gotfrid, "nakon što sam se vratio iz Dalmacije *dominus adimplevit desiderium meum*", tj. očito je Gotfrid uspio zavladati Campo Marinom, kojeg je bio privremeno izgubio, pa tada potvrđuje samostanu na Tremitima sve one posjede koje je već Amiko bio darovao. Putovanje u Dalmaciju spominje se samo usput, na način koji nas upravo prisiljava da ga ne držimo nikakvom vojnom operacijom ni malog ni velikog stila.

²⁵⁸ N. KLAIĆ 1960, 133.

²⁵⁹ NOVAK – SKOK, 223 (74, 75).

²⁶⁰ CD II, 43-44, br. 141 = NOVAK – SKOK, 229 (97).

²⁶¹ NOVAK – SKOK, 223 (75).

²⁶² N. dj., 222 (69).

²⁶³ CD I, 200, br. 161 = Doc. 154, br. 128.

²⁶⁴ CHARTULARIUM TREMITENSE, fol. 63, Biblioteca Apostolica Vaticana. Šišić se služio napuljskim primjerkom tog Kartulara. Našu diskusiju o problemu datacije vidi u MARGETIĆ 1982-1985, 237-238, bilj. 55.

Šišićeva je konstrukcija vrlo slabo utemeljena. On je i sam osjećao da prilično beznačajnom podatku iz isprave treba dodati još neke okolnosti, koje bi doprinijele vjerojatnosti njegovga mišljenja. Zato je Šišić svojim pretpostavkama dodao sljedeće okolnosti:

a) Gotfrid Melfijski bio je carski sebast, dakle, imao je visoku bizantsku titulu, a to opet znači da je bio u bizantskoj službi i izvršavao za Bizant razne zadatke;

b) Gotfrid je Melfijski prema Šišiću "jamačno još 1083. s ocem prešao u službu Aleksijevu kod Kastorije". Tu Šišić upućuje na Heinemannovo djelo, *Geschichte der Normannen*, I., str. 330;

c) Gotfrida Melfijskog poslao je car Aleksije najprije u južnu Italiju, u kojoj je Bizant obnovio svoju vlast, naročito u mjestima Terlizzi, Giovinazzo i Fovea.

Šišićevo mišljenje izgleda na prvi pogled prilično uvjerljivo: Gotfrid Melfijski bio je u službi Bizanta, upućen je kao carski sebast u južnu Italiju, tamo je dobio zadatak da sakupi vojsku i brodovlje da bi obnovio bizantsku vlast u Dalmaciji, a kako je bizantska vlast u Dalmaciji obnovljena 1091. god., to znači da je on krenuo u Dalmaciju već te godine, a puki je slučaj što imamo samo vijest o njegovu povratku 1093. godine.

Ovoj Šišićevoj analizi posvetili smo opširni komentar još 1982./1985. god.²⁶⁵ i dokazali, čini nam se uspješno, da Gotfrid Melfijski nije ni od 1083. god. ni ikada bio u bizantskoj službi i da ga prema tome car Aleksije nije poslao ni u Italiju ni nakon toga u Dalmaciju u cilju obnavljanja carske vlasti. Ponavljanje naše argumentacije bilo bi ovdje po našem mišljenju suvišno i zamorno jer obuhvaća velik broj analiza, pa smo zbog toga prisiljeni uputiti čitatelja na taj naš rad. Ovdje bismo dali samo posve kratke izvode iz naše argumentacije.

Prije svega, poznato je da je car Aleksije vješto obnavljao oronulo bizantsko carstvo, a jedan od njegovih obljubljenih poteza bio je i dodjeljivanje visokih bizantskih naslova stranim vladarima, uopće, uglednim stranim osobama. Tako je Aleksije počastio mletačkog dužda 1082. god. titulom protosebasta u vrijeme kada se o podložnosti Mletaka Bizantu ne može govoriti. A takvih primjera ima bezbroj. Jasno je da sama titula sebast ili protosebast nikako ne mora označavati bizantskog visokog činovnika, podređenog caru.

Nadalje, iscrpnom analizom djela Ane Komnene., kćerke cara Aleksija, pokušali smo dokazati da Gotfrid nikada nije ušao u službu cara Aleksija.²⁶⁶

Konačno, Šišićeva tvrdnja da je dio Apulije bio u vlasti cara Aleksija devedesetih godina 11. st. bez sumnje ne odgovara stvarnosti. O tadašnjem proširenju vlasti Aleksija na Apuliju nema nijedne riječi ni u jednom pripovjednom izvoru. A spominjanje cara Aleksija u protokolu isprava s područja u Gotfridovoj vlasti ne znači ob-

²⁶⁵ MARGETIĆ 1982-1985, 235-244.

²⁶⁶ N. dj., 239-240.

navljanje vlasti Bizanta nad tim područjem, već znači nešto drugo: takvim datiranjem Gotfrid daje jasno na znanje da on ne priznaje vlast svog velikog neprijatelja, normanskog vojvode. Tako se i za području Apulije ponavlja isto što i za Mletke u doba Orseola nekih stotinu godina ranije. Mleci su, dakako, bili posve neovisni i o istočnom i o zapadnom carstvu, a povremena datacija isprava po istočnom caru imala je isključivo negativno značenje: njome se htjelo na jasan način dati na znanje da se ne priznaje nikakvo vrhovništvo ni pravna prevlast zapadnog carstva nad Mlecima pa je spomen bizantskih careva u protokolu isprava bio za to upravo idealna prilika, jer su oni doista imali nad Mlecima određena idealna prava posve teorijske prirode, a s druge strane bili su predaleko i preslabi da pokušaju ostvariti prava koja im se tako velikodušno priznaju na papiru. Sve to vrijedi i za Apuliju. Našu smo analizu završili zaključkom da su dalmatinski gradovi u to doba bili samostalni. Tek 1094. god. Mleci su dobili realnu vlast nad Rabom, a 1097. god. nad Splitom i Trogirom.²⁶⁷ Ovome treba dodati i vijesti A. Dandola o intervenciji mletačke flote u Dalmaciju 1099. god.

Dandolo javlja o odnosima Mletaka i Dalmacije u 1097. i 1099. god. ovo:

Dužd je poslao bizantskom caru "*Badoarium Daspinale et Faledrum Stornato*" i naredio im u povodu predstojeće križarske vojske "*Dalmatinos, ut conferant, requirunt; illi autem fidei celo et promise fidelitatis, asenciunt*". Nakon što je pripremljena flota od gotovo 200 brodova, "*in Dalmatia veniunt et ab eis suscepta fidelitate et ipsis secum assumunt*".²⁶⁸

Dandolo ve vijesti o odnosima Mletaka i dalmatinskih gradova u vrijeme prvog križarskog rata potvrđene su uglavnom sačuvanim vjerodostojnim ispravama.²⁶⁹ Dakle, nema sumnje da je Dandolo svoju vijest preuzeo izravno iz isprava duždeva arhiva.

Odlazak mletačke flote na križarski rat 1099. god., povezan s prijenosom relikvija sv. Nikole, Dandolo je takoreći doslovce prepisao iz Paolina,²⁷⁰ izvršivši neke korekture i skraćivanja koji ovdje nisu za nas zanimljivi. Međutim, Dandolo je na jednom mjestu popunio Paolina. Naime Paolino nema ove rečenice koja se odnosi na odlazak mletačke flote: *et ducentorum ferre navigiorum parato stolo, a portu secedentes, in Dalmacia veniunt et ab eis suscepta fidelitate ex ipsis secum assumunt*. Dandolo je preuzeo iz Translatio S. Nicolai,²⁷¹ sastavljene odmah početkom 12. st., broj lađa i dolazak flote u Dalmaciju, a dodao, po svojem običaju, izjave vjernosti dalmatinskih gradova.

Kao što se vidi, Dandolo je ovdje uglavnom vjerno preuzeo vijesti iz svojih izvora – za razliku od preuzimanja prethodnih vijesti koje je znatno mijenjao i dopunjavao. Razlog je jasan: koncem 11. st. Mleci imaju realnu vlast nad dalmatinskim gradovima, pa Dandolo nije potrebno izmišljati nove ni popravljati starije vijesti.

²⁶⁷ N. dj., 244.

²⁶⁸ Mur.¹, 256 = Mur.², 221.

²⁶⁹ CD I, 207, br. 167 = Doc. 179, br. 139 (Trogir) i CD I, 208, br. 168 = Doc. 178, br. 138 (Split).

²⁷⁰ Vat.-Lat. 1960 c. 228v- 227r, objavljeno u HISTORIA SATYRICA, 970 i d.

²⁷¹ Drukčije PASTORELLO, Mur.², 221.

Konačno, pod simptomatičnim naslovom *Fedus cum Hungaris contra Apuleam*²⁷² Dandolo piše:

*Hoc tempore, Colomanus rex Ungarie misit exercitum in Dalmacia, et occidi fecit regem Petrum et per legatos suos cum Venetorum duce fedus iniiit contra Normanos et pariter exercitum in Apuleam, ad eorum damna mitere statuunt.*²⁷³ Vijest o Kolomanu, ugarskom kralju, koji je "dao ubiti kralja Petra" preuzeo je Dandolo od Paolina. Prema mjestu u Dandolovoj kronici izlazi da je Dandolo taj događaj smjestio u 1099.-1100. god. Kao što je već Lenel dobro zapazio, Dandolo je tu vijest tendenciozno povezao s navodnim savezom Mletaka i Ugarske protiv Normana, koji je izveo iz sačuvanog Kolomanova pisma kako bi na taj način mogao prikazati kasniju Kolomanovu akciju u Dalmaciji kao kršenje ugovora.²⁷⁴ Dandolo je doduše doslovce preuzeo Paolinu vijest o tome kako je Koloman poslao vojsku u Dalmaciju, ali ako se Dandolo čita, ne uzimajući u obzir njegov izvor, vidi se da je Dandolo toj vijesti dao posve drugi sadržaj nego što ga je ona imala u Paolinovu izvoru, Simonu Kezi. Simon Keza izvještava, naime, da je Koloman zavojsčio na kraljevstvo Dalmacije i dao ubiti kralja Petra, da je osvojio Dalmaciju i nakon toga uz pomoć mletačke flote prešao u Apuliju. Paolinu se očito nije sviđala vijest o Kolomanovu osvajanju Dalmacije pa je Kezin izvještaj skratio: ugarski kralj vodi vojsku u Dalmaciju, daje ubiti kralja Petra i uz pomoć mletačkog brodovlja prelazi u Apuliju. Konačno, Dandolo daje svoj doprinos: ugarski kralj šalje vojsku u Dalmaciju, daje ubiti kralja Petra, sklapa savez s Mlečanima protiv Normana, te uz pomoć mletačke flote napada Apuliju. Dakle, ispada kao da je Koloman 1099.-1100. god. bio sa svojom vojskom samo na proputovanju kroz Dalmaciju, gdje je "usput" uklonio kralja Petra te da je pravi cilj njegove vojne bila Apulija. I doista, po Dandolo je Koloman ponovno krenuo u Dalmaciju god. 1111., te *illicitis promisionibus* naveo Zadrane da mu se predaju, pa su se nakon toga i drugi Dalmatini, dakako *terore comoti*, pokorili ugarskom kralju koji je obećao sačuvati njihove slobode i običaje.²⁷⁵

Na drugom smo mjestu pokušali dokazati da je do hrvatskog ustanka protiv Kolomana došlo tek 1099. god., tj. da je Rački "uglavnom dobro naslućivao, ali svoje prijedloge pogrešno argumentirao". Riječ je o tezi Lucija, koju su prihvatili Hóman, Rački, Smičiklas, Klaić, Horvat, ali ju je jedini Rački pokušao temeljitije obrazložiti. Šteta, što su njegovi dokazi uglavnom neprihvatljivi pa je zbog odbacivanja tih dokaza došlo i do odbacivanja Lucijeva shvaćanja. Naša se interpretacija temelji u prvom redu na vijestima suvremenika tih događaja, Malaterre, pa na naše analize upućujemo čitatelje.²⁷⁶ Ipak za prvu orijentaciju buduće diskusije naše analize dajemo ovdje pre-

²⁷² Mur.², 191.

²⁷³ Mur.¹, 259 = Mur.², 224.

²⁷⁴ LENEL, 87 i d.

²⁷⁵ Mur.¹, 264-265 = Mur.², 229.

²⁷⁶ MARGETIĆ 1982b, 210-216.

gled događaja uzimajući u obzir Malaterrino izvješće i poznate podatke o Ladislavu, Kolomanu i križarima:

29.07.1095.:	umire Ladislav; nasljeđuje ga Koloman
prva polovica 1096.:	Koloman se kruni za kralja
konac 1096.:	Prolazak križara
druga polovica 1096.	
– početak 1097.:	Prvo Kolomanovo poslanstvo Rogeru (ponuda užih veza i ženidbe s Buzilom)
	Prvo Rogerovo poslanstvo Kolomanu (raspravljanje o uvjetima ženidbe)
	Drugo Kolomanovo poslanstvo Rogeru (konačno utvrđivanje uvjeta)
	Drugo Rogerovo poslanstvo Kolomanu (ratifikacija ugovora prisegom)
veljača-ožujak 1097.:	Treće poslanstvo Kolomana Rogeru (utvrđivanje modaliteta o realizaciji postignutog sporazuma)

Ako je to tako, onda je sigurno da negdje u veljači ili ožujku 1097. god. još nema ni hrvatske pobune ni hrvatskog kralja Petra. Naime, da je u Hrvatskoj dignut ustanak protiv Ugra, ugarski poslanici i Roger očito ne bi mogli ugovarati rok primopredaje Buzile u Biogradu nego bi se sa čitavom stvari pričekalo dok se ne vidi razvoj situacije u Hrvatskoj ili bi se za Buzilu pronašao drugi sigurniji put. A obratno, da je do ustanaka Hrvata došlo nakon odlaska ugarskih poslanike iz Sicilije, ali prije dolaska Buzilina u Biograd, dakle da se ustanak pojavio kao nešto novo i nepredviđeno između veljače-ožujka i svibnja, posve je nemoguće da to ne bi pribilježio inače očito vrlo dobro informirani Malaterra, to više što bi to za njega bio nov eklatantan dokaz o posebnoj Božjoj brizi za sve članove Rogerove obitelji. Ako je Malaterra minuciozno opisivao svečanosti u vezi s Kolomanovom ženidbom i ako je već uspjeli bijeg normanskog broda pred gusarima – što je ipak banalan događaj – ispunio Malaterra pobožnim divljenjem, kako li bi istom zahvalni sadržaj njegovim razmišljanjima dao izvještaj o tome da je ugarska vojska, koja je došla preuzeti princezu, bila neočekivano zapletena u borbe s Hrvatima, da ih je hamećice porazila i čak ubila njihova kralja.

Štunja Malaterra može značiti samo jedno: Malaterra ne javlja ni o kakvim opasnostima, ni o kakvoj pobuni, naprosto zato što svega toga nije ni bilo.

Podsjetili bismo ovdje, nadalje, da smo pokušali dokazati da je Stjepan II. bio hrvatski vladar, koji je uspio sačuvati *regnum Croatiae et Dalmatiae* u punom sjaju i da o nekoj anarhiji koja bi navodno zavládala u Hrvatskoj nakon nestanka kralja Zvonimira nema uvjerljivih vijesti.²⁷⁷ Pokušali smo, nadalje, dokazati da nestanak *regnuma Croatiae et Dalmatiae* nije bio uzrokovan unutarnjim kaosom, već da je Hrvatska

²⁷⁷ MARGETIĆ 1994, 46-49.

slijedila nesretnu sudbinu svog feudalnog gospodara, pape Grgura VII., pod udarcima koalicije ugarskog kralja Ladislava i njemačkog cara Henrika IV.

Šišić je pokušao prodrijeti kroz tminu događaja, koji su doveli do toga da je u Hrvatskoj došla na vlast dinastija Arpadovića pa je, uz ostalo citirao i Tomu Arcidakona: "Ali u to vrijeme (anarhije) bješe neki hrvatski velikaš, koga su njegovi drugovi i suplemenici (žestoko) gonili mnogim uvredama i mnogim štetama, i ne nadajući se, da bi se inače mogao tolikom zlu oprijeti, pođe u Madžarsku. Ondje stupi pred kralja Ladislava i stade ga nagovarati i putiti, kako će osvojiti kraljevinu Hrvatsku i pokoriti je svome gospodstvu uvjeravajući ga pouzdano, da će to, pošto je kraljevski prijesto prazan a zemlja bez kralja, i lako provesti".²⁷⁸ Šišić ovome svome naslućivanju dodaje i priču nepoznatoga splitskog ljetopisca po kojem su Splićani mnogo toga propatili zbog Hrvata, koji su ih nemilice napadali i "hvatili im žene i kćerke"²⁷⁹ pa su izabrali "osam mudrih građana", koji su se povezali s krbavskim uglednikom Petrom Gusićem, krenuli ugarskom kralju i "sagnute glave i skućenih koljena" ponudili mu "vladanje nad Splitom i nad čitavom Hrvatskom".²⁸⁰ Moramo priznati da te lakrimozne priče iz 13. (Toma) i 14. (nepoznati kroničar) stoljeća ne odišu vjerodostojnošću i da su plod mašte kroničara, pomiješane sa željom dodvoravanja ugarskim vladarima, Arpadovićima sa strane Tome, a Anžuvincima sa strane nepoznatog splitskog kroničara. I jedan i drugi imali su mnogo razloga za to, s obzirom na okolnosti vremena u kojem su pisane. Ipak, nije posve isključeno da one, pretočene u književne sastavke, koji obiluju "srceđapateljnim" pojedinostima, možda imaju u sebi zrnice povijesne vjerodostojnosti, kao što od Ilijade preko burgundskih priča o Brünhildi, dolaska 7 hrvatskih plemena u Dalmaciju do čuda sv. Krištofora i dalje možemo često naslutiti realni temelj mnogih legenda i priča, koje prilagodene sve novim i novim političkim odnosima čuvaju u sebi povijesnu istinu, prekrivenu debelim naslagama "povijesnih pre-maza" (*Geschichtsklitterung*), kako se to plastično izrazio Lenel u povodu Kronike Andrije Dandola. Može li, dakle, priče o ulozi nekih Splićana o dolasku na vlast Arpadovića potkrijepiti i neki uvjerljivi podatak, koji je dosad izbjegnuo pozornosti?

4. U prethodnim smo raščlambama pokazali da su "kralj" Slavac, ban Petar i župan Saruba došli u poljičko primorje "radi nesloge između Slavca i Ljubomira",²⁸¹ koja nije imala značaj sudskog spora, već je ukazivala na neki ozbiljan politički problem, toliko ozbiljan da ga je čak pribilježio i sastavljač Supetarskog kartulara, koji je inače u takoreći svim svojim vijestima usredotočen na događaje koji se odnose na samostan, u prvom redu na one, koji se tiču njegovih imovinskopravnih okolnosti. Dakako, da je ozbiljan politički problem mogao nastati samo među najuglednijim dužnosnicima.

²⁷⁸ TOMA, 57.

²⁷⁹ ŠIŠIĆ 1925, 599.

²⁸⁰ N. dj., 603.

²⁸¹ NOVAK – SKOK, 215 (6).

Gledano tako, nije ni najmanje teško u Ljubomiru ove vijesti prepoznati visokog dužnosnika na kraljevskom dvoru, tepčiju Ljubomira, koji je imao blistavi *cursus honorum* u hrvatskoj državi narodnih vladara: on je 1075. *comes*,²⁸² 1070./1076. *iuppanus*²⁸³ *de Sidraga*,²⁸⁴ 1089. već *tepci*,²⁸⁵ a sačuvan je i lijepi epigrafički spomenik, nadvratnik crkve sv. Nikole iz kraja 11. stoljeća.²⁸⁶ Novak ispravno zaključuje o Ljubomiru s toga kamenog natpisa: "Svakako je taj, i nijedan drugi Ljubomir u kartularu, identičan s tim tepčijom i ranijim županom i komesom Ljubomirom".²⁸⁷

Ništa manje važno nije ni pitanje kronologije, jer tek ako točnije utvrdimo na koje se vrijeme odnosi zabilješka iz kartulara (po Novaku br. 6), možemo pokušati iskoristiti podatak o političkom problemu, koji je iskrsnuo između Slavca i Ljubomira. Možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da je posjeta Slavca, Petra i Sarube, spomenuta u br. 6, ona ista posjeta koju su te iste ličnosti učinile Poljicima i koja je spomenuta u br. 74²⁸⁸ (Slavčeva potvrda darovanja učinjenog po njegovu bratu Rusinu). Novak je uvjerljivom analizom dokazao da se "to moralo desiti negdje poslije 1095. god.²⁸⁹ pa nam se taj zaključak čini prihvatljivim i uvjerljivim.

Treba priznati da je analiza događanja u Hrvatskoj devedesetih godina 11. stoljeća vrlo otežana zbog malog broja vrela, ali, ona nije posve bezizgledna.

Prije svega moramo ponoviti da je cijela Šišićeva analiza događaja u prvim devedesetim godinama 11. stoljeća pogrešna. Bizant u to vrijeme nije imao nikakve realne vlasti nad dalmatinskim gradovima. Oni su bili u to doba samostalni. Bizant se tek nakon smrti sultana Maleka 1092. god. uspio osloboditi teškog pritiska tursko-seldžučke sile i tek 1091. god. uništiti Pečenege. Spomen cara Aleksija u zadarskoj ispravi koju se može zbog firentinskog načina računa datirati od 25. ožujka 1091. do 24. ožujka 1092.²⁹⁰ i insistiranje protokola na tome da je Almoš, brat ugarskog vladara Ladislava, *hrvatski vladar*, a ne *i dalmatinski* ima za cilj podvući činjenicu da se u Zadru ne priznaje nikakav jedinstveni *regnum Croatiae et Dalmatiae*. U to vrijeme car Aleksije nije smio ni pomisliti na vladanje Zadrom, kao, uostalom, ni južnom Italijom.²⁹¹

S druge strane, tek 1093. god. došlo je do ponovnog jačanja papinstva jer su se protiv njemačkog cara Henrika, glavnog protivnika reformirane Crkve, udružili najvažniji lombardski gradovi pa se i Henrikov papa Vibert morao povući iz Rima, a

²⁸² CD I, 142, br. 110 = Doc. 107, br. 88.

²⁸³ CD I, 149, br. 116 = Doc. 164, br. 133, 11.

²⁸⁴ CD I, 151, br. 116 = Doc. 167, br. 24.

²⁸⁵ CD I, 188, br. 149 = Doc. 149, br. 124.

²⁸⁶ DELONGA, 93, br. 60.

²⁸⁷ NOVAK – SKOK, 197.

²⁸⁸ N. dj., 223 (74).

²⁸⁹ N. dj., 203-204.

²⁹⁰ CD I, 200, br. 161 = Doc. 154-156, br. 128.

²⁹¹ MARGETIĆ 1982-1985, 243.

novi je papa Urban II. strpljivo korak po korak podizao papinsku moć i kao prvo pokušao uspostaviti mir u južnoj Italiji. Tako su se našli na istoj liniji interesa papinstvo, car Aleksije, kojemu je ojačala Ugarska pod Ladislavom smetala i Amikov sin Gotfrid Melfijski, samostalni vladar omanjeg područja sjeverozapadno od Barija sa sjedištem u Terlizziu i s lukama u Molfetti (tzv. Melfi), po kojoj se Gotfrid naziva, i Giovinazzu. Svi su oni, uključujući i mnoge ugledne osobe s apulijskim gradovima, smatrali kao glavnog svog protivnika u južnoj Italiji normanskog vojvodu Rogera, sina Roberta Guiscarda. To je razlog zašto je car Aleksije mudro počastio Gotfrida titulom sebasta, ali nema nikakva dokaza da bi Gotfrid ikada bio u bizantskoj službi, a još manje da bi 1091. god. sakupljao za Bizant u Apuliji vojsku i brodovlje. Gotfrid je doista bio 1093. god. u Dalmaciji, vjerojatno zato da bi za papu ili Bizant ili možda za Mletke djelovao diplomatski i politički, jer su Mletci svaki prodor Arpadovića smatrali opasnim za svoje interese na istočnoj obali Jadrana.

Jedna je od posljedica takve situacije, u kojoj su se tih godina sukobljavali interesi "koalicije" pape, Mletaka i Bizanta s interesima Njemačkog carstva, Ugarske i normanske vlasti u južnoj Italiji, proširenje realne vlasti Mletaka nad Rabom u god. 1094. Kroničar tzv. Justinijanove kronike bilježi: *Anno Domini 1094 Arbenses ducali dominio cum certis pactis se tradiderunt.*²⁹² Mislimo da nećemo nimalo pogriješiti, ako pod tim *certa pacta* pomišljamo, uz ostalo, na pjevanje *laudes* u čast bizantskog cara i mletačkog dužda, čime se priznavalo i idealno vrhovništvo Bizanta. Slično je i Osor 1071. god., kada je bio u sastavu hrvatske države za Petra Krešimira IV., priznavao bizantsko vrhovništvo, time što se u crkvama pjevalo u čast cara (*imperator noster*) i hrvatskog kralja (*rex noster*).²⁹³

Od 1090. god. dužd se zove više puta *dux Dalmatiae*, a od 1096.-1102. god. *dux Dalmatiae et Croatiae* (dakako, *nikad* nije Hrvatska na prvom mjestu – obratno nego kod hrvatskih vladara).²⁹⁴

Poslije 1094. god. Mletci pojačavaju svoj pritisak na dalmatinske gradove. Sačuvane su vijesti iz 1097. god. prema kojima Trogirani i Splićani obećavaju *duci Venetiæ atque Dalmatiæ sive Croaciæ et imperiali prothosévastori* da će mu u slučaju dolaska mletačke mornarice u Split staviti na raspolaganje jednu saginu i dvije galije.

Vrijedi se zadržati i na ispravi od 7. ožujka 1097.²⁹⁵ prema kojoj se u Zadru sastao crkveni sabor pod predsjedanjem splitskog nadbiskupa Lovra, a uz sudjelovanje zadarskog, rapskog, krčkog, trogirskog, biogradskog i ninskog biskupa. Od ostalih nazočnih valja istaći opata samostana sv. Krševana u Zadru, sv. Stjepana u Splitu, sv. Nikole također u Splitu, sv. Mihajla na Susku i sv. Petra na Rabu.²⁹⁶ Mislimo da je iz-

²⁹² CESSI, 85.

²⁹³ BADURINA, 201-205. Napominjemo da u MARGETIĆ 1982-1985, nismo koristili ovaj Badurin rad jer je naš rad predan Jadranskom zborniku ranije (1981.).

²⁹⁴ Ovo smo zapažanje iznijeli već u MARGETIĆ 1982-1985, 250, a i kasnije više puta.

²⁹⁵ CD I, 203-204, br. 164 = Doc. 159-160, br. 131.

van svake sumnje sabor bio sazvan iz političkih razloga. Nevjerojatno je već na prvi pogled da bi se sastali toliki visoki crkveni dostojanstvenici samo zato da bi potvrdili povlastice samostanu sv. Marije. Popis je vrlo indikativan: nema kninskog biskupa i opata sv. Petra u Poljicama. Datiranje po caru Aleksiju ne znači, dakako, da bi Bizant imao nad Zadrom išta drugo osim nekog idealnog bizantskog vrhovništva. Nazočnost splitskog nadbiskupa odaje u najmanju ruku suglasnost Svete Stolice, a događaji iz 1094. (Rab priznaje mletačku vlast) i 1097. god. (Trogir i Split obećavaju mletačkim izaslanicima vojnu pomoć) odaju da je sabor inspiriran u prvom redu antiugarskom i promletačkom tendencijom, pojačanom time što iz "uže" Hrvatske nema nikoga.

A kakva je bila situacija u toj "užoj" Hrvatskoj? U radu iz 1982./1985. došli smo do zaključka da "nema razloga za tvrdnju da je Ladislavljjev uzmak iz Hrvatske imao bilo kakve neposredne negativne posljedice po njegovu vlast".²⁹⁷ Odsutnost kninskog biskupa i opata samostana sv. Petra u Selu (Poljica) govorila bi u prilog tome. Nadalje, u ovaj smo rad prenijeli neke od argumenata iznesenih još 1982. god. po kojima proizlazi da sve do prvih mjeseci 1097. god. nema vijesti o pobuni protiv ugarske vlasti. Istakli smo da se šutnja Malaterre, suvremenika i minucioznog opisivača događaja povezanih sa ženidbom Kolomana s normanskog princezom Buzilom, može razumjeti samo tako da od nekih opasnosti za putovanje Buzile iz Biograda preko Hrvatske u Ugarsku nije bilo. Malaterra izvještava o Almoševoj ulozi prilikom sklapanja braka Buzile i Kolomana. On sigurno ne bi spominjao Almoša da je on bio u nemilosti prilikom Buziline primopredaje, nego bi preko njegove uloge u pregovorima diskretno prešao. To znači da je do neprijateljstva između Kolomana i Almoša došlo tek 1098., kao što to ostalom, uzimaju i ugarski znanstvenici, a time pada i Šišićeva objašnjenja razloga Petrovu ustanku.

Naprotiv, Kolomanova nesretna ruska vojna u travnju 1099., koja je završila strahovitim porazom u svibnju iste godine, bila je Hrvatima doista odlična prilika da pokušaju zbaciti ugarska vlast.

Naše analize Malaterrina izvješća, iz kojeg proizlazi da se do prolaza križara našim krajevima koncem 1096. god. i idućih mjeseci 1097. god., kada je Buzila iz Biograda kretala u Ugarsku, ne može računati na hrvatski ustanak pod kraljem Petrom, pomažu uz ostalo i datiranje dolaska kralja Slavca, bana Petra i župana Sarube u Poljica "radi nesloge Slavca s Ljubomirom". Nezamislivo je da bi ban Petar u doba prolaska križara

²⁹⁶ ŠIŠIĆ 1925, 614 slijedeći čitanje Račkoga pogrešno identificira neke samostane. To se tiče osobito poljičkog samostana, koji nas ovdje posebno zanima. Evo razlike u čitanju:

Doc. 159, br. 131	<i>Johannes (abbas monasterii) sancti Petri</i>
Novak V. 1959, 254	<i>Johannes sancti Michahelis. Dabragna sancti Petri abbas</i>
CD I, 204, br. 164	<i>Johannes sancti Michahelis, Dabragna santi Petri abbates</i>

Ispravan tekst po fotografiji
u Novak V., 1959, fol. 31^v *Johannes sancti Michaelis, Dabrana sancti Petri*

²⁹⁷ MARGETIĆ 1982-1985, 242.

i proputovanja Buzile putovao iz današnje Like, koja je sigurno bila njegova, banska, pokrajina, do Poljica jer bi to pretpostavljalo sređenu hrvatsku državu u kojoj dostojanstvenici poduzimaju službena putovanja kroz državu. A takvo bi banovo putovanje ujedno značilo da je ugarske vlasti nestalo i da će put Buzile kroz neprijateljsku državu biti izvanredno opasan. Dakle, dolazak Slavca, Petra i Sarube morao se dogoditi nakon 1097. Hrvatski ustanak pod Petrom ne smije se smatrati izoliranim pobunom bez šire međunarodne pozadine. Naime, do sada se nije u dovoljnoj mjeri valorizirala mletačka intervencija u Dalmaciju 1099., pa su se znanstvenici zadovoljavali time što su upozoravali na prisutnost mletačke mornarice te godine u Zadru, smatrajući da se radilo o običnom proputovanju u Palestinu i prema tome o privremenom zadržavanju u Dalmaciji. Stvar ipak nije tako jednostavna. Mlečani su uputili iz Mletaka svoju mornaricu u proljeće 1099., ali ona je u Palestinu stigla tek u svibnju 1100. Mlečani su se zadržali u Dalmaciji od proljeća do rujna 1099., a na to su krenuli put otoka Roda gdje su boravili od listopada 1099. do svibnja 1100,²⁹⁸ i ondje u žestokim borbama s Pizancima vodili računa o svojim interesima.²⁹⁹ Dugotrajni boravak mletačke flote u Dalmaciji nije slučajna, a najmanje je slučajno da su Mlečani izabrali upravo vrijeme odsutnosti Kolomana i njegove vojske u udaljenoj Rusiji, to više ako uzmemo u obzir da je Koloman dulje vremena pripremao ekspediciju za Rusiju te da je krenuo tamo barem koji mjesec prije, a da su Mlečani sigurno o svemu tome bili dobro obaviješteni i s nestrpljenjem čekali trenutak Kolomanova odlaska. I doista, Koloman kreće u Rusiju najkasnije u ožujku, a već u svibnju mletačka flota dolazi u Dalmaciju i boravi ondje najmanje 4 do 5 mjeseci. O boravku mletačke flote u Dalmaciji imamo izvještaj prvorazrednog izvora, *Translatio sancti Nicolai*, koji je na žalost vrlo kratak, ali izvanredno značajan: *Quae autem ibi de suo regno tractaverint et ordina-verint (...) historiographi luculenti narrationi reservemus.*³⁰⁰ Dakle, u Dalmaciji su Mlečani "raspravljali i uređivali" važne državničke poslove, i to dobrih četiri mjeseca. Ako i uzmemo u obzir da je dio troškova pao na leđa dalmatinskog stanovništva, ipak je taj boravak flote morao biti vrlo važan za Mlečane, koji su u istočnom Sredozemlju imali u to doba i te kako važnih interesa. Dakle, produljeni boravak mletačke flote u Dalmaciji pokazuje da je 1099. god. Dalmacija za njih bila od prvorazrednog vitalnog značenja. Dakako, da Mlečani nisu mogli ni pomišljati na neki trajni uspjeh u Dalmaciji bez ozbiljnog oslonca upravo na hrvatske vojne kontingente jer druga vojna snaga očito ne dolazi u obzir. Produljeni mletački boravak očito je uporabljen zato da bi se dala puna i svestrana podrška hrvatskoj pobuni pod Petrom. Mlečani su napustili Dalmaciju tek kad je izgledalo da je na dalmatinskoj obali sve uređeno u skladu s mletačkim željama i interesima.

²⁹⁸ Mur.², 655.

²⁹⁹ KRETSCHMAYR, 215.

³⁰⁰ HISTORIA DE TRANSLATIONE, 256.

Time dolazak bana Petra u Poljica zajedno sa Slavcem i Sarubom postaje još mnogo razumljivijim. Po svemu se čini da je hrvatski ustanak pod kraljem Petrom dobro sinkroniziran s mletačkom intervencijom u Dalmaciji od proljeća do rujna 1099. Koloman se od konca 1098. god. pripremao za svoju rusku ekspediciju pa su te njegove pripreme sigurno bile poznate na papinu dvoru, u Mlecima, Bizantu i Hrvatskoj. Putovanje bana Petra u Poljica očito je povezano s prikupljanjem pobuni sklonih dužnosnika i područja, a među njima je Poljičko primorje sa Slavcem bilo važno iz mnogih razloga, npr. prikupljanja vojnika i dogovora o zajedničkom stajalištu prema prougarskim snagama. Time postaje jasna i zabilješka da je sastanak Slavca, Petra i Sarube upriličen "zbog nesloge s Ljubomirom". Ljubomir kao tepčija, najviši dostojanstvenik uz kralja, njegov namjesnik, nakon nestanka Trpimirovića bio je nedvojbeno vrlo važan faktor u zamršenoj političkoj igri. Po svemu se čini da je on bio na čelu prougarskih snaga u Hrvatskoj. Uostalom, da je on bio vrlo važna i možda odlučujuća ličnost u devedesetim godinama 11. stoljeća, svjedoči i jedan od važnijih kamenih spomenika iz toga doba, Ljubomirov natpis koji se do nedavno nalazio nad južnim vratima crkve sv. Nikole, sjeverno od Kaštel Staroga u Kaštelanskom polju,³⁰¹ a onda je 1993. god. prenesen u zbirku Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.³⁰²

Svakako je dogovor bana Petra i kralja Slavca u Poljicama bio samo jedna od užurbanih priprema za ustanak. Ban Petar morao je i u drugim dijelovima države organizirati ustanak i suzbijati prougarske snage.

Nije li očito da je ban Petar Supetarskog kartulara upravo kralj Petar iz vijesti Simona Keze, po kojemu je on izgubio glavu na Petrovoj gori. U prilog ovoj tvrdnji govori i već spomenuta okolnost da je područje banske vlasti bilo u Lici, a mjesto Petrove pogibije Petrova gora.

Kralj Petar nije se uspio održati. Naime, već 1102. Koloman se kruni u Biogradu, pa treba računati da je te godine hrvatski otpor već slomljen. Osim toga, prema ugarskoj kronici, Koloman je poslao vojsku protiv hrvatskog kralja, dakle Koloman nije sam u tome sudjelovao. U obzir ne dolazi ni 1101. god., koja je bila ponovno ispunjena Kolomanovim brigama u vezi s prolazom križara: već u ožujku i travnju prolaze lombardske čete, a nakon njih u valovima prolaze francuski i njemački velikaši sa svojim trupama, pa je Kolomanu, slično kao i koncem 1097. god., ponajprije stalo do toga da iz daljine nadzire kretanje križara. Dakle, preostaje 1100. godina. Petrov saveznik, mletačka flota, odsustvovala je cijele te godine iz Jadrana i vratila se iz Palestine tek 6. prosinca 1100., pa je i s te strane bila situacija za Kolomana vrlo povoljna.

5. Pokušajmo iz prethodnih analiza izvući zaključke. One dokazuju da je granica hrvatske države u doba narodnih vladara bila do sredine 11. stoljeća duž rijeke Ce-

³⁰¹ O problematiki toga kamenog spomenika najkompetentnije pisao OMAŠIĆ 1978, 135-138; OMAŠIĆ 1986, 81; OMAŠIĆ 2002, 125-126.

³⁰² DELONGA, 92.

tine. Ne smatramo uspješnim dokazivanje Barade i N. Klaić da je neretvanska oblast obuhvaćala i Poljica i da bi, prema tome, granica bila na Žrnovnici.

Posve je drugo pitanje, kojoj je hrvatskoj županiji pripadalo poljičko područje. U obzir bi, dakako, dolazila samo Primorska (Kliška) županija. Ipak, rezultat napora, koje su uložili naši najbolji povjesnici u neku je ruku iznenađujući. Barada³⁰³ je uspio dokazati da se Kliška županija protezala preko Konjskog i Dugog sela do Trilja, ali nije uspio pokazati isto za južnije područje Poljica zapadno od Zadvarja. Već je N. Klaić upozorila da se za to područje ne smiju koristiti poznate krivotvorine splitske crkve iz 1078., 1103. i 1180., koje su nastale upravo zbog toga što ona na tom području nije imala posjede: da ih je imala, ne bi joj bilo potrebno sastavljati falsifikate.³⁰⁴ Kako, dakle, nema dokaza da bi Neretvanska oblast obuhvaćala područje zapadno od Omiša i ujedno nema dokaza da je to područje pripadalo nekoj hrvatskoj županiji, proizlazi na prvi pogled paradoksalan zaključak, da je to područje bilo u sklopu hrvatske države, ali ni u jednoj županiji. Pa ipak je taj zaključak točan. Ako je to područje bilo graničarsko područje prema drugoj državi, Neretvanskoj oblasti, onda se samo po sebi nameće zaključak da je ono bilo izdvojeno iz županijskog uređenja na isti način, na koji je na sjeveru to bio slučaj s vojnički organiziranim područjem, u Vinodolu i dalje na zapad prema Plominskom zaljevu. Ali sličnosti time ne prestaju. Naime, u 1080. god. Neretvanska oblast je već sastavni dio hrvatske države,³⁰⁵ na čelu kojeg se nalazi vrlo visoki državni dužnosnik, nazivan najprije *dux Marianorum*, nakon toga *morsticus*, a kasnije čak *rex* – što bi odgovaralo u neku ruku području na sjeveru države, današnjoj Lici, gdje je zajamčeno postojanje posebne oblasti pod banom.

Kako su uklapanjem Neretvanske oblasti Poljica prestale, biti graničarskim područjem, nije više bilo razloga za drukčiji tretman tog područja, od onoga što su ga imala središnja hrvatska područja, tj. od područja sa županijama. I doista, upravo u vrijeme kada je Neretvanska oblast integrirana u Hrvatsku, pojavljuje se poljički župan, *polsticus*, u dvjema ispravama, koje doduše nisu došle do nas u izvornom obliku,³⁰⁶ ali bar za neke dijelove nema razloga ne priznati im vjerodostojnost.

3. Teritorijalne specifičnosti vojnih slojeva u hrvatskoj državi narodnih vladara

a. Vinodol

O strukturi društva u Vinodolu već je bilo riječi u ovome radu pod III./3., ali u prvome redu zato da bi se dokazalo kako struktura vinodolskog društva u doba narodnih vladara nije slijedila obrasce bizantskih tipova općine, a ponajmanje onaj Ze-

³⁰³ BARADA 1952, 29.

³⁰⁴ KLAJĆ N. 1960, 120.

³⁰⁵ Možda (dapače vjerojatno) i prije 1080. god., ali potvrdu za to daje samo krivotvorena isprava CD I, 170, br. 134 = Doc. 113, br. 97 (kojoj se u ovom pogledu, čini se, može pokloniti vjera).

³⁰⁶ Vidi bilj. 255.

mljoradničkog zakona. Ovdje bismo nastavili ranije izlaganje s osobitim obzirom na ulogu permans, koji umnogome odgovaraju langobardskim arimanima, kao vojnici-ma graničarima.

Permans ima više vrsta:

a) Oni su se kao graničari mogli nalaziti na najisturenijim točkama, organizirani kao općina vojnika graničara, kao što to vjerojatno dokazuje mjesto Permani, smješteno na krajnjom sjeverozapadnom dijelu kvarnerskog područja u vrijeme do 1116. god., kada je Hrvatska obuhvaćala područje istočnih padina Učke do Plominskog zaljeva.³⁰⁷

b) Oni su, nadalje, mogli postojati uz seljačku općinu, tako da su se na istom području nalazile dvije općine, seoska i vojnička, permanska. Primjer za to naslućujemo u ranijem postojanju dviju takvih općina na Grobniku.³⁰⁸

c) Nadalje, permans su mogli biti dio seoske općine, koji nije zasebno organiziran uz seosku općinu, već oni postoje kao privilegirani sloj seoskog stanovništva, čija je dužnost vojničkog karaktera imala za posljedicu mnogo blaže opterećenje raznim vrstama obveza i dužnosti nego li ostalog seljaštva određene općine.³⁰⁹

d) Nadalje, permans su se mogli nalaziti unutar teritorija pojedine seoske općine kao pojedinci, koji svojom nazočnošću i intervencijama osiguravaju poštivanje nadređene vlasti, npr. na Krku.³¹⁰

e) I konačno, permans mogu biti članovi uže pratnje kneza, potpuno izdvojeni iz općinske organizacije, koji kao kneževa vojna pratnja imaju bolji društveni položaj od ostalog seljaštva, skopčan s raznim povlasticama.³¹¹

Vinodolske općine³¹² i njihovo stanovništvo imale su burnu povijest, koja se odrazilila i na strukturu društvenih slojeva. Do sredine 11. stoljeća cjelokupni Vinodol bio je pogranično područje, u prvom redu zbog nazočnosti Bizanta, kao jedne od najjačih europskih velesila u to doba. Bizant je držao pod svojim suverenitetom otoke Krk, Cres-Osor i Rab, čemu treba pridodati i sve veću faktičnu, a dijelom i pravnu nazočnost Mletaka, osobito izraženu oko god. 1000.³¹³ Čim je Krk prešao u vlast hrvatskog kralja³¹⁴ Vinodol kao cjelina prestaje biti graničarsko područje pa se tamošnje

³⁰⁷ O povlačenju granice Hrvatske od Plominskog zaljeva na Rječinu pisali smo više puta. Vidi npr. MARGETIĆ 1990, 39-62.

³⁰⁸ Na to smo se pitanje više puta vraćali. Vidi npr. MARGETIĆ 1980, 71.

³⁰⁹ Na i. mj., gdje smo podrobnije usporedili vinodolske permans s arimanima porečkog biskupa prema ispravi iz 1017. god.

³¹⁰ Usp. MARGETIĆ - STRČIĆ, 73.

³¹¹ MARGETIĆ 1980, 59, 62-63.

³¹² Na problem vinodolskih općina često smo se vraćali. Ovdje će biti dovoljno upozoriti na MARGETIĆ 1980, 155-158; MARGETIĆ 1990, 71-88; MARGETIĆ 2002c, 129-164.

³¹³ Uputujemo samo na radove MARGETIĆ 1983a, 217-254 i MARGETIĆ 2000b, 53-61.

društvo demilitarizira, a tako reći cjelokupno stanovništvo, osim permana nabrojenuh pod d) i e), dobiva položaj nasljednih zakupaca s vrlo jakim stvarnim pravom na zemlju koju obrađuje (*kmeti*, pučani, podložnici), koje se tijekom idućih stoljeća postupno pretvara u pravo, približno slično današnjem pravu vlasništva, dok se "zakupnina" postupno pretvara u realni teret, vezan uz zemlju. Nakon uzmaca granice 1116. god. jedino Grobnik (i vrlo vjerojatno Trsat) ostaje graničarsko područje na kojem tijekom nekoliko stoljeća važnu ulogu igraju permansi.

b. Južna granica

Prema Neretvanskoj oblasti Hrvatska je imala granicu, koja se donekle može usporediti s onom na sjeveru. Naime, do sredine 11. stoljeća granica je bila na Cetini, a nakon toga se Hrvatska širi na jug i obuhvaća Neretvansku oblast. Dakle, poljičko područje ima do sredine 11. stoljeća sličnu sudbinu, kao i vinodolsko u odnosu na bizantsku vlast na Krku. Poljica su u to doba graničarsko-vojničko područje pa je prema tome razumno očekivati analognu društvenu strukturu. Nismo ni najmanje uvjereni u tumačenje društvenog sloja didića koje je ponudio Barada, tj. da je riječ o rodovskom plemstvu. Baradina teza o didićima kao rodovsko-starohrvatskom plemstvu samo je romantičarsko shvaćanje hrvatske prošlosti, koje je vidjelo staro hrvatsko društvo duboko uronjeno u rodovsko-plemenski sustav još mnogo kasnije nakon što su navodno Hrvati organizirani u plemena, bratstva i rodove došli iz prastare domovine s one strane Karpata, pobijedili Avare i nastavili živjeti u rodovskom sustavu. Čim se riješimo toga romantičarskog gledanja na hrvatsku povijest, poljički didići postaju jednostavna pojava slična mnogobrojnim primjerima zapadne Europe. Od dosad predloženih rješenja treba spomenuti ono koje je 1931. god. predložio Ljubić.³¹⁵ Po njemu su Poljica bila *territorium regale* hrvatskih vladara pa su tamošnji kraljevski koloni postupno izjednačeni s ostalim hrvatskim plemićima. Ipak nam se čini da se može načiniti još nekoliko koraka u tom smjeru, uzimajući u obzir tezu o vojničko-graničarskom karakteru Poljica. Drugim riječima, društvena struktura morala je biti uglavnom identična onoj u Vinodolu. Jedino je pitanje, o kojoj se vrsti permana radi. Očito je da je riječ o permanima iz t. a) naše analize. Koji bi, prema tome, društveni sloj u Poljicima odgovarao permanima iz t. a) u Poljicima. Odgovor je neočekivano lak: riječ je o didićima. Ne čini nam se nerazumnom tvrdnja da su didići u to doba odigrali vojničko-graničarsku ulogu analognu permanima iz t. a). Didići bi bili stanovništvo graničarsko-vojničke općine po uzoru npr. na langobardske arimane, sjevernokvarnerske permanske itd. i imali bi iste značajke. Ova se teza ne može dokazati izravnim argumentima, ali smatramo da u ovakvim slučajevima treba koristiti

³¹⁴ MARGETIĆ 1983c, 79-97.

³¹⁵ LJUBIĆ Đ., 74-75.

analogne slučajeve, kao što su to u nas u istom pitanju pokušali npr. Kostrenčić, N. Klaić i drugi.

Čim se granica pomakla na jug od Poljica, približno u doba Petra Krešimira IV, graničarsko-vojničkim didičkim općinama nema više pravog razloga postojanja i one se pretvaraju u seoske općine tipa vinodolskih općina s dodatnim specifičnim značajkama – pojave vlastele ugričića. I didići i ugričići u biti su niže "plemstvo". Vjerojatno Ugričiće treba vremenski locirati u vrijeme Ludovika I. Didići su tom prigodom dobili položaj analogan jobagionima *castris* u Slavoniji. Uz njih se u Poljicima ugnijezdio određeni broj pravih kraljevskih plemića, vjerojatno iz redova didića. Nije nemoguće da je u to doba došlo do razgraničenja triju plemena. Mogli bismo učiniti još jedan korak dalje i u ostalome slobodnom stanovništvu, koje nije pripadalo ni didićima ni ugričićima vidjeti stanovništvo s položajem, analognim slavonskim *castrensens*. Sudsku vlast imalo je u Poljicima vijeće sastavljeno od "četiri vlastele i devet didića"³¹⁶ u civilnim stvarima, a "četiri vlastele i četiri didića" u kaznenim stvarima.³¹⁷ Tako je to uređeno odlukama iz 1475. god. pa ne možemo biti sigurni kako se sudilo u prvo vrijeme Ludovikove reorganizacije, ali se ne mogu zanijekati neke analogije s tzv. Slavonski statutom iz 1273. god.³¹⁸ gdje je određeno da u zagrebačkoj županiji sudi zagrebački župan, četiri plemića i dva tvrđavna jobagiona. Ovo je tek analogija, iz koje se ne smiju izvoditi daljnji zaključci, osim vjerojatnosti da je organizacija poljičkog područja u grubim crtama vrlo vjerojatno slijedila opća načela anžuvinskog sustava lokalne uprave i samouprave. Na oprez upućuje već i sama okolnost da je u sudskoj vlasti u drugoj polovici 15. stoljeća sudjelovao za kaznene predmete jednak broj vlastele i didića, a u civilnim je broj didića premašivao broj vlastele za više od dvostruko. A ipak je jasno da su ugričići bili ugledniji sloj od didića.³¹⁹

Iako nema vrela, koja bi mogla baciti sigurnije svjetlo na položaj Poljica, njihovu organizaciju i društvenu strukturu u doba hrvatskih narodnih vladara, ipak nam se čini da naša teza o njihovom vojničko-graničarskom ustrojstvu na hrvatskoj granici prema Neretvanskoj oblasti do sredine 11. stoljeća i prestanka takvog graničarskog područja nakon proširenja vlasti hrvatskih kraljeva nad Neretvanskom oblašću u drugoj polovici 12. stoljeća ima nedvojbene prednosti pred drugim prijedlozima. Dakako, daljnja će diskusija biti korisna.

c. Trogirsko-splitsko područje

Didiće nalazimo i nešto sjevernije na južnim padinama Kozjaka. Njihova je tragedija sudbina opetovano bila predmetom pažljivog istraživanja.³²⁰ O ranijoj povijesti

³¹⁶ Poljički statut, čl. 21.

³¹⁷ Poljički statut, 24.

³¹⁸ MARGETIĆ – APOSTOLOVA, 100, br. 37.

³¹⁹ Za našu problematiku nije od interesa isprava CD XII, 521, br. 400 (4.XI.1358.), jer se odnosi na Sminu, a ne Srinjine. Drukčije LAUŠIĆ, 95.

Ostroga studiozno je pisao Omašić.³²¹ On ističe da je Ostrog naselje hrvatskih plemenitaša didića i da je to najznačajnije mjesto između Solina i Trogira. Ime je dobio "po svom vojničkom značenju, jer je dominirao centralnim dijelom Kaštelanskog polja". Na to je staro hrvatsko naselje bacila oko splitska nadbiskupija pa se ono spominje u krivotvorenim ispravama iz 1078. i 1103. – dakle u onim istim krivotvorinama koje su trebale nadbiskupiji osigurati vlasništvo nad određenim poljičkim zemljištima, što je tragično završilo 1180. god. pogibijom nadbiskupa Rajnerija. Za razliku od poljičkih didića, ostroški su didići mnogo lošije prošli.

Iz svega rečena proizlazi kao najvjerojatnije da je Ostrog bio utvrđeno mjesto hrvatskih narodnih vladara, koji su tamošnje zemlje podijelili među didiće, čija je dužnost bila vojničko-graničarske prirode prema područjima Trogira i Splita, gradovima do približno sredine 11. stoljeća pod suverenitetom Bizanta.

Zemljišta su Ostroga, isto kao i ona u Poljicima i Vinodolu, došla u vlasništvo individualnih vlasnika. Zbog tragične sudbine Ostroga ne može se pratiti daljnja evolucija društvenih i vlasničkopravnih odnosa kao što je to moguće u Poljicima i Vinodolu.

d. Biogradsko područje (pitanje alodija)

Društvena struktura šireg biogradskog područja zaslužuje nešto detaljnije istraživanje. To je područje oduvijek imalo posebno značenje za staru hrvatsku državu narodnih vladara, jer je Biograd bio utoliko osobito važan, što se on (uz Šibenik i Nin) nalazio na obali i time ostvarivao hrvatski izlaz na more u samom središtu države.

Na ovom se području susrećemo s pojmom alodija, koji je inače na našim područjima prava rijetkost. S tim se pojmom moramo nešto pobliže pozabaviti.

U Polichorionu samostana sv. Ivana Rogovskog kod Biograda sačuvana je vijest iz god. 1070.-1076.³²² koja, kako napominje Budak,³²³ ostavlja prilične nedoumice. Prema toj je vijesti opat samostana kupio od kralja Krešimira alodij neke Barbare za 40 romanata i ujedno platio Barbarinim *parentibus*, "roditeljima" (kako Budak prevodi), 15 romanata. Budak napominje da je neobično što kralj raspolaze tuđim alodijem, i to čak još za života Barbarinim roditelja. Budak objašnjava neobičnu situaciju time što je kralj imao obvezu brinuti se za udovice i djecu. U svojoj interpretaciji Budak je krenuo od podatka, koji se na prvi pogled čini nedvojbenim, tj. da je riječ o alodiju koji je u vlasništvu Barbare: "*De alodio Barbare vidue*"; "*alodium cuiusdam Barbare vidue*"; "*parentibus eiusdem Barbare*". Pa ipak Budakovim objašnjenjem da je kralj prodao Barbarino imanje kao zaštitnik udovica nedoumice nisu uklonjene, čak su i povećane.

³²⁰ Usp. BARADA 1952, 29-30; usp. MARGETIĆ – APOSTOLOVA, 100-104, br. 37a.

³²¹ Osobito u OMAŠIĆ 1978, 114-129.

³²² CD I, 152, br. 116.

³²³ BUDAK 1990, 376.

Kad bi Barbara doista bila vlasnicom "*casas cum tota curte, que infra est et duas terre pecias* (triju kuća s unutrašnjim dvornim zemljištem i dviju komada zemlje), *in valle Pugnana*, bilo bi neshvatljivo da joj kralj "pomaže" prodajom njezina imetka. Na takvoj bi se "zaštiti" svatko rado zahvalio, a kamo li udovice, i inače izložene raznim opasnostima od strane rođaka i nesavjesnih lovaca na njihovu imovinu.

Budakovo je objašnjenje neprihvatljivo već i zato što termin *parentes* u srednjovjekovnoj latinštini označava rođake, a ne roditelje. Na to smo upozorili još 1983. god. upravo u povodu tumačenja ovoga slučaja.³²⁴ Ali, ni time nije odgovoreno na pitanje otkud kralju pravo da prodaje tuđi alodij? Iz čitavog konteksta vijesti posve je sigurno da je riječ o dopuštenoj prodaji sa strane kralja, jer, uz ostalo, alodij kupuje opat samostana sv. Ivana, koji tu prodaju daje pribilježiti u samostanski popis zemalja. Kad bi se radilo o nekom protuzakonitom kraljevu postupku, opat sigurno ne bi stjecanje spomenutog alodija dao tim riječima upisati u samostanske knjige. Sve teškoće nestaju ako se pretpostavi da nije riječ o Barbarinom alodiju, već o alodiju njezina muža, da u braku nije bilo djece i da je taj alodij bio dodijeljen muževljevim precima sa strane kralja isključivo za muške članove obitelji. Kako u braku nije bilo djece, alodij se vraćao kralju i on je njime raspoložio prodajom samostanu. Ovo tumačenje objašnjava još jednu neobičnost vijesti o prodaji "Barbarina" alodija. Naime, iz napomene da je opat platio rođacima Barbare 15 romanata proizlazi da su ti rođaci imali neko pravo na prodaju alodija – nedvojbeno pravo prvokupa – pa se njihovu suglasnost na prodaju dobilo odstupanjem dijela prodajne cijene.

Da je doista riječ o alodiju, tj. nekretninama, koje su pridržane samo muškim članovima porodice, vidi se i po tome, što se alodij i u svim drugim slučajevima u Polichorionu spominje isključivo kao imovina muškaraca.³²⁵ Dapače, u dva se slučaja izričito naglašava da je na prodaju dao suglasnost brat vlasnika alodija.³²⁶ Usto, i u svim drugim prodajama i darovanjima zemalja, dvornih mjesta i ostalih nekretnina spomenutim u Polichorionu samostana sv. Ivana Rogovskog, otuđivatelj je s jedne strane uvijek muškarac, nikad žena, a s druge je strane vidljivo da *dominium eminens* ima kralj. Čak je to u Polichorionu izričito potvrđeno. Tako je Aprić Sokolar darovao samostanu svoj posjed *in Elčani*, što ga je dobio od kralja Krešimira. Tome je u Polichorionu pridodana zabilješka da je i ostale susjedne (*interjacentes*) zemlje kralj darovao samostanu. I inače se u Polichorionu spominje kralj Krešimir kao darovatelj.

Dakle, sintagma "Barbarin alodij" znači da je nakon smrti njezina muža, alodij privremeno ostao u Barbarinom posjedu, točnije držanju (*detentio*), a ne u njezinu vlasništvu. "Barbarin alodij" znači, prema tome, "alodij u posjedu-držanju Barbare",

³²⁴ MARGETIĆ 1983, 4. *Parentes* i inače znači rođaci, npr. CD I, 149, br. 116; 192, 193, br. 153. U širem smislu *parentes* čak i *affini* (CD I, 154, br. 118).

³²⁵ CD I, 147, 148, 149, 150 (2 puta), br. 116; 169, br. 132 – sve na području Biograda; CD I, 103, br. 76 (dva slučaja) – na području Zadra.

³²⁶ CD I, 148, 149, br. 116.

a "Barbarini rođaci" su njezina svojta, tj. rođaci po mužu. Ponovimo: nema slučaja, da bi suglasnost na prodaju *alodija* davala sestra ili neki drugi ženski srodnik,³²⁷ a nema ni slučaja da bi alodij imala žena, već isključivo muškarac. Alodiji su, dakle, državne nekretnine, koje je kralj dodijelio u alodijalno vlasništvo, tj. takvo vlasništvo koje je pridržano muškoj lozi.

Analizirajmo sada nešto podrobnije pojam alodija.

U kudikamo pretežnom broju upisa u Polichorionu ne spominje se alodij, već je riječ o darovanju, prodaji ili zamjeni dvornog mjesta (*curtis*),³²⁸ zemlje (*terra*),³²⁹ teritorija (*territorium*),³³⁰ polja (*ager*), vinograda (*vinea*).³³¹ Svaka od tih nekretnina može biti dio alodija. U nekoliko slučajeva u kojima se spominje alodij, riječ je o "cjelokupnom alodiju" (*totum suum alodium*),³³² a u jednom "cjelokupni dio alodija" (*totam partem alodii*),³³³ iz čega slijedi da je termin alodij označavao ukupnost nekretnina, na koja je ovlaštenik imao pravo, a koje su bile vezane isključivo uz muške članove porodice. Dodajmo da u pojam alodija ulazi i pravo na korištenje neobrađenog zemljišta (*peritentie in aquis, in silvis, in pratis*).³³⁴

Alodij ima u franačkom pravu nekoliko značenja. Alodij u Polichorionu ne označava "vlastitu imovinu" kao suprotnost prema feudalnom vlasništvu, već je identičan s ranijim značenjem te riječi u smislu "nasljednog imanja" kao suprotnost stečenoj imovini.³³⁵ Taj se naziv susreće samo u područjima pod utjecajem franačkog, u našem slučaju langobardsko-franačkog prava. Približno od 8. do 11. stoljeća alodij se na zapadu sastoji od kuće za stanovanje, gospodarskih zgrada i određenog pripadajućeg obradivog zemljišta. "Barbarin" alodij približno odgovara toj definiciji: tri kuće s dvornim mjestom i dva zemljišta. Taj alodij ležao je na otoku Pašmanu. Od preostalih alodija tri su se nalazili u Gorici (oko 12 km. sjeverno od Biograda), Tinju (oko 5 km. istočno od Gorice) te u Doljanima i dva u Jasenicama (točnije ubikacije nepoznate). Razumno je pretpostaviti da su se alodiji nalazili i na ostalim dijelovima prostranog područja na kojemu su se nalazili posjedi, zabilježeni u Polichorionu.

Vlasnici alodijalnih imanja slobodno su njima raspolagali. Suglasnost za otuđivanje nalazimo samo u nekoliko slučajeva, a ona je nedvojbeno posljedica okolnosti

³²⁷ CD I, 149 (dva slučaja), br. 116. Slučaj iz CD I, 154, br. 118 ne odnosi se na alodij već na drugi tip vlasništva, koji nije vezan uz muškarca.

³²⁸ Tako npr. već tzv. Irpimirova darovnica (CD I, 5, br. 3, 840. god.); CD I, 150, br. 116; 156 (dva puta), br. 122 itd.

³²⁹ Tako npr. već oporuka priora Andrije (CD I, 27, br. 21, iz prosinca 918.).

³³⁰ Npr. CD I, 141, br. 110 (9.X.1075.).

³³¹ Npr. CD I, 177, br. 136 (1080.-1099.).

³³² CD I, 147, 149, br. 116.

³³³ CD I, 169, br. 133.

³³⁴ CD I, 150, br. 116.

³³⁵ Podrobnosti u MARGETIĆ 1970-1971, 265-286.

da se braća još nisu podijelila u trenutku otuđivanja dijela alodijalnog posjeda. Ne nalazimo čak nijedan slučaj suglasnosti seljaka (*villani*) premda oni koji puta nastupaju kao svjedoci i premda bi se to moglo očekivati s obzirom na to što je vlasnik alodijalnog posjeda dobivao i pravo na iskorištavanje neobrađenog zemljišta. Pa ipak, upravo iz Barbarina slučaja vidljivo je da postoji pravio prvokupa, ali samo rodaka, pa je zbog toga kralj bio prisiljen odstupiti im dio prodajne cijene. O prvokupu susjeda u slučaju alodija nema vijesti.

Kako su alodiji, odstupljeni samostanu, bili nedvojbeno samo mali dio alodija šireg biogradskeg područja, treba zaključiti da je ranije cijelo to područje bilo *territorium regale*, kraljevski posjed.

Ukratko, riječ je o dijelu hrvatske države s osobitim značenjem za kralja. Još 1983. god.³³⁶ objašnjavali smo pojavu alodija u okolici Bribira dodjelom zemljišta kraljevskim vojnicima i to povezali s viješću Ivana Đakona, koji god. 1000. o vojnicima hrvatskog kralja govori jedino u svezi s Biogradom.³³⁷

Najvjerojatnije je, da su alodiji, o kojima je riječ u Polichorionu potekli od dodjele zemljišta kraljevim vojnicima uz istodobno oslobađanje od bilo kakvih podavanja, dakle, ta bi zemljišta bila početno neopterećena, ali vezana uz vojnu službu kralju i zato se nasljeđivala isključivo po muškoj liniji. U doba na koje se odnosi Polichorion kao da je alodij već postao potpuno slobodna imovina od bilo kakve službe kralju.

Uostalom, kralj nije bio ničim vezan da poneka zemljišta dodijeli odmah u puno vlasništvo bez obveze vojnog služenja. To bi možda mogli biti slučajevi Osorantina i Krčanina, spomenutih u Polichorionu.³³⁸ A time nisu ni izdaleka iscrpljeni svi načini

³³⁶ MARGETIĆ 1983, 6.

³³⁷ IVAN ĐAKON, 158.

³³⁸ CD I, 151 (st. 5), 152 (str. 1), br. 116 = Doc. 116, br. 133/26, 169, br. 133, 35.

Ovdje bismo pridodali opasku o pitanju navodnog jakog smanjivanja kraljevskog teritorija njegovim darivanjima sa strane kralja uglednim osobama i crkvi, do kojeg bi došlo potkraj postojanja *regnuma Croatiae et Dalmatiae*.

U vrelima je sačuvana doista vrlo važna vijest o tome kako je kralj Zvonimir dao svome ujaku Strezi pravo ubiranja podavanja s područja *incipiente a Salona usque Biaki* (CD I, 166, br. 129 = Doc. 132, br. 111). Iz ove se vijesti nerijetko (tako još i RAUKAR 2002, 11) izvodi pogriješan zaključak, da je navodno kralj bio prisiljen posegnuti za razdavanjem svojih prihoda, jer je već tako reći potpuno raspoklanjao čitavo svoje zemljišno bogatstvo. Ovdje je riječ o nesporazumu. U Bizantu je od sredine 11. stoljeća bilo rasprostranjeno darivanje prava ubiranja prihoda nekoj zaslužnoj osobi. Car je zadržao isključivo državno pravo na vlasništvo nad zemljom. Zemlja je pripadala državi, pa je pronađena pogodna forma, tzv. pronij (prOnoia), kojom se nekoj osobi davalo u načelu *doživotno* pravo ubiranja prihoda (OSTROGORSKI 1951, 10-16). Pronija je bila dobro zamišljena institucija jer je sačuvala državni kapital (zemlju) i osim toga nije predstavljala izravni trošak državne blagajne, već se radilo "samo" o smanjivanju pritecanja prihoda, a obdarenoga se teretilo da sam organizira ubiranje, što je, s druge strane, bilo smanjenje troškova državne administracije.

Zvonimirovo ustupanje državnih prihoda Strezi očito se odnosi samo na Strezinu osobu, a ne i na Strezine potomke pa točno odgovara bizantskoj proniji, to više što pronija nije u načelu bila povezana s vojnim zaslugama niti je dodjeljivana s namjerom da se od obdarenoga očekuje vojna služba u bilo

dodjele tih zemljišta. Međutim, ovo je istraživanje ograničeno na problem alodija. Razmjerna blizina Zadra otvara pitanje postojanje vojničko-graničarskih područja prema Zadru, tj. takvih organizacijskih oblika graničarskih općina koje bi bile slične onima permana na sjeveru i didića na jugu stare hrvatske države.

e. Zadarsko područje

Zadar je do sredine 11. stoljeća bio glavni grad Bizantske Dalmacije, u kojem je bizantska nazočnost bila najjača – čak je po našim analizama iz 1975. god.³³⁹ u Zadru bila stacionirana bizantska vojna jedinica, koja je hočeš-nečeš stvarala tenziju i silila hrvatsku državu na poseban oprez, za razliku od južnijeg dijela Hrvatske oko Splita i Trogira, gdje je granica bila mnogo mirnija, osim rijetkih pokušaja Bizanta. Od tih pokušaja najpoznatiji je onaj iz 840. god., kada je iz novoformirane teme Dalmacija bizantski strateg pokušao prodrijeti iz Zadra prema jugu, ali mu je Trpimir “kralj Slave-na”, prema pouzdanom izvješću očevica Gottschalka, nanio težak poraz.³⁴⁰

Prema tome, zaštita hrvatskoga područja prema bizantskom susjedu, opasnom do sredine 11. stoljeća, morala je biti na prvenstvenoj brizi hrvatskih vladara pa ne može biti sumnje da je oko Zadra stisnutog na vrlo usko područje Diklo-Bokanjac-Crno-Babin Dub-Bibinje nedvojbeno postojalo nekoliko utvrda s vojnicima-graničarima s identičnim društvenim položajem kao južnije oko Trogira i Splita i još južnije u Poljicama. Drugim riječima, trebalo bi očekivati da će se i ovdje naići na pojavu didića, hrvatskog vojnog-graničarskog sloja.

Na žalost, o tom obrambenom pojasu prema Zadru ne znamo mnogo. Već za Petra Krešimira IV. Hrvatska dobiva dominantni utjecaj u Zadru tako da je razdoblje hr-

---

kojem obliku. Zvonimirovo darovanje prihoda Strezi odgovara dakle bizantskoj proniji u svakom pogledu, vremenski, jer se pojavljuje oko 40 godina nakon uvođenja tog instituta u Bizanti, jer ima osobno i vremenski ograničeno trajanje i jer očito nije skopčana s očekivanjem vojne obveze od obdarenih.

Prema tome, ona je prije dokaz za to, da se još u Zvonimirovo vrijeme kraljevski teritorij zadržao u respektabilnom opsegu. To se uostalom vidi i po sporu, koji je poveo Petar Crni protiv Streze, kada je Streza ustvrdio da neke zemlje na području Strezina ovlaštenja ubiranja prihoda pripadaju kralju. Petar Crni morao je pred kraljem dokazivati svoje vlasništvo imenovanjem prethodnih vlasnika, što drugim riječima znači da su se sve zemlje u Kličkoj županiji smatrale državnim (kraljevskim) osim ako se nije dokazalo protivno.

Uostalom, do sličnog rezultata dolazimo i na osnovi podataka iz Polichoriona samostana sv. Ivana Rogovskoga, u kojem se, među ostalim, navodi da je kralj Petar Krešimir IV. oko 1070. god. darovao Apriču Sokolariću neke zemlje. Kasnije je taj visoki dužnosnik darovao te zemlje samostanu, a i sam je kralj tom prigodom darovao samostanu *terras interjacentes*, očito neobrađeni okolni teritorij (CD IO, 148, br. 116 = Doc. 162, br. 133). Uostalom, već i slučaj s “Barbarinim” alodijem dokazuje da je Petar Krešimir IV. bio vrlo zainteresiran u raspolaganju s kraljevskim teritorijem, u kojemu je kralj zadržao tzv. *dominium eminens*, koji je oživljavao, čim je na bilo koji način utruno *dominium directum*.

³³⁹ MARGETIĆ 1975, 36-38.

³⁴⁰ O ovoj epizodi hrvatske povijesti često smo pisali. Upućujemo samo na noviji rad MARGETIĆ 2000a, 1-6.

vatske države pod novim nazivom *regnum Croatiae et Dalmatiae* ono najljepše što je Hrvatska u svojoj burnoj prošlosti doživjela. To je razdoblje trajalo vrlo kratko, oko 40 godina, ali je sigurno donijelo velike perturbacije. A do novih velikih tektonskih struktura došlo je u okviru nove hrvatsko-ugarske državne zajednice pod Arpadovićima i u doba vrlo snažne hrvatske oligarhije i onda pod Anžuvincima kada Ludovik I. stvara temelje novog uređenja uvođenjem staleškog sustava nižeg plemstva. O tome će biti više riječi dalje u tekstu. Sve je to imalo za posljedicu da je razdoblje *regnuma Croatiae et Dalmatiae* ostavilo vrlo malo tragova u vrelima. Čini nam se, ipak, da nije nemoguće da nas vrela obavještavaju o sloju u Zadru koji je imao ulogu sličnu permanima na sjeveru i didićima na jugu tj., o didićima. Možda o tom sloju govore nepotpune i donekle nejasne vijesti sa zadarskog otočja.

Tom je sloju dosad najviše pozornosti posvetio Raukar u svojim radovima iz 1977.³⁴¹ i 2002. god.³⁴² Na osnovi vlastitih istraživanja on je prije svega upozorio na činjenicu da je naziv "didić" u zadarskim vrelima razmjerno rijedak. To su po Raukaru oni distriktualci s otoka koji obrađuju vlastitu zemlju. Prema notarskom dokumentu od 25.VIII.1491. dijele se svi stanovnici Salija na Dugom otoku na dvije skupine, tj. na *one qui sunt didichi et habent suas proprietates in Sale* i *one habitantes in Salle pro villicis aliorum*. Raukar upozorava i na istraživanja Grgića o didićima na Ugljanu gdje se spominju početkom 18. stoljeća u zanimljivoj sintagmi: *Didichi e comun di Calle*, što primijenjeno na didiće iz Salija upućuje na to da su i oni imali zaseban položaj. Didići bi dakle bili, po Raukaru, seljaštvo, koje se razlikovalo od težaka i vilika na tuđem zemljištu i imalo zbog boljeg ekonomskog stanja stanoviti ugled.

Možemo se ipak zapitati, jesu li *svi* domaći vlasnici otočkih zemljišta pripadali sloju didića. Ako bi to bilo tako, onda bi bilo više nego iznenađujuće da se o njima sačuvalo tako malo vijesti. Bilo bi doista čudno i nerazumljivo, zašto se u notarskim dokumentima ti seljaci, vlasnici otočkih zemljišta, mnogo češće ne javljaju. Zbog toga smatramo da sintagma *qui sunt didichi et habent suas proprietates in Sale* označava onaj posebni sloj, koji se naziva didići, ali se nije odselio iz Salija, nego je ostao na otoku, ili, drugim riječima, isključeni su svi oni didići koji ne žive više na otoku. Npr. od četvero braće didića jedan je otišao u Zadar. Prava, povezana su zakupom izvora (po čemu je riječ u dokumentu) imaju dakle samo oni didići koji žive na otoku na svojim zemljištima. Ako je to tako, onda se stanovništvo na otoku dijeli na a) didiće, b) ostalo stanovništvo koje ima vlastita zemljišta, c) težaci i vilici. U 15. stoljeću, tj. u vremenu iz kojeg potječu vijesti o didićima na zadarskim otocima njihov stanoviti ugled i zaseban položaj nije po našem mišljenju drugo nego prežitek nekadašnjeg položaja analognog onome jobagiona *castri* ili, još bolje, onoga kvarnerskih permana, koji su, kao što znamo, mogli biti naseljeni u zasebnim skupinama ili u skupinama unutar općine kmetova ili kao pojedinci.

³⁴¹ RAUKAR 1977, 148.

³⁴² RAUKAR 2002a, 20.

Iz ovoga bi slijedilo da je u doba *regnum Croatiae et Dalmatiae* zadarsko otočje naseljeno novim elementom vojničko-graničarskog tipa didića i tu se uspjelo održati još stoljećima, vjerojatno ne više s onim povlasticama, koje je početno imalo, ali kao ugledni sloj seljaštva.

Međutim, još uvijek ostaje otvorenim razlog nestanka naziva didići u kontinentalnom okruženju Zadra. Odgovor na to pitanje pokušat ćemo dati u dijelu ovoga rada koji raspravlja o hrvatskom nižem plemstvu na tom području.

4. Servi dalmatinskih gradova

1. Servi dalmatinskih gradova privukli su već odavno pozornost autora. Spomenimo ovdje Mayra,³⁴³ Baradu,³⁴⁴ Babića,³⁴⁵ Grafenauera³⁴⁶ i Budaka.³⁴⁷ I mi smo sa svoje strane tom pitanju posvetili razmjerno opsežan članak, u kojem smo obradili serve na širem splitskom, zadarskom, dubrovačkom i kotorskom području, a usporedili smo podatke iz naših vrela s podacima o servima u Apuliji, Tremitima, Mletcima, Istri i na širem zagrebačkom području.³⁴⁸

Za komparativne svrhe osobito vrijedi prethodno ukratko prikazati položaj serva u Apuliji, koji je u svemu slijedio langobardsko pravo, a ono je, kao što je poznato, u svom daljnjem razvoju u langobardsko-franačkom pravu imalo utjecaj i na pravna područja istočne jadranske obale.

Da bi se bolje razumio položaj serva u langobardskom pravu, treba prije svega uzeti u obzir cijenu ubijenog čovjeka (vraždu). Za ubijenog "običnog" Langobarda plaćala se po langobardskom pravu vražda u visini od 150 zlatnika,³⁴⁹ za aldija (vrsta "poluslobodnih" ljudi, u načelu vrsta oslobođenika koji nisu oslobođeni propisanim formalnostima) 60, "najboljeg" kućnog serva 50, ostale kućne posluge 16, glavnog svinjara 50³⁵⁰ itd.

Ovdje nas dakako zanima u prvom redu *servus massarius*. Prema Rotarijevu ediktu on ima vrlo ograničena prava. Naime, Edikt mu odobrava kao jedino pravo da se smije udružiti s drugom osobom, u neku vrstu ortakluka ali samo u pogledu životinja (*de peculio, id est bove, vacca, cavallo, simil et de minuto peculio*).³⁵¹ Prodavati pak životinje smije

³⁴³ MAYR 1911.

³⁴⁴ BARADA 1952. tvrdi da je "glavni i najveći dio (zemlje) bio *regale territorium* u rukama vlastelina" (30), a "radna snaga na vladarskim dobrima bila isprva samo robovi".

³⁴⁵ BABIĆ, 187.

³⁴⁶ GRAFENAUER 1960, 35-93, osobito 74-75.

³⁴⁷ BUDAK 1984, 5-34; BUDAK 1990, 373-380.

³⁴⁸ MARGETIĆ 1991, 59-103. '.

³⁴⁹ Li., 62; BEYERLE, 226.

³⁵⁰ Ro., 130-135; BEYERLE, 38-40.

³⁵¹ Ro., 234; BEYERLE, 96.

samo u iznimnim slučajevima, ako bi to bilo u interesu “kuće” (*pro utilitatem casae*). Uostalom, čak ni aldij, tj. “poluslobodni” ne smije bez odobrenja svoga patrona prodavati zemlju ili robove (*mancipia*) ni oslobađati robove.³⁵²

Nadalje, po langobardskom pravu serv je doduše poslovno sposoban,³⁵³ ali nema pravo tužiti i biti tužen. Čak i tuženoga aldija ne sudu brani njegov patron.³⁵⁴

Isprava iz 897. godine³⁵⁵ dokazuje da se ortakluk serva kasnije proširio na “svu pokretnu i nepokretnu imovinu koju je serv posjedovao”. Nadalje, nije bez interesa ni položaj slobodnoga koji se “pobratio” sa servom tj. ušao u ortakluk s njime. On ostaje slobodan – to mu je izričito zagarantirano – ali ne smije napustiti zemlju koju obrađuje. Njegova se sloboda sastoji u tome što može obavljati pravne poslove, tužiti i biti tužen, svjedočiti, sudjelovati u javnom životu itd. Drugim riječima, on je slobodan čovjek, čija je radna snaga vezana uz obrađivanje crkvenih nekretnina koje su mu dodijeljene. Ostaje otvoreno pitanje, je li se spomenuti slobodni čovjek mogao osloboditi vezanosti uz zemlju odustajanjem od ortakluka sa servom i vraćanjem crkvene zemlje koju on i serv obrađuju. Uvjereni smo da je on to načelno mogao.

Iz ove naše analize proizlazi još nešto: između serva i slobodnog čovjeka nije u Apuliji – kao ni drugdje u Italiji na područjima važenja langobardskog prava – postojala duboka i nepremostiva pravna i društvena razlika. Slobodan je čovjek mogao u određenim okolnostima doći do zaključka da mu je od koristi ući u bratsku zajednicu sa servom. Ipak, položaj slobodnog čovjeka kojem je ograničeno pravo napuštanja mjesta gdje živi i radi svakako je nepovoljniji od pravnog položaja potpuno slobodnog čovjeka.

2. U nas se o društvenom sloju serva dosta pisalo

Po nekim je autorima dalmatinski serv bio naprosto bespravan rob.

a) Tako Barada tvrdi da su “u prvoj polovici IX. st. na vladarskim i crkvenim imanjima radna snaga bili robovi”,³⁵⁶ da su “u IX. st. još uvijek isključivo robovi na Putalju obrađivali polja, oranice i vinograde, čuvali stoku i sve drugo radili, da njihove svojine tu nije bilo”, da su se u 11. st. “na Putalju i drugdje zajedno s robovima nalazili kao radna snaga i oni koji nisu bili robovi”, tj. da je riječ o “kmetovima u pravom smislu riječi” i da se tako “bespravno staro robovsko stanje postepeno raspadalo” te da su robovi postupno prestali biti “res” i postali “homines”.³⁵⁷

b) Slično misli i Grga Novak. Po njemu je položaj robova imao “neki blaži karakter” nego u antici, ali je isto tako “nesporna činjenica da je rob doista bespravan i u

³⁵² Ro., 235; BEYERLE, 96.

³⁵³ Arg. Ro. 233; BEYERLE, 96.

³⁵⁴ Li., 68; BEYERLE, 232.

³⁵⁵ CDB VIII, 1, br. 1.

³⁵⁶ BARADA 1952, 30.

³⁵⁷ N. dj., 31.

nekim odnosima (kupnja, prodaja) izjednačen sa životinjama i robom i da je gospodar imao nad njime neograničenu vlast.³⁵⁸ On naglašava da se položaj robova u Splitu nije mnogo razlikovao od onoga u Dubrovniku, gdje je prema Statutu gospodar mogao odbjeglog roba išibati i učiniti s njime što god hoće. Novak u dokaz neograničene vlasti nad robom citira i jednu "*carta servitutis*" u kojoj kupljena robinja izjavljuje da kupac ima "nada mnom, svojom ropkinjom, punu vlast i može da sa mnom radi po svojoj volji u svemu i po svemu".³⁵⁹

c) Drugi pak autori ističu da je u antici rob bio samo objekt prava te da se tek u zadnje doba antike njegov položaj popravio, ali samo u odnosu na zaštitu njegove osobe. Na tome osobito insistira Grafenauer,³⁶⁰ koji ne poznaje dobro problematiku robova u Rimu i koji položaj rimskih robova shvaća na zastarjeli način na osnovi udžbenika Czyhlarsa (!). Beuc se s pravom odupro takvom zastarjelom krajnje pojednostavljenom i shematiziranom shvaćanju i ukazao na to da je već i po klasičnom rimskom pravu rob imao pekulij, tj. imovinu s kojom je mogao razmjerno samostalno raspolagati.³⁶¹

d) Budak je u nekoliko svojih radova obradio probleme serva u Europi i u nas.

Tako je Budak 1984.³⁶² dao pregled literature i objavljenih izvora o servima. U tom je radu dao i definiciju serva: servi su neslobodni ljudi, koji ne posjeduju aktivno pravo u sudskom postupku, nemaju slobodu kretanja i samostalna raspolaganja imovinom, kao ni formiranja obitelji po vlastitoj želji. Zbog razlike od antičkog roba, dodaje Budak, "odbacio sam u literaturi uvriježeni naziv 'rob'".³⁶³

Iste je godine Budak objavio³⁶⁴ rad o strukturi obitelji serva na istočnoj jadranskoj obali, u kojemu je osim zanimljivih statističkih podataka predložio i nekoliko rješenja što se odnose na važan problem dopuštenosti brakova serva.³⁶⁵

³⁵⁸ NOVAK, 408.

³⁵⁹ N. dj., 409.

³⁶⁰ GRAFENAUER 1960, 57-58.

³⁶¹ BEUC, 32.

³⁶² BUDAK 1984, 5-34.

³⁶³ N. dj., 5.

³⁶⁴ BUDAK 1984a.

³⁶⁵ Budak tvrdi da je obitelj patricijskih porodica bila "barem formalno koncipirana kao i rimska, s ocem porodice na čelu", koji je imao sudsku vlast nad ostalim članovima, uključujući tu i serve pa se pozvao na Splitski statut (4, 30). Treba primijetiti da se u toj glavi doista statuirala kažnjavanje članova obitelji po starješini obitelji, ali se izjednačavaju otac i majka (*pater vel mater*) odnosno gospodar i gospodarica (*dominus sive domina*) u pravu da svoju vlast ostvare kažnjavanjem čak i ako bi pri tome krv potekla (*sanguinis effusio*). Međutim u rimskom pravu sve do Justinijanova, dakle u pretklasičnom, klasičnom, postklasičnom i Justinijanovom pravu ne postoji pojam "majčinske vlasti". Očinska vlast (*patria potestas*) pridržana je isključivo muškarcima. A i inače obitelj patricijskih porodica nije ni formalno koncipirana kao rimska. To se može lako dokazati, ali bi nas dokazivanje previše odalečilo od teme ovoga rada.

U Dubrovniku je po Budaku je brak serva bio nevaljan, ako bi ga sklopio bez privole gospodara.³⁶⁶ Ako bi serv, nastavlja Budak,³⁶⁷ bez privole gospodara uzeo slobodnu ženu za suprugu, njihova bi djeca pripadala gospodaru; dakle, zaključuje Budak, u ovom je slučaju bio brak dopušten. Ako bi serv oženio ancilu nekog drugog gospodara, brak će biti valjan, ali ako jedan od gospodara nije dao privolu, djeca iz toga braka pripadaju onom gospodaru koji nije dao privolu, dakle, zaključuje Budak, i u ovom je slučaju brak valjan pa se "čini da se smatralo da brak serva ne valja samo u slučaju da na njega ne pristanu gospodari ženika i udavače".³⁶⁸ Naprotiv, zaključuje Budak svoje analize, "u Zadru, a možda i u zaleđu, ili čak samo u zaleđu, bilo je nemoguće sklopiti brak između slobodne i neslobodne osobe".³⁶⁹

Budakova analiza nije prihvatljiva.

Problematika valjanosti braka serva u dalmatinskim gradovima mnogo je složenija od Budakove interpretacije.³⁷⁰ Nije nikako vjerojatno, dapače, posve je nevjerojatno da bi uvjeti za sklapanje braka serva bili različito regulirani u dalmatinskim gradovima, pogotovu ako uzmemo u obzir da je crkveno zakonodavstvo i sudstvo u 13. i osobito u 14. stoljeću priznato kao jedino nadležno za utvrđivanje valjanosti braka.

Još 1991. god. predložili smo našu interpretaciju problematike brakova dalmatinskih serva, pa na ovom mjestu prenosimo neke najvažnije dijelove naše analize.

Prema tekstu Dubrovačkog statuta brak serva (odnosno ancile), koji nije sklopljen uz suglasnost gospodara, nije valjan.³⁷¹ Ali, Kotorski statut, koji je preuzeo velik dio odredaba Dubrovačkog statuta – uključujući i one što se odnose na serve – nije preuzeo odredbu o potrebi gospodareve suglasnosti. Očito je da je Kotor u cijelosti prihvatio crkvene odredbe.

Da vidimo, dakle, što kažu crkveni propisi, koji su bili obvezni za sve crkvene sudove, pa tako i za zadarski nadbiskupski sud. Gracijanov dekret izričito propisuje da

- *sicut ingenuus dimitti non potest, sic nec servus semel coniugio copulatus ulterius dimitti poterit,*³⁷²
- tj. kao što se slobodan čovjek ne može razvesti, tako se isto ni serv, jednom vezan brakom, ne može kasnije razvesti,
- *non licet mulieri dimittere, quem sciens servum accepit in virum,*³⁷³
- tj. žena koja je uzela muža serva znajući (da je serv) ne može se razvesti,

³⁶⁶ BUDAK 1984a, 355.

³⁶⁷ Na i. mj.

³⁶⁸ N. dj., 356.

³⁶⁹ Na i. mj.

³⁷⁰ O svemu tome opširnije u MARGETIĆ 1991, 76-84.

³⁷¹ Dubrovački statut, VI, 52.

³⁷² Decret. Grat. c. I, qu. II, C. XXIX (2048).

³⁷³ Decret. Grat., qu. II, C. XXIX (na i. mj.).

– *coniugia servorum non dirimantur, etiam si diversos dominos habeant sed in uno coniugio permanentes dominis serviant suis et hoc in illis observandum est, ubi legalis coniunctio fuit et per voluntatem dominorum,*³⁷⁴

tj. brakovi serva neka se ne poništavaju pa makar (bračni drugovi) imali razne gospodare, već neka ostaju u braku i služe svojim gospodarima, a to treba poštivati u onim brakovima gdje postoji zakonita bračna veza uz suglasnost gospodara.

Pri tome valja napomenuti da službena interpretacija uz riječi *legalis coniunctio* tumači da je riječ o braku uz obostranu suglasnost (*communis consensus*), a uz riječ *voluntatem* da servi mogu sklopiti brak i protiv volje gospodara (*etiam eis* /tj. gospodara/ *invitis potest contrahi matrimonium*).

Uostalom, već dekret Hadrijana IV. iz 1155. izričito propisuje da brakovi serva *etsi contradicentibus dominis et invitis contracta fuerint, nulla ratione propter hoc dissolvenda,*³⁷⁵

tj. čak iako su sklopljeni uz protivljenje gospodara i protiv njihove volje, ne smiju se nikako zbog toga raskinuti.

Kako je Kotor preuzeo umnogome dubrovačke statutarne propise, ali ne i odredbu o uvjetovanosti valjanosti braka serva suglasnošću gospodara, treba pretpostaviti da je Kotor u cijelosti prihvatio crkveno stajalište, iz čega zaključujemo da je tako moralo biti i u Dubrovniku, a i u drugim dalmatinskim gradovima. Dubrovnik nije ukinuo odredbu glave 52, šeste knjige naprosto zato što to nije bilo potrebno jer je crkveni sud ionako sudio po kanonskom pravu.

Budak spominje i jedan sudski postupak koji se vodio u Zadru 1364. god. pa zaključuje da je u Zadru bilo nemoguće sklopiti brak između slobodne i neslobodne osobe.³⁷⁶

Spor koji spominje Budak vrijedi pobliže razmotriti. Riječ je o sporu koji se vodi pred župnikom zadarske crkve sv. Marije u svojstvu vikara zadarskog nadbiskupa.³⁷⁷ Tužitelj je bila Tihoslava iz Lapca, a tuženi Miltin, stanovnik Kotopašćine, kmet (*villanus*) Ivana de Varikasis. Tihoslava je zahtijevala da se utvrdi da je Miltin njezin muž, jer je s njime sklopila zakoniti brak i živjela kao sa svojim mužem. Namjera je tužiteljice bila da onemogući brak Miltina s nekom drugom ženskom osobom. Miltin je prigovorio da je saznao da je Tihoslava već bila u braku s Radovanom iz Krbave koji je još živ. Tihoslava je priznala da je ranije živjela s Radovanom, ali da ga je napustila

eo quod servus erat, propter servilem condicionem sibi uxor esse non poterit ta(m)quam mulier libera et (in) libertate existens,

tj. zato što je bio serv i što mu zbog (njegova) statusa serva nije mogla biti ženom jer je slobodna žena koja živi u slobodi.

³⁷⁴ Decret. Grat. c. VIII, qu. II, CXXIX (n. dj. 2052).

³⁷⁵ Greg. c. 1 X., IV. 9.

³⁷⁶ BUDAK 1984a, 356.

³⁷⁷ CD XIII, 413, br. 301

U dokaznom je postupku – nastavlja tekst isprave – utvrđeno da je Tihoslava doista bila žena Radovana. Ona naime nije mogla dokazati

quod ille sit servus vel fuerit tempore contractus

tj. da je on (Radovan) serv ili da je to bio u vrijeme (sklapanja ženidbenog) ugovora.

Sud je odbio zahtjev Tihoslave i odobrio Miltinu da uzme drugu ženu, s time da se "Tihoslava treba vratiti prvome mužu, jer je on njezin zakoniti muž unatoč tvrdnji o statusu serva koja je protiv njega iznijeta, i to zato što to nije nimalo dokazano".

Spor se vodio pred predstavnikom zadarskog nadbiskupskog suda pa je, prema tome, sud morao primjenjivati crkveno pravo. Nemoguće je da zadarski crkveni sud ne bi poznavao te crkvene propise, kao što je nemoguće i to da bi on primjenjivao neke druge propise, npr. zadarske ili hrvatske. U protivnome bi se izložio krajnje neugodnim posljedicama ne samo sam sudac, koji je sudio, nego i njegov neposredni nadređeni, u konkretnom slučaju zadarski nadbiskup u čije ime, uostalom, njegov vikar, župnik crkve Sv. Marije, i sudi. Ako je to tako, onda se analiziranu zadarsku presudu iz 1364. godine može interpretirati samo na jedan način, da bi je se kako-tako dovelo u sklad s posve jasnim odredbama kanonskog prava. Naime, sud se uopće nije upuštao u pitanje, je li prvi muž serv ili nije. To je za crkveni sud irelevantno. Sastavljač presude istaknuo je u dispozitivu da nije dokazano, da je prvi muž serv pa bi se iz toga moglo zaključiti, kao da bi odluka bila drukčija kad bi se dokazalo da je prvi muž serv. Ali, ovdje je očito riječ o nespretnoj stilizaciji što se vidi i po tome, da dokazni postupak o tom pitanju nije uopće sproveden. Kad bi ta činjenica imala ikakvo značenje za sudsku odluku, sud bi pokazao krajnju nemarnost, kad o njoj ne bi poveo račun, što bi moglo izazvati nesagledive posljedice, npr. Miltin bi se mogao naći u situaciji bigamiste, jer bi sklopio drugi brak, a prvi bi brak ostao valjan – a sve to zbog odluke suda, koji nije provjerio status prvog muža Tihoslave.

Dodajmo ovdje primjer iz Trogira, tj. spor iz 1266. god. iz kojeg je vidljivo da trogirski sud ne uzima u obzir okolnost prethodne suglasnosti gospodara kao pretpostavke valjanosti braka.³⁷⁸

U idućem radu, objavljenom 1985.³⁷⁹ Budak je produbio istu problematiku. Dotaknuo se i Krešimirove darovnice³⁸⁰ samostanu sv. Marije za zemlje u Tokinju, kojom

³⁷⁸ Prema sudskom zapisniku sastavljenom u Trogiru 4. rujna 1266. (BARADA 1951, 12, br. 11) tužena Dragonega, koja je po navodima tužiteljice bila udana za serva Pulnozija tvrdi da Pulnozije nije bio njezin zakoniti muž (*uir legitimus*), nego da ga je držala kao ljubavnika (*ut amasium*). Naprotiv tužitelj dokazuje svjedocima da je ona bila njegova zakonita žena (*legitima uxor*) i to u braku sklopljenom "na slavenski način" (*secundum sclavonicam consuetudinem*). Sudski zapisnik o kojem je riječ, prilično je opsežan – ima dvije tiskane stranice! – u njemu se navode mnoge tvrdnje i protutvrdnje stranaka, ali se nigdje nijednom prigodom ne postavlja pitanje mogu li serv i slobodna žena sklopiti brak ili ne. I tužitelj i tužena prešutno pretpostavljaju da je to moguće, a razlika je u njihovim stajalištima samo u tome što tužitelj tvrdi da je do takvog braka došlo, a tužena to poriče. Usto, nigdje se ne spominje prethodna suglasnost gospodara kao pretpostavka valjanosti braka.

³⁷⁹ BUDAK 1985, 255-268.

kralj daje *terram in Tochenia, que regalis esse dinoscitur vel regalium servorum*.³⁸¹ Budak smatra problem nerješivim: on se pita, znači li to da su ti kraljevi servi imali zemlju kao *peculium* ili je taj pomoćni toponim imao posve praktično značenje. Isprava zavređuje detaljniju analizu. Ona je doduše vjerojatno u obliku, u kojem je došla do nas nevjerođostojna, ali osnovni je sadržaj pouzdan.³⁸²

Ne čini se uspjelom Budakova tvrdnja da su "servi u gradovima očigledno mogli biti u kolektivnom vlasništvu", dok za hrvatsko područje "za sada nema potvrde".³⁸³ Nije riječ o "kolektivnom vlasništvu", već o nepodijeljenoj ostavštini. Nakon očeve smrti braća se još nisu podijelila, a žele prodati serve prije podjele nasljedstva. Laički se može ta dva instituta nazvati jednim imenom, ali time on postaje netransparentan što se vidi po neobičnom Budakovom zaključku, da je riječ o "servima u gradovima". Dakako, da je nepodijeljena ostavština postojala i "u gradovima" i "na hrvatskom području", što je ovisilo isključivo o plodnosti u braku.

Budak je uložio znatan napor da objasni kupnju serva Nikole sa strane Petra Crnog.³⁸³ Prema tekstu bilješke Petar Crni kupio je serva Nikolu *cum uxore sua Dabrina, cum filiis et filiabus ac vineis suis que sunt iuxta vineas Cipriani*.³⁸⁴ Po mišljenju Budaka Petar je kupio zemlju odvojeno od Nikole pa prema tome "Nikola ne bi imao nikakvih prava na svoje nekadašnje vinograde jer Nikola kao serv nije imao pravo vlasništva". Prema prethodnoj zabilješki "novac za kupnju nekog Ciprijana, njegove obitelji i vinograd uzima taj isti Nikola" pa Budak napominje da nije jasno na temelju čega je Nikola polagao pravo na taj novac".³⁸⁵ Budak objašnjava ta dva slučaja Grafenaureo-

³⁸⁰ N. dj., 260.

³⁸¹ CD I, 26-28, br. 21.

³⁸² Rački Doc. 67-68 nazvao ju je s pravom *charta suspecta*, N. Klaić je dodala još neke svoje sumnje (KLAJČ N. 1965, 172), a mi smo upozorili na neobičan glagol *dinoscitur* i neuvjerljiv nastavak *vel (!) regalium servorum*. Pa ipak, upravo podatak o "kraljevskim servima" nije mogao nastati bez nekog temelja u samostanskim spisima. Ako se može vjerovati podatku iz Descrizione del Nobil Monastero delle M. M. R. R. Madri Benedittine itd. po kojem je "Tochinia anticamente ora la villa Bibigne" (kasnije nazvana Opatičje selo!), onda vijest o "kraljevskom teritoriju" i "kraljevskim servima" upućuje na to da je u doba hrvatske države narodnih vladara Bibinje bilo kraljevski posjed, slično Bijačima između Trogira i Splita. Vidi o tome NOVAK, 231. Usto, "kraljevski servi" nisu naprosto "servi". Njih se može usporediti s ugarskim *servi regales, király szolgák*, također slobodnim zakupcima. Vidi BARTAL, 610:

servi regales, király szolgák (...) qui in vetustis legibus liberi plerumque nominantur. Hi erant stricte coloni, qui terras regias colere et praeter tributa publica varia colonis propria servitia rusticana praestare obligabantur

ili možda s tzv. udvornicima u Zakonima Sv. Stjepana II, 55, također slobodnim ljudima koji su obrađivali posjede ugarskih kraljeva. *Servi regales* ugarskog prava imaju dakle viši položaj od "običnih" serva, slično kao što *servientes regis, servientes regales* imaju daleko viši položaj od "običnih" *servientes*. *Servientes regales* nisu puki "kraljevske sluge" u doslovnom smislu pojma sluge, nego naprosto plemići.

Zbog toga je razumljivo što sastavljač Zadarskog kartulara na neki način identificira "kraljevske zemlje" i "zemlje kraljevskih serva". Nadalje, zbog toga se "kraljevski servi" ne mogu uspješno upotrijebiti za analizu pravnog položaja "običnih serva". Usp. MARGETIĆ 1991, 64-65, bilj. 34.

³⁸³ BUDAK 1985, 260.

³⁸⁴ NOVAK – SKOK, 220.

vom idejom, da su Nikola i Ciprijan sami vodili svoja imanja. Uz pomoć daljnje zabilješke iz Kartulara, po kojoj su *omnes servi sancti Petri* darovali samostanu polovicu mlina, s time da ti servi imaju pravo na polovicu prihoda od mlina³⁸⁶, zaključuje Budak³⁸⁷, da su servi imali pravo raspolagati pekulijem.

Budakova interpretacija ne zadovoljava. Prije svega, Budak ne daje odgovor na pitanje, otkud na prvi pogled doista neobično pravo Nikoli da proda Ciprijana s obitelji i "s vinogradima" odnosno Grge da proda svog svoga brata Nikolu, također s obitelji i "s vinogradima".

Rješenje je vrlo jednostavno i ponudili smo ga još 1983. god.³⁸⁸ Prvi slučaj objašnjavali smo tako da je poljoprivrednik Nikola, inače slobodan čovjek, došao u financijske neprilike iz kojih ga je izbavio Petar Crni fiktivnom kupnjom od brata Grge, kojom je Grga postao nekom vrsti jamca za dug, a Nikola je predan crkvi sv. Petra kao serv, na čijoj radnoj snazi su Grga i Petar Crni imali "stvarnopravno ovlaštenje" do eventualnog povrata duga. Nije, dakle, riječ o "bezdušnoj prodaji" vlastitog brata, već o jamčenju brata, da će Nikola ostati serv sve dok ne vrati dug, tj. u praksi zapravo vječno.

Što se pak tiče "prodaje" Ciprijana, ovaj nije time što je postao serv izgubio ni pravnu ni djelatnu sposobnost, već je on slično Nikoli samo vezan uz crkvu sv. Petra trajno odnosno dok se Petru Crnom, njegovim nasljednicima ili možda samoj crkvi sv. Petra ne vrati novac uloženi u "kupnju". To se vidi i po tome što po drugom zapisu iz Supetarskog kartulara Ciprijan prodaje Petru Crnom neke vinograde. Svakako, postoje i druge mogućnosti kreiranja položaja serva korištenjem financijske moći Petra Crnoga.

Budakov pokušaj razdvajanja kupnje serva od kupnje "zemlje" temelji se na nesporazumu. Grga je "prodao" brata Nikolu s obitelji i "s vinogradima", tj. nasadi-ma bez zemlje, a to je vrlo česti slučaj u srednjem vijeku. Zabilješka spominje *vineae*, a ne *terae* pa su nepotrebni pokušaji da se konstruira navodne dvije odvojene prodaje.

Što se pak tiče okolnosti da su *omnes servi* prodali polovicu mlina, taj slučaj dokazuje da su "svi servi", tj. *universitas servorum* tog mjesta imali pravo raspolaganja svim pokretninama, jer su i mlin i prihodi smatrani pokretninama, a njima je serv slobodno raspolagao.

Budak se na problem serva vratio i 1994. god. u sintetskom djelu o starijoj hrvatskoj povijesti.³⁸⁹ U njemu je ukratko spomenuo da se servi javljaju na tri područja,

³⁸⁵ BUDAK 1985, 263.

³⁸⁶ NOVAK – SKOK, 222.

³⁸⁷ BUDAK 1985, 263

³⁸⁸ MARGETIĆ 1983, 8.

³⁸⁹ U svom radu iz 1994. god. Budak začudo ne uzima u obzir rezultate našeg rada iz 1991., u kojemu smo se na 44 stranica bavili velikim brojem problema, koji se odnose na dalmatinske serve. Ne vjerujemo da bi korištenje naših analiza i zaključaka bilo posve beskorisno, pogotovu u pitanjima u kojima argumentirano zastupano drukčije mišljenje od Budakovog. Znanost napreduje diskusijom.

dubrovačkom, splitskom i zadarskom i dodao: "Problematika je u najnovije vrijeme obrađena u N. Budak, *Servi ranoga srednjeg vijeka, 255-288*". Smatramo da je velika šteta što Budak nije uzeo u obzir naše analize iz 1991. god. Time bi bili izbjegnuti mnogi nesporazumi i ne bi trebalo uvijek iznova vraćati se na problematiku koja je već riješena.

3. U našem smo radu 1991. god. došli nakon razmjerno opširne analize do ovih zaključaka:

Društveni sloj serva koji se pojavljuje u najstarijim vrelima u dalmatinskim gradovima i njihovoj bližoj i daljoj okolici bio je razmjerno slabo brojan. To se osobito odnosi na agrarne serve.

Glavne značajke pravnog položaja serva bile su ovo:

- a) serv ima sposobnost biti nosiocem prava vlasništva nad pokretninama, ali pravni poredak ne štiti to pravo ni izravno u korist serva ni neizravno putem gospodareve tužbe u ime serva. Preko svoje vlasti nad servom gospodar ima pravo raspolaganja imovinom serva. Ta imovina ima dakle značajke pekulija rimskoga postklasičnog prava;
- b) serv nema sposobnosti biti nosiocem prava vlasništva nad nekretninama;
- c) serv nema aktivnu parničnu sposobnost, tj. ne može biti tužiteljem;
- c) serv ima pasivnu parničnu sposobnost u kaznenim stvarima;
- e) serv nema pasivnu parničnu sposobnost u građanskim stvarima;
- f) serv ne može biti svjedokom, osim u kaznenim stvarima;
- g) serv može sklopiti valjani brak u skladu s propisima kanonskog prava, a nepoštivanje određenih pretpostavki, npr. u Dubrovniku ženidbe bez odobrena gospodara, može imati za posljedicu samo sankcije predviđene statutom, ali ne i nevaljanost braka;
- h) agrarni servi mogli su biti organizirani u teritorijalne organizacije sa značajkama općina, *universitates*, neslobodnih ljudi;
- i) agrarni serv nije vezan uz zemlju koju obrađuje, već uz gospodara.³⁹⁰

Neke smo od tih zaključaka već pokušali dokazati u prethodnim točkama ovoga rada, a za druge upućujemo na naš rad iz 1991. god. Ovdje bismo se dotakli samo naše tvrdnje iz točke h). Naime, Supetarski kartular sadrži vijest da je Petar Crni kupio polovicu mlina (u Solinu?) od Bratača kojemu je tu polovicu dao "*Crivali rex*". Petar Crni je uspio dobiti i drugu polovicu mlina. Ona je pripadala crkvi sv. Petra, ali su je Petru odstupili *presbiter et omnes servi sancti Petri* uz uvjet da polovica prihoda pripadne Petru Crnom, a polovica "njima".³⁹¹ *Omnes servi* toga fragmenta isto su što i *omnes*

³⁹⁰ MARGETIĆ 1991, 101.

³⁹¹ NOVAK – SKOK, 222, br. 69 i 70.

Tugarani koji su pod vodstvom svojih pročelnika vodili spor s Petrom Crnim o zemljama na Glavici (*Monticellum*) za koju oni, "svi Tugarani", tvrde da pripada njima: "*quia noster est*". "Svi Tugarani" su dakle općina-*universitas*, isto kao što su to "svi servi sv. Petra" koji daju polovicu mlina na iskorištavanje. Razlika je među njima u tome što općina Tugarana ima određena prava na zemljište, a općina serva ima samo pravo na mlin. Ako je to tako, onda smo prisiljeni zaključiti da servi nisu bili bezlična skupina već da su uz ostala prava imali i pravo udružiti se u zajednicu, *universitas*, i da je ta zajednica zajedno sa svojim svećenikom upravljala crkvenom imovinom i ubirala njezine prihode.

V. RAZVOJ PREMA STALEŠKOM DRUŠTVU

1. SLAVONIJA

a) Političke prilike

Priznanjem Kolomana za hrvatskog kralja 1102. god. nestaje hrvatske države pod imenom *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Od Kolomana dalje Arpadoci i Anžuvinci unose u svoju titulu Dalmaciju u Hrvatsku, s time da svjesno stavljaju Dalmaciju na prvo mjesto. Isti je slučaj i s mletačkom duždem koji se uz manje prekide još od 11. stoljeća kiti, uz ostalo, titulom dužda Dalmacije i Hrvatske. I za ugarske kraljeve i za mletačkog dužda Dalmacija je dakle uvijek *prius*. Time se svjesno htjelo uspostaviti pravni kontinuitet s rimskom i bizantskom državnom tradicijom putem antičkog pojma Dalmacije.

Od mletačkih duždeva prvi se 1094. god. Vitalis Faletro nazvao *dux Venecie, Dalmatie atque Croatiae*.³⁹² Nakon njega Vitale Michael (1096.-1102.) također nosi tu titulu. Nasuprot tomu, Ordelafo Faledro (1102.-1118.) ne naziva se tako sve do 1116. god.,³⁹³ očito na temelju nekog dogovora s Kolomanom. Tek od te godine on nosi tu titulu. Nakon njega svi duždevi do 1358. god. tituliraju se *dei gratia Venecie, Dalmatie atque Croatiae dux*.³⁹⁴ Jasno je da su pri tome duždevi isticali isključivo svoje pravo na područje Dalmacije i Hrvatske i da se iz te titule ne može zaključivati na neko priznanje bilo kakvog državopravnog položaja tih područja.

Isto vrijedi i za ugarske kraljeve. U izvornim se ispravama Kolomana naziva *rex Ungarorum*,³⁹⁵ Geza II. (1141.-1162.) *dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croatiae, Rameque rex*.³⁹⁶

³⁹² LAZZARINI, 288.

³⁹³ N. dj., 290.

³⁹⁴ N. dj., 291.

³⁹⁵ CSI 62, br. 68.

Postoji još jedna Kolomanova isprava iz 1111. god. (CD II, 22, br. 19), kojom Koloman potvrđuje prava rapske crkve, dodijeljena joj po kralju Petru Krešimiru IV. (CD I, 123, br. 91 = Doc. 87, br. 64 iz 1071. god.). Radić je 1903. god. uspješno dokazao da je Krešimirova isprava krivotvorina, a sastavljanje te

krivotvorine pripisao svršetku 12. st. ili početku 13. stoljeća dok je Kolomanovu ispravu smatrao autentičnom (vidi Šišić 1914, 636). Već iduće, 1904. god., Šufflay, 297-309 je dokazivao da su obje isprave krivotvorene, što je prihvatilo i Šišić 1914, 637-640. Po Šufflayu su krivotvorine nastale 1367. god. kada ih je Ludovik I. potvrdio.

Praga je 1931. god. dokazivao da su obje krivotvorine nastale 1215. god. u povodu spora Raba i obitelji Mauroceni oko posjeda na Pagu (Praga 1931, 36-44).

N. Klaić bila je mišljenja da je do sastavljanja dviju krivotvorina došlo u povodu spora zadarske i rapske komune, vođenog od 1289. do 1292. god., i to "možda neposredno prije odlučnih parnica", dakle neposredno prije 1292. god.

U CD I, objavljenom 1967. god. prihvaćena je Radićeva datacija sastavka krivotvorine Krešimirove isprave (CD I, 123).

God. 1976. N. Klaić vratila se na isti problem i preuzela tezu Šufflay - Šišić, da su krivotvorine nastale "po svoj prilici u XIV. stoljeću" da bi njima rapska crkva dokazala "pravo crkve na župe u hrvatskom zaleđu". Iznenađuje ovakav preokret bez objašnjenja razloga, zbog kojih je napustila svoje ranije shvaćanje.

Nezavisno od toga, nakon paleografskih analiza Prage, potvrđenih u CD I, 123 od poznatog paleografa i diplomatičara Stipišića ne bi se više smjelo vraćati na ranije izrečene tvrdnje, da krivotvorene potječu iz kraja 13. stoljeća ili iz sredine 14. stoljeća. Ali, time se otvara problem, zašto je uopće došlo do njihova sastavljanja. Pragin prijedlog bio bi najbliži vremenu nastanka krivotvorina, ali njegova teza ipak nije uvjerljiva, jer se postavlja pitanje, zašto bi se u sporu oko sjevernog dijela Paga rapska općina dala na izradu krivotvorina, koje se bave u pretežnom dijelu pitanjima posjeda rapske crkve na kontinentu (Podgorje, Lika itd.), načina ubiranja crkvenih desetina i slobodina klera rapske crkve.

Smatramo da je težište krivotvorina u dokazivanju da spomenute kontinentalne župe pripadaju Rabu, i to u povodu razgraničenja biskupija, provedenog na crkvenom saboru u Splitu 1185. god. Rapski biskup je dokazivao da se njegova biskupija protezala i na kontinent, pa je predočio krivotvorene isprave Krešimira i Kolomana u kojima je osim vjerojatno istinite tvrdnje za župu *sub alpibus*, dodao još i neke druge župe. Kako je rapski biskup potpadao pod Zadar, on zbog toga nije bio pozvan na crkveni sabor u Split, ali je imao pravo upozoriti na to, da splitski sabor ne bi smio umanjivati prava rapske biskupije samo zato što ona više ne potpada pod splitsku nadbiskupiju. Pri tome treba uzeti u obzir još neke činjenice. Krbavska je biskupija osnovana tek 1185. god., obuhvaćala je po izvornom dokumentu koji se čuva prema CD III, 193, br. 189 "u arhivu kaptola u Trogiru" *medietatem Lice*, ninska *totam Lucam et medietatem Lice*, a senjska uz ostalo i *Gezcam et Busan*. Nasuprot tome, po drugom izvorniku koji se čuva u Splitu (Fejér II, 222), ninska je biskupija doduše obuhvaćala također *totam Lucam et medietatem Lice*, ali je druga polovica Like pripadala Senju: *Ketschiam totam et medietatem Lice*, dok je Busan pripadao Krbavskoj biskupiji: *Vinodol, Busan* itd. Dakle, kao da je i za crkveni sabor 1185. postojao problem, pripada li polovica Like i Bužane krbavskoj ili senjskoj biskupiji. Očito se oko Luke i Bužana vodila borba, a u tu se borbu uplela i rapska biskupija. Riječ je o kontinentalnom pojasu točno nasuprot Rabu. Naše je mišljenje da taj prostor nije do 1185. god. uopće bio jasno razgraničen pa je rapska biskupija krivotvorenjem izvorne Kolomanove isprave iz 1111. god. pokušala proširiti svoju crkvenu vlast nad Bužanima i polovicom Like. Po svemu se čini da je to bio dio složenije borbe, jer je približno u to vrijeme zadarska nadbiskupija polagala pravo na crkvenu vlast nad skradinskom i ninskom biskupijom pa je morao intervenirati sam kralj Emerik, koji je "oko 1197. god." (CD II, 271, br. 288) u ispravi koja je u izvorniku sačuvana "u dvorskom arhivu u Beču" dao čvrstu podršku splitskoj nadbiskupiji u njezinim pravima nad tima dvjema biskupijama. Čitav je taj složeni crkveni spor nadbiskupija i biskupija imao izrazito političku pozadinu, što se vidi već i po intervenciji kralja Emerika, a i po nalogu pape Inocenta III., da se skine s vlasti zadarski nadbiskup (CD II, 289, br. 273).

Iz svega rečena proizlazi da je rapska biskupija posjedovala izvornu Kolomanovu ispravu. To se osobito vidi i po datumu 1111. god. koji odgovara drugoj Kolomanovoj ispravi, u kojoj je riječ u tekstu i po upadljivoj identičnosti titula (*dei gratia rex Ungarorum!*), nadalje, po tome, što krivotvorena isprava imitira ugarske isprave toga vremena (Šišić 1914, 637), a i po identičnom spomenu ugarskih prelata i velikaša. Šišić to neuvjernijvo objašnjava okolnošću da se 1367. god. rapski biskup kao podanik ugarsko-hrvatskog kralja "mogao upoznati (...) s ugarskim Kolomanovim listinama". Sve postaje jasnim i

Kasnije se u titulu dodaju još npr. *Servia, Galitia i Lodomeria*³⁹⁷ tako da puna titula Bele IV. (1235.-1270.) glasi *dei gratia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Cumanique rex*.³⁹⁸ Iz tih se titula ne može izvesti zaključak da bi bilo koje od tih područja imalo poseban položaj. Za takvu bi tvrdnju trebalo predložiti druge argumente.

Indikativna je i razlika između naziva pravnog običaja (*consuetudo*) u Hrvatskoj i onog u Slavoniji. Ban Mladen u povodu nekog spora spominje 1322. god. formalnost obilaska zemljišta kao *consuetudo Croacie*,³⁹⁹ pri prodaji nekog zemljišta u Draginiću blizu Vrane pravo se prvokupa 1348. god. priznaje *secundum morem et consuetudinem Chroatorum*,⁴⁰⁰ a iste godine u Skradinu Ivan, sin Stipka, bibrirskog kneza, daruje Malobraći samostana sv. Marije u Bribiru neki vinograd "bez obzira na neko običajno pravo Hrvata" (*nec obstante consuetudine aliqua Chroatorum*⁴⁰¹) po kojem je, kako on tvrdi, zabranjeno otuđivanje nekretnina izvan kruga rodbine. Naprotiv, pri rješavanju nekog spora u Međimurju, ban Roland ističe 1264. god. da je dobio nalog od kralja riješiti spor *de more et consuetudine regni Sclavonie*⁴⁰², a u sporu o nekom zemljištu između zagrebačkog biskupa i bana navodi se da je biskup držao spornu zemlju *contra consuetudinem regni Sclavonie*.⁴⁰³

Dok se do sredine 14. stoljeća u aktima hrvatsko-ugarskih vlasti *regnum Croatiae* takoreći nikad ne spominje, *regnum Sclavoniae* od sredine 13. stoljeća ne samo da se vrlo često spominje, nego su o njegovu funkcioniranju sačuvane mnoge važne i pouzdane vijesti. Područje toga *regnuma* prostiralo se istočno od Sutle, zapadno od Požeške kotline, južno od Drave i sjeverno od Petrove gore.

Osobitosti pravnog sustava toga *regnuma Sclavoniae* vidljive su u tzv. Slavonskom statutu iz 1273. god.⁴⁰⁴ Te su se godine u Zagrebu sastali plemići i tvrđavni službenici (*iobagiones castrorum*) na općem saboru *regnuma* Slavonije, popisali "prava regnuma i banata" (*iura regni et banatus*) i zatražili njihovu potvrdu od predsjedatelja Sabora bana Matije, što je ovaj i učinio. Sličnost postupka s privilegijem za zagrebački Gradec iz 1242. (i 1266. god.) nedvojbeno je: u oba slučaja određena zajednica (na Gradecu

---

uvjerljivim, ako se pretpostavi da je rapska biskupija imala u rukama izvornu Kolomanovu ispravu iz 1111. god. koju je onda popunila podatkom o župama Like, Bužan itd. i imitiranjem pisma koje je imala pred sobom pokušala uvjeriti splitski sabor iz 1185. god. da joj spomenute župe pripadaju.

³⁹⁶ CSI 81, br. 83; CD II, 49, br. 48.

³⁹⁷ Npr. CSI 202, br. 273.

³⁹⁸ CD IV, 172, br. 155.

³⁹⁹ CD IX, 52, br. 42 od 12.II.1322.

⁴⁰⁰ CD XI, 439, br. 332 od 10.II.1348.

⁴⁰¹ CD XI, 454, br. 345 od 30.IV.1348.

⁴⁰² CD V, 316, br. 805 od 6.XII.1264.

⁴⁰³ CD VII, 107, br. 88 od 13.IX.1292.

⁴⁰⁴ CD VI, 25, br. 26 od 19.IV.1273.

građani, a u tzv. Slavonskom statutu zemljoposjednici) predlaže, a vlast (za Gradec kralj, u tzv. Slavonskom statutu ban) odobrava temeljni zakon te zajednice. Posve je jasno da u oba slučaja postupak nije tekao ni izdaleka tako jednostavno, već da su se vodili ozbiljni pregovori, u kojima su i sama zajednica i nadređena vlast nastojali ostvariti za sebe što povoljnije uvjete i ujedno prilagoditi ranije postojeći pravni okvir novim okolnostima. Taj pregovarački element vidljiv je već i iz sintagme *iura regni et banatus*: pojam *iura regni* odnosi se na prava zajednice slavonskih plemića i tvrđavnih službenika, a pojam *iura banatus* na ovlaštenja središnje vlasti.

U tzv. Slavonskom statutu zabilježeno je i pravo slavonskih zemljoposjednika da kreću u rat jedino ako neprijatelj navali *super regnum* ili ako kralj osobno krene u rat. Koji su to *regnum* trebali braniti slavonski plemići? Misli li se pri tome na *regnum* u smislu cjelokupne države, Kraljevine Ugarske, tj. cjelokupnog područja kraljevske vlasti ili na *regnum* Slavonije? Mislimo da je riječ o ovome drugome, i to prije svega zato što se pojam *regnum* u tzv. Slavonskom statutu pojavljuje uvijek u smislu uže slavonske zajednice. *Regnum Sclavoniae* nastao je objedinjavanjem nekoliko županija (komitata) i to u prvom redu "pravih" županija, naime zagrebačke i križevačke, tj. samoupravnih zajednica zemljoposjednika, ali i onih "županija" kao npr. Zagorje, koje su zapravo bile manja ili veća vlastelinstva u kojima je zbog malog broja zemljoposjednika, u prvom redu plemića, sudska vlast ostala u rukama bana.⁴⁰⁵ Dakle, *regnum Sclavoniae* je zajednica nekoliko samoupravnih i nesamoupravnih županija. Ta zajednica ostvaruje svoja prava preko svoje opće skupštine (*congregatio generalis*) zemljoposjednika, u kojoj odlučujuću riječ imaju plemići. Sudsku vlast vrše u zagrebačkoj i križevačkoj županiji po četiri plemića i dva tvrđavna službenika (*iobagiones castri*) zajedno sa zagrebačkim odnosno križevačkim komesom. Njih bira opća skupština *regnuma* Slavonije.

Idejni osnov tog *regnuma*, "vladanja",⁴⁰⁶ jeste jedinstveni pravni sustav (*mos et consuetudo regni Sclavoniae*).

b) Društveni slojevi u srednjovjekovnoj Slavoniji

Slavonija je već prije 838. god. bila samostalna država kojoj je na čelu vojvoda (*dux*) Ratimir. Poznat je i njezin samostalni vladar Mutimir, spomenut u pismu pape Ivana VIII. iz god. 873. To je, mislimo, uspješno dokazao Rački,⁴⁰⁷ a njegovo je stajalište prihvatilo npr. V. Klaić,⁴⁰⁸ a još podrobnije i temeljitije obradio Ritig.⁴⁰⁹ Njihovo se

⁴⁰⁵ CD VI, 27, br. 26: *nobiles in Zagoria et aliis comitatibus consimilibus*.

⁴⁰⁶ U radu MARGETIĆ 1995d, 11 nakon analize zauzeli smo stajalište da bi na hrvatski bilo najprikladnije *regnum* u ovom slučaju (i drugim analognim) nazvati "vladanje". Sličnost s austro-bavarskim *Länder* je očita. Podrobnosti u n. dj., 11-13.

⁴⁰⁷ Doc. 368 (1877. god.); RAČKI 1881, 116.

⁴⁰⁸ KLAJIĆ V. 1899, 66.

⁴⁰⁹ RITIĆ, 53-55.

stajalište potpuno ignorira još od Šišića na neprihvatljiv način. Naš prilog o toj problematici iz 1994. god. nije na žalost izazvao nikakvu diskusiju.⁴¹⁰ Nakon Mutimira poznat je kao vladar Slavonije Braslav.

Slavonija je ostala samostalnom državom, vrlo usko povezanom s Dalmatinskom Hrvatskom sve do 1091. god., a nakon toga ju je osvojio ugarski vladar Ladislav.⁴¹¹

Na području Slavonije postojao je sistem *castrorum* s vojnicima-graničarima.

Tragove staroga hrvatskog sistema *castrorum* u Slavoniji vjerojatno nalazimo u listini kralja Andrije od 1211. god.⁴¹² u kojoj se cistercitema daruju zemlje komitata Gora oko Topuskoga, koje su još bile u vlasništvu kralja i koje nisu bile dodijeljene drugim vlastelinima (Templarima, šestero širim porodicama, tzv. *sex generationes*), i to *sub eius libertatis (...) tenore, quo duces Sclavonie seu comites de Gorra eadem antea possederunt* (s onim slobodama, kojima su ih slavonski vojvode i *comites* Gore nekoć posjedovali).

U toj ispravi navode se posebno dužnosti satnika i njima podložnog ljudstva:

Centuriones cum suis subiectis servicium suum fideliter adimpleant, videlicet in metendo, congregando et inserendo omnes segetas ecclesie (satnici sa svojim podložnicima neka vjerno vrše svoje službe, žanjući, sabirući i spremajući svo krkveno žito),

nadalje, služba popravka zgrada i košenje i dopreme sijena pa se nastavlja:

annualim persolvant ecclesie quod olim duci vel comiti persolvebant (godišnje neka plaćaju crkvi ono što su nekoć plaćali vojvodi i comesu)

tj. četiri vola, 30 kokoši, 4 guske, 300 pogača, 30 vedra vina, 40 kablova zobi i uz to još suču (*comes curialis*) po kabao raži, prosa i meda, po jednog vola, ovcu i gusku, 15 vedra vina i 30 kablova zobi. To su službe kmetova gorskog komitata na koje su oni bili obvezani još u 12. st. slavonskom vojvodi i comesu gorskog komitata. Slavensko stanovništvo Gore bilo je, dakle, u 12. st. organizirano u satnije, a kako ono nije doseljeno tek u to doba, treba pretpostaviti da su ugarski vladari naprosto preuzeli stari

⁴¹⁰ MARGETIĆ 1994a, 26-31. Mislimo da će biti od interesa ponoviti dio naše diskusije: Iz nama nerazumljivih razloga odlomci pisma Ivana VIII. vojvodi Mutimiru iz 873. ispušteni su čak i u CD I, izdanom 1967., tako da se jedan, doduše onaj važniji, može naći samo u staroj zbirci Račkoga Documenta. Možda je želja izdavača bila da ne opterećuje izdanje hrvatskih vrela izvorima koji se na Hrvate ne odnose. Ali, u tom slučaju nije jasno zašto je u to izdanje uključeno pismo pape Ivana VIII. upućeno prema registru pape Ivana VIII. i prema Decretum Ivonis XIV, c. 35 *clero et ordini Salernitano*. Naslov *clero et episcopo Salonitano* nalazi se samo u Gracijanovu dekretu. Rački je naglasio da je ono upućeno u Salerno i dodao da ga ipak objavljuje jer je moglo biti upućeno (*potuit dirigi*) i u Salonu. Drugo pismo, koje je Rački objavio, također se nalazi samo u Gracijanovu dekretu, upućeno je "Salonitano episcopo", i to je bio razlog - da ga se objavi i u prvom svesku CD. Za pismo Ivana VIII. upućeno vojvodi Mutimiru Rački je 1877. bio uvjeren da se odnosi na panonskog vojvodu i to podrobno objašnjavao, pa ipak to pismo ne nalazimo u CD I. Držimo da je to velika šteta za proučavanje hrvatske povijesti. Mislimo da bi bilo u redu da se to pismo objavilo i uvodno napomenulo da su Rački i Ritig mislili da se ono odnosi na hrvatskog vojvodu u Slavoniji.

⁴¹¹ MARGETIĆ 1994a, 32-49.

⁴¹² CD III, 103, br. 84.

hrvatski sustav *castrorum* s organizacijom stanovništva na centurije. Ukratko, u Slavoniji nalazimo značajnu društvenu diferencijaciju čiji je temelj u vojničko-graničarskoj hijerarhiji, ali koja je imala i svojeg ne malog odraza na ekonomsku pa čak i pravnu diferencijaciju. Ipak, upravo navedene vrsti i obim službi najvjerojatnije nisu baš u tom obliku preuzeti iz vremena hrvatskih vladara. Vjerojatnije je, da je došlo do izmjene obveza nekoć graničarskog stanovništva na vojničke službe s dužnošću ukonačivanja na razmjerno blaga i paušalizirana podavanja.

U doba Kolomana Slavonija je prestala biti graničarskom zemljom pa joj je Koloman dao pravni status zemalja u kraljevskom vlasništvu te nametnuo stanovništvu posebno podavanje kunskih kožica, *marturina*, o čemu postoji vjerodostojno svjedočanstvo u Zlatnoj buli Andrije II. od 1222. god.:

*Marturine iuxta consuetudinem a Colomano rege constitutam solvantur*⁴¹³ (marturine se plaćaju u skladu s pravnim običajem uvedenim od kralja Kolomana).

Kako je slavonska zemlja bila kraljevo vlasništvo, to se uvođenje podavanja marturina može shvatiti kao privatnopravnu Kolomanovu odluku, kojom je neizravno priznao pokorenom slavonskom stanovništvu slobodni status i obećao zaštitu, a za uzvrat opteretio ih "vlastelinskim" podavanjem, koje ujedno ima i javnopravni značaj zbog toga što je "vlastelin" ujedno i kralj.⁴¹⁴

Značajna je i odredba člana 33 Dekreta iz 1231. god.:

*tertia pars domino fundi et duae partes domino terrae persolvantur*⁴¹⁵ (treći dio/marturina/plaća se gospodaru zemljišta, a dva dijela gospodaru zemlje).

Po toj se odredbi može zaključiti da je marturina već u 13. st. bila zajedno s većinom slavonskih zemalja razdijeljena među svjetovne i crkvene velikaše. Privatnopravno posmatrano *dominus terrae* je puni vlasnik nekog zemljišta, koji ima *dominium directum* a *dominus fundi* bio je koristovni vlasnik, koji ima *dominium utile*. Zato, kada ugarski kraljevi prepuštaju u puno vlasništvo zagrebačkom biskupu,⁴¹⁶ templarima⁴¹⁷ i cistercitema⁴¹⁸ ogromne posjede u Slavoniji, oni ujedno prepuštaju i ubiranje marturine kao realnog tereta povezanog s darovanim zemljištima. *Iobagiones castri*, koji su se nalazili na posjedima cistercita oko Topuska, koji su posjedovali svoje zemlje tek izvedeno od vlasnika (nekoć kralja, od 1211. Cistercita), imali su pravo na jednu trećinu marturina ubranih od "gostiju" i kmetova koji su se nalazili na njihovim posjedima, dok su dvije trećine pripale vlasniku, topuskoj opatiji /cistercitema). Predijalci zagrebačkog kaptola također davaju zagrebačkom kaptolu kao vlasniku dvije trećine marturina, a oni za sebe zadržavaju samo jednu trećinu pa to točno odgovara i našim

⁴¹³ CD III, 466.

⁴¹⁴ V. KLAJČ 1904, 157.

⁴¹⁵ KOVACHICH, 119.

⁴¹⁶ CD II, 354, br. 327, 1200. god.

⁴¹⁷ CD III, 84, br. 748, 1209. god.

⁴¹⁸ CD III, 103, br. 84, 1211. god.; 116, br. 95, 1213. god.

izlaganjima i upozorenju Ivana arciđakona da kaptol ima *dominium directum*, a predijalci *dominium utile*.⁴¹⁹ Klokočkim plemićima ustupljena je zemlja u puno vlasništvo, pa je zato njima u cijelosti pripala i marturina, premda je razdioba te marturine na dva dijela pravno nešto manje jasna, o čemu će u daljnjem tekstu biti više riječi.

Opisani vrlo složeni sustav stvarnih prava, povezan s isto tako složenim sustavom staleške diferencijacije, nije se načelno mijenjao ni u 14. ni u idućim stoljećima. Turropoljci su i u idućim stoljećima imali u biti položaj jobagiona *castris* s pravima utvrđenim u starim privilegijima. Klokočanima su njihove povlastice potvrđene još 14. rujna 1550.⁴²⁰ Slavonsko selo je još stoljećima imalo stanovništvo koje se međusobno razlikovalo po pravnom položaju, vrsti i opsegu obveza: od kmetova s raznim vrstama prava i obveza, od beskućnika (*subinquinii*) i želira (*inquilini*), koji su imali samo kuću i okućnicu i bavili se nekim obrtom preko "običnih" kmetova raznog ekonomskog položaja (*coloni sessionati*, *coloni dimidii*, *coloni quartalstae* itd.) udruženih u općine s većom ili manjom samoupravom, temeljenom na prastarim običajima ili na privremenim ili trajnim ugovorima (*contractus urbariales temporanei et perpetui*) do ugovornih kmetova, tzv. činženjaka (*censualistae* ili *taxalistae*). Usto postojao je veliki broj neplemenitih slobodnjaka raznog pravnog položaja, privilegiranih seoskih općina, slobodnih općina izuzetih iz županijske jurisdikcije itd.

Spomenimo konačno i neslobodne ljude, *servi* i *ancille*, koji su stjecali slobodu ako je to vlastelinu bilo u interesu. Ivan Arciđakon pokazuje razmjerno dobro poznavanje razlikovanja robova po rimskom pravu:⁴²¹ pravi robovi po općeljudskom pravu (*iure gentium*); robovi po zastari (*ex prescriptione triginta annorum*); po vlastitoj volji (*ex sua professione voluntaria*); vezani uz zemlju (*ascripcii*); originarii (*nati ex scripticiis*). Arciđakonu nije jasno na koji je od navedenih načina osnivač zagrebačke biskupije stekao

habitatores ville nostre de sub montibus (stanovnike našeg posjeda pod gorom)

tj. stanovnike sela sv. Šimuna na padinama Zagrebačke gore sjeveroistočno od Gračana. To je selo kasnije došlo u sklop kaptolskog vlastelinstva, a pojedino je selište bilo obvezano, među ostalim mnogim opterećenjima, na 50 kablova vina. Desetine nisu plaćali što je bio znak njihova servilnog stanja:

In signum, (...) more consuetudinis provincie, servitutis ipsorum nullas decimas persolverunt (u znak njihova ropskog položaja, po običaju provincije, nisu plaćali desetine), iz čega se može zaključiti da je i drugdje u Slavoniji bilo takvih neslobodnih osoba.⁴²² Međutim, nastavlja Arciđakon, u to selo došle su i slobodne osobe, za koje bi se

⁴¹⁹ STATUTA CAPITULI ZAGRABIENSIS, 1, 46.

⁴²⁰ LOPAŠIĆ, 149.

⁴²¹ STATUTA CAPITULI ZAGRABIENSIS 1, 24.

⁴²² V. npr. CD V, 520, br. 981, 1269.: *Farcasius filius Damiani de genere Colchoch* prodaje topuskoj opatiji *duodecim servos et ancillas hereditarios suos*, a osim toga daruje za spas svoje duše *alia duodecim capita servorum et ancillarum*.

prije moglo reći da nisu slobodne, jer su se svjesno i dobrovoljno podvrgle ropskim podavanjima. Prema sačuvanom tekstu, sve se te osobe ubuduće smatraju slobodnim i zato plaćaju desetinu i još četvrtinu vina te ubrano dovoze do kaptolskog područja, ali se oslobađaju rabote osim nužnih poslova kao što su popravak kaptolskih mlinova, dovoz drva i podizanje ograda. Drugim riječima, ti su ljudi pretvoreni u kmetove, što znači da je njihovo faktično posjedovanje pojedinog selišta pretvoreno u pravni odnos, očito u stvarnopravni nasljedni zakup, kojim ni Arcidakon ni Verböczy nisu priznavali kvalitetu koristovnog vlasništva (*dominium utile*), već su se samo zadovoljavali da ga registriraju.

c) Kmetovi

Posebno, što se tiče kmetova, treba naglasiti da su oni u načelu bili stvarnopravni nasljedni zakupci koji su iskorištavali zemlje, dane im u “vječni” zakup (tj. u zakup koji traje dok postoje izravni potomci) na osnovi ugovora,⁴²³ koji najčešće ima adhezioni značaj. Verböczy ispravno zapaža da

*colonorum multiplex est conditio, ita et consuetudo juris, quae juxta veterem locorum usum observantia censetur*⁴²⁴ (raznolik je položaj kmetova, a isto tako i pravni običaj, kojeg treba poštivati u skladu sa starim običajem /pojedinih/ mjesta),

ali ne ističe dovoljno ugovorni temelj kmetskog položaja. Čak u 16. stoljeću kada se prava kmetova željelo maksimalno ograničiti, a prava plemića maksimalno ojačati, Verböczy je bio prisiljen priznati da seljak može prodati ili oporučno ostaviti zemlje, livade, mlinove i vinograde, s time da vlastelin može te prodane ili legirane zemlje preuzeti kadgod hoće plativši za njih odgovarajuću vrijednost (*condignum earum valore*).⁴²⁵ Dakle, i po Verböczyju kmet je imao stvarna prava na nekretninama, koje je posjedovao i uživao. Verböczy nije želio definirati to pravo, ali je očito da je riječ o tzv. *dominium utile*, samo što to Verböczy nije htio priznati s obzirom na to, da je bio predstavnik staleža malih posjednika.

⁴²³ Tako arcidakom Ivan sredinom 14. st. piše:

si aliquis colonus pactum fecit cum domino, quando moraturus ad suum venit predium, illi pacto stetur (Statuta capituli Zagradiensis 2, 13) (ako je neki kmet učinio ugovor s gospodarom, kada je došao na njegov predij da bi tamo stanovao, treba se pridržavati tog ugovora).

Ako pak nema takvog ugovora, nastavlja arcidakon, treba se pridržavati kaptolskih odredaba, koje imaju utoliko javnopravni značaj što ih je izdala ovlaštena pravna osoba, zagrebački kaptol, koja je na svojem vlastelinstvu imala i javnopravna ovlaštenja, ali koje se može shvatiti i kao neku vrstu adhezionog ugovora, koji se ne bi smio jednostrano izmijeniti. I doista, kada Ivan Arcidakon u nekim glavama *Statuta capituli Zagradiensis* mijenja pravni položaj podložnika, on to pokušava objasniti i pravdati time što je navodno zapravo riječ o beznačajnim izmjenama koje u biti ne otežavaju položaj podložnika odnosno da je riječ o poboljšanju njihova položaja (*Statuta capituli Zagradiensis*, 1, 119).

⁴²⁴ TRIP 3, 30, 6.

⁴²⁵ TRIP 3, 30, 8.

d) Građani

Jedan od najpropulzivnijih društvenih slojeva bili su građani slobodnih gradova.

Bitna je značajka slobodnoga kraljevskog grada u tome što je kralj prenio na grad puno vlasništvo nad dodijeljenim zemljištem. Na tom području kralj odustaje od svog vlasničkog prava i prenosi ga na grad i građane, što je u praksi značilo da se kralj odrekao prava raspolagati zemljištem osobe umrle bez potomaka (i oporuke) i da ga nekom daruje, bez obzira na to, je li obdareni građanin grada ili ne.

Druga je bitna značajka privilegiranog grada vlastito sudovanje. Ali u tom pogledu postojalo je značajno stupnjevanje. Evo samo nekoliko naznaka varijanata te velevažne povlastice. Prema privilegiju iz 1252. god. križevački je gradonačelnik, *maior ville*, sudio ne samo sve sporove među križevačkim građanima nego je sudio i "strancima" u svim kaznenim predmetima, ako se zločin dogodio na području grada Križevaca.⁴²⁶ Isto tako gradonačelnik je sudio i u sporovima među križevačkim građanima i strancima, ako je u skladu s uobičajenim načelima o nadležnosti spor trebalo riješiti u Križevcima. Pri tome se stranac mogao pozvati samo na svjedoke građane Križevaca. Naprotiv, prema privilegijima za Varaždin (1220.),⁴²⁷ Viroviticu (1234)⁴²⁸ Petrinju (1240.), Viroviticu (1242.-1243.),⁴²⁹ Jastrebarsko⁴³⁰ (1257.)⁴³¹ i Bihać (1279.)⁴³² njihov je gradonačelnik samostalno sudio samo sporove između njihovih građana, s time da je sporove sa strancima npr. u Varaždinu sudio gradonačelnik (*rihtardus*) zajedno s predstavnikom županijske vlasti (*comes curialis*), a u Bihaću gradonačelnik (*villicus*) zajedno sa sucem kojeg je kralj posebno određivao. A to nije sve. Prema Vukovarskom privilegiju (1231.)⁴³³ gradonačelnik (*maior ville*) nije samostalno sudio čak ni sve predmete među građanima jer je zločin proljevanja krvi (*effusio sanguinis*) sudio zajedno s predstavnikom vukovarskog kastruma (*ianitor castri*), a slično je bilo i prema privilegiju za Krapinu.⁴³⁴

Jedino su zagrebački Gradec (1242.)⁴³⁵ i Koprivnica (1356.)⁴³⁶ imali još bolji položaj od Križevaca jer prema privilegijima izdanim tim gradovima, njihova građanima mogao je protivnik tužiti samo pred gradskom vlašću.

⁴²⁶ CD IV, 489-491, br. 426. Podrobnosti u MARGETIĆ 1996a, 49.

⁴²⁷ CD III, 186, br. 161.

⁴²⁸ CD III, 422, br. 367.

⁴²⁹ CD IV, 123, br. 113.

⁴³⁰ CD IV, 164, br. 149.

⁴³¹ CD V, 51, br. 577.

⁴³² CD XII, 665, br. 449.

⁴³³ CD III, 346, br. 304.

⁴³⁴ CD XI, 344, br. 261 od 21. ožujka 1347.

⁴³⁵ CD IV, 172, br. 155.

⁴³⁶ CD XII, 363, br. 280.

e) *Jobugiones cartri*

Jedan od bitnih slojeva društva u doba Arpadovića bili su *jobugiones castri*. To su osobe s raznim vojnim dužnostima, vezane svojom službom i položajem uz *castrum*, tvrđavu. I oni imaju različit položaj u skladu s povlasticama, dodijeljenim grupama jobagiona i pojedinim jobagionima. Oni mogu imati zemlje u nasljednom vlasništvu i s njima ograničeno raspolagati.

Po svemu se čini da je položaj predijalaca i "vazala" bio pravno sličan položaju jobagiona *castri*.⁴³⁷ Predijalci Zagrebačkog kaptola imali su pravo na trećinu marturine, dok dvije trećine pripadaju kaptolu.⁴³⁸ Nadalje, ako predijalac zagrebačkog kaptola ima bar šest kmetova, on ima pravo postaviti "suca" ili "vestnika" nad svojim kmetovima, pa će taj sudac-vestnik biti oslobođen od plaćanja marturine. Osim toga ti predijalci imaju pravo na polovicu novčanih kazna i globa koje kaptolski sudac izriče u kaznenim stvarima protiv predijalčevih kmetova. Drugdje predijalci najčešće daju u većim kaznenim stvarima dvije trećine globe vlastelinu.⁴³⁹ Predijalci daju godišnje svom vlastelinu jednu,⁴⁴⁰ tri,⁴⁴¹ četiri⁴⁴² marke, neki nisu obvezni ni na jedan *descensus*,⁴⁴³ neki su obvezni na nekoliko *descensusa*,⁴⁴⁴ neki plaćaju marturinu, ako nemaju kmetova⁴⁴⁵ itd. itd.

Vjerojatno razlika u obvezama pojedinih predijalaca-jobagiona proistječe iz veličine i kakvoće primljene zemlje. Mogu se dakako naslutiti i drugi razlozi, npr. "konkurencija" među zainteresiranim potencijalnim predijalcima, nemirni ili primireni kmetovi itd. Uostalom, razlike između kraljevih i velikaških predijalaca ovise o istim razlozima.⁴⁴⁶ Nije nevjerojatno da su kraljevi jobagioni i predijalci imali koji puta bolji položaj, ali to ne mora biti uvijek slučaj⁴⁴⁷

Jobugiones castri često se u službenim ispravama naziva *nobiles jobugiones*.⁴⁴⁸

⁴³⁷ Tako ispravno N. KLAJČ 1976, 330.

⁴³⁸ STATUTA CAPITULI ZAGRABIENSIS, 1, 46.

⁴³⁹ STATUTA CAPITULI ZAGRABIENSIS, 1, 34.

⁴⁴⁰ CD VIII, 114, br. 103 od 2. veljače 1306.

⁴⁴¹ CD XII, 303, br. 226 od 24. kolovoza 1355.

⁴⁴² CD IX, 341, br. 284 od 3. lipnja 1327.

⁴⁴³ CD VIII, br. 114 od 2., veljače 1306.

⁴⁴⁴ CD IV, 612, br. 529, 1205.

⁴⁴⁵ CD XIII, 124, br. 81 od 23. ožujka 1361.

⁴⁴⁶ MARGETIĆ, 1883, 153.

⁴⁴⁷ Usp. npr. s jedne strane položaj predijalaca na posjedima Ivanovaca po CD VIII, 114, br. 103 od 2. veljače 1306. prema kraljevim predijalcima prema CD IV, 612, br. 529, 1255.

⁴⁴⁸ CD XII, 238, br. 181 (15.V.1354.).

⁴⁴⁹ Najviši velikaši tzv. *comites perpetui*, imali su još veća prava, npr. Frankapani. U to pitanje ne možemo ovdje ulaziti.

f) Plemići

Ako izuzmemo velikaše, koji su imali najviši položaj u društvenoj ljestvici, stalež, na kojem je bila utemeljena kraljevska vlast,⁴⁴⁹ bili su plemići, koje se u doba Arpadovića nazivalo *servientes regis*. Njihova je glavna značajka bila u tome, što su bili izuzeti iz vlasti *comesa castri* i podložni jedino kralju (i banu) odnosno svojoj samoupravnoj sudbenoj vlasti, npr. u zagrebačkoj i križevačkoj županiji sastavljenoj od zagrebačkog župana, četiri plemića (*nobiles*) i dva *iobagiones castri*.⁴⁵⁰

Druga je osnovna značajka plemićkog položaja u tome, što je on od kralja dobivao zemljište oslobođeno svih podavanja, tzv. "oplemenjeno zemljište".⁴⁵¹

Kada npr. kralj Bela iskazuje 26. travnja 1245. god. svoju zahvalnost knezu Huidinu, on kaže:

*eundem comitem Huidinam cum quatuor consanguineis suis (...) in aulicis et servientes nostros recepimus speciales*⁴⁵² (istoga kneza Huidinu s četiri njegova rođaka primili smo u dvorjanike i naše posebne službenike)

a ujedno dodaje:

ut aptior ad obsequia habeatur in futurum quandam terram Wiscuz (...), duximus conferendam (da bi bio još više osposobljen za službe, darujemo mu zemlju Međurječje).⁴⁵³

Ipak, kada je ugledni plemić Dominik stekao neki jobagionski posjed, koji je pripadao *castrumu* Rovište, taj posjed nije samim tim postao "plemenit" a njegov vlasnik oslobođen dužnosti kojima je taj posjed bio opterećen prema rovišćanskoj tvrdavi, nego je bilo potrebno da kraj Ludovik 13. kolovoza 1356. na molbu Dominika odluču da tu

*terram (...) a iobagionatu prefati castri sui Royche excipere et in numerum aliarum possessionum liberarum eisdem Dominici (...) agregare*⁴⁵⁴ (zemlju izuzme iz jobagionata rečenoga njegova *castruma* Rovište i uključi u red ostalih slobodnih posjed toga Dominika).

Dakle, obveze i dužnosti bili su povezani s određenom zemljom kao neka vrsta javnopravnih stvarnih tereta koje je mogao promijeniti ili ukinuti samo onaj koji ima *dominium directum*.⁴⁵⁵ Još jedan primjer. Prema ispravi iz 1273. god. sačuvanoj u izvorniku, kralj čini plemenitim neke posjede (*nobilitavimus predia*) u Gariću i Garešnici i odobrava njihovim posjednicima da ih uživaju

sicut veri, primi et naturales Sclavonie nobiles (kao pravi, prvi i prirodni slavonski plemići),⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ CD VI, 25-28 (19.IV.1273.). Usp. MARGETIĆ – APOSTOLOVA, 98-101.

⁴⁵¹ Usp. TRIP, 1, 4, pr.

⁴⁵² CD IV, 274, br. 240.

⁴⁵³ Dapače, tužba *comesa* se izričito odbija (CD IV, 337, br. 301 od 25. veljače 1248.).

⁴⁵⁴ CD XII, 371, br. 278 od 13. listopada 1356.

⁴⁵⁵ Usp. i CD XVII, 424, br. 315 od 28. ožujka 1392.

⁴⁵⁶ CD VI, 54, br. 49.

s time da ih se uzdiže iz staleža jobagiona *castri* i oslobađa dužnosti prema njihovim tvrđavama (*servicia castrorum*).

Suvišno je dodati, da su u Slavoniji postojali mnogi zemljišni posjedi koji nisu bili nobilitirani, već je njihov vlasnik snosio sve terete vezane uz to zemljište i bio podložan nadležnom županu.

g) Odnosi među staležima

Već je Verböczy pokušao sistematizirati to šarenilo pravnih odnosa u jednostavnu shemu plemići – slobodni gradovi – kmetovi, ali njegova sistematizacija ne pruža ni izdaleka realnu sliku hrvatsko-ugarskog društva, a još manje odražava svu složenost stvarnopravnih odnosa.

Naime, već je raspravljajući o pravima plemića Verböczy morao priznati postojanje znatne razlike između viših i nižih plemića kao i nezaobilaznu činjenicu da su vlasništvo nad zemljom mogli imati i neplemići. Verböczy u Tripartitu vrlo često navodi uz više i niže plemiće još i kategoriju “posjednika”. Npr., kada Verböczy govori o slobodi raspolaganja stečenim dobrima, on počinje ovako:

*Sciendum est autem, quod quilibet dominus, baro, magnas et nobilis et possessionatus homo*⁴⁵⁷ itd. (treba naime znati da svaki vlasnik, barun, magnat i plemići (uopće) posjednik itd.),

a kad govori o fasiji za koju je nužna kraljevska suglasnost *omnis fassio dominorum ac nobilium et aliorum possessionatorum hominum*⁴⁵⁸ itd. (svaka fasija vlasnika, bili oni plemići ili drugi ljudi s posjedima itd.).

Analiza pak pravnog položaja kmetova koju je dao Verböczy namjerno je štura i vrlo nepotpuna tako da se i s te strane Verböczyjev pokušaj sistematiziranja ukazuje više kao odraz njegove želje da niže plemiće što više izjednači s višima i da pravim pravnim ponomor odvoji plemiće od ostalog pučanstva, a manje objektivni prikaz stvarnog stanja, dakle, više kao plod političkih kalkulacija Verböczyja kao predstavnika nižeg plemstva, a manje plod njegova znanstvena napora.

Omve treba dodati pokretljivost društvenih slojeva:

aa) *Filii jobbagionum sancti regis* postaju plemići. To je privilegirani sloj jobagiona, čije je vlasništvo nad zemljom bilo šire i punije od vlasništva običnih jobagiona *castri*, jer su ih nasljeđivali ne samo potomci, nego i udaljeni članovi šire porodice. Za naše krajeve ti su ugledni plemići posebno zanimljivi, jer su spomenuti u ispravi od 24. prosinca 1224., kojom “kralj Bela prvorođeni sin kralja Ugarske” dariva Klokoč “sinovima jobagiona svetoga kralja” i uzdiže ih u stalež plemića.⁴⁵⁹ Isprava je mnogostruko neobično važna pa vrijedi navesti neke njezine najvažnije dijelove. Bela kaže, među ostalim, da

⁴⁵⁷ TRIP. 1, 57, pr.

⁴⁵⁸ TRIP. 1, 65, pr.

⁴⁵⁹ CD III, 238, br. 213.

Radus et frater eius Zorian videlicet et frater eius uterinus Damianus cum fratribus suis, Cristan cum fratribus suis (Radoš i njegov brat Zoran i brat po majci Damjan zajedno sa svojom braćom, Krištan sa svojom braćom)

kao i daljnja šestorica, navedena "zajedno sa svojom braćom"

qui de filiis iobagionum sancti regis de Gorica oriundi fuerant (koji su porijeklom od sinova jobagiona svetoga kralja, i to iz (kastruma) Gorica)

dobivaju od kralja takvu vrstu slobode da se i oni i njihovi potomci

de domo et familia nostra de cetero censeantur (u buduće ubrajaju u našu kuću i obitelj)

tj. da postaju *servientes regis* odnosno plemići kao i da

terram Klokoche perpetua donavimus libertate, itaque de cetero ad iam dictum castrum nullum habeant respectum (im darujemo zemlju Klokoč trajnom slobodom, tako da u buduće ne potpadaju pod navedenu tvrđavu).

bb) Obični jobagioni nerijetko su promovirani u plemiće. Prema ispravi od 15. svibnja 1354.⁴⁶⁰ vojvoda Stjepan nekoliko jobagiona *castruma* Moravče

a dicto nobili iobagionatu castri de Morovcha (...) eximimus, in cetum et numerum purorum regni nobilium et serviencium regalium nulla pristina ignobilitatis macula super eisdem reservata (...) in perpetuum duximus aggregandos (od rečenog plemenitog jobagionatskog služenja *castrumu* Moravče oslobađamo te ih trajno uključujemo u sloj i broj čistih plemića kraljevstva i kraljevskih službenika s time da na njima ne ostane nikakve mrlje nekadašnje neplemenitosti).

cc) Zanimljiv je slučaj uglednih plemića Pribića (*filii Priba de Podgoria*).

U ispravi od 12. studenoga 1244.⁴⁶¹ kralj Bela tvrdi da

ipsi (sc. filii Priba) et eorum progenitores semper fuerunt et sunt nobiles (su oni i njihovi preci uvijek bili i jesu plemeniti)

ali da su neke od njih tijekom vremena

comites nostri de eodem Podgoria (...) in iobagiones castri (...) traxissent (naši knezovi od istog Podgorja prebacili u jobagione *castri*)

pa ih zato

numero servientum et aliorum nobilium ipsos de cetero aggregamus (uključujemo u buduće u broj službenika i ostalih plemića).

Nije posve jasno je su li Pribići doista "oduvijek" bili plemići, premda ih Bela "uključuje" među plemiće ili su oni bili možda "jobagioni svetog kralja", kao i Klokočani, dakle u pravnom položaju, vrlo sličnom plemićima.

Ipak, treba priznati da je zamršeni sustav stvarnopravnih ovlaštenja povezan s ne baš jednostavnom staleškom diferencijacijom bio više pravnim odrazom početaka staleške organizacije u Slavoniji nego li što je odgovarao nabujalim proizvodnim snagama idućih stoljeća. Proturječnost razvijenije ekonomike i zastarjelog pravnog sustava manje je smetala nego što bismo očekivali, zato što se dobar dio narodne

⁴⁶⁰ CD XII, 238, br. 181.

⁴⁶¹ CD IV, 269, br. 221

ekonomije odvijao u gradovima, koji su svojom trgovačkom i obrtničkom aktivnošću faktično razbijali okove pravnog sustava.

2. HRVATSKA

a) O navodnom Ludovikovu uvođenju marturine na područje Hrvatske (CD XIII, 91)

Prije nego što nastavimo s daljnjim analizama, potrebno je zaustaviti se na pitanju navodnog uvođenja marturine sa strane Ludovika I.

V. Klaić je u svojem radu o marturini u Slavoniji tvrdio da ta javna daća nije nikad bila uvedena u Hrvatsku. Za tri isprave iz 1401., 1434. i 1499., koje bi govorele protiv te tvrdnje, Klaić je⁴⁶² razmjerno opširnom analizom dokazivao da se one ne odnose na javnopravnu daću marturinu i objašnjavao marturinu iz 1401. time što je napomenuo da se ona odnosi na kninsko područje, koje je u doba Ludovika I. prešlo u kraljevu vlast te je kralj na njemu imao ne samo vlast, nego i vlasništvo, pa su mu kmetovi kao vlasniku plaćali marturinu. Prema tome, zaključuje Klaić, ta isprava ne dokazuje postojanje marturine kao javne daće koju bi plaćali hrvatski plemići iz svoje plemensštine. Isto je i "kunu" iz isprava iz 1401. i 1432. tumačio kao "daću kmetova gospodi ili odštetu nižih službenika velikašima za uživanje darovanih ili ustupljenih im posjedima".

S Klaićem se složio i Šišić.⁴⁶³

Omve stajalištu suprotstavila se N. Klaić 1956. god.⁴⁶⁴ Ona je lapidarno izjavila da prema ispravi iz 1360. Ludovik I. oslobađa neke zadarske plemiće "marturine, koju bi 'more nobilium Croatie' morali plaćati kralju ili banu sa svojih posjeda na teritoriju Zadra". Dakle, zaključuje N. Klaić, svi hrvatski plemići bili su nakon svladavanja hrvatskih oligarha "obvezani na plaćanje poreza". To svoje stajalište ponovila je N. Klaić i 1958. god.⁴⁶⁵ Iste godine Mandić⁴⁶⁶ je proučavajući istu ispravu utvrdio da se na najvažnijem mjestu u ispravi može pročitati još i slovo "p": *more nobilium Croacie nobis vel nostro bano p...* i zaključio da iz toga slijedi da nestali nastavak teksta isprave mora sadržavati pozitivni smisao, a ne, kao što je to predlagala N. Klaić, negativni, drugim riječima, da "seljačka podavanja" idu u korist zadarskih plemića – isto kao i hrvatskih. Dakle, u biti je Mandić prihvatio stajalište V. Klaića: marturina na hrvatskim područjima seljačko je podavanje gospodi.

⁴⁶² KLAJĆ V. 1904, 158-161. O tim će ispravama biti više riječi dalje u ovome radu.

⁴⁶³ ŠIŠIĆ 1914, 474.

⁴⁶⁴ KLAJĆ N. 1956, 96.

⁴⁶⁵ KLAJĆ N. 1958, 160.

⁴⁶⁶ MANDIĆ, 178-179.

⁴⁶⁷ ANTOLJAK 1959, 227-234. Nasuprot tomu, Antoljak 1962, 105 piše da je Ludovik prvi uveo plaćanje marturine u Hrvatsku. Promjena mišljenja ili nešto drugo?

⁴⁶⁸ N. dj., 227-231.

God. 1959. Antoljak⁴⁶⁷ je u radu o plaćanju marturine u zadarskom distriktu objavio ispravu iz 1435. god.⁴⁶⁸ prema kojoj zadarski knez i kapetan utvrđuju, da su na javnoj dražbi Petru Majneriju iz Milana, kao najboljem ponuđaču, dali u zakup prihode na zadarskom distriktu i ujedno popisuju te prihode. Riječ je o marturini i desetini na koje su bili obvezani pojedini seljaci i vojšćini na koju su bili obvezani pojedini zadarski građani i stanovnici. Antoljak je te obveze tumačio upućivanjem na V. Klaića i dodao ispravama koje je spomenuo Klaić još i isprave iz 1403.⁴⁶⁹ i 1436.⁴⁷⁰

Odmah iduće godine N. Klaić⁴⁷¹ je u svom prikazu Antoljakova članka dosad korištenim ispravama o marturini u Hrvatskoj dodala i ispravu iz 1479. god.⁴⁷² i ponovila svoje ranije tvrdnje da se iz isprave iz 1360. god. vidi da je u to doba u Hrvatsku bila uvedena marturina kao opća zemaljska daća. Antoljaku, a time i V. Klaiću, uputila je ovo pitanje: "Kako marturina, kojoj u Hrvatskoj sve do 1360. nema traga, postaje najjednom podavanje kmetova gospodi?"⁴⁷³ Po N. Klaiću marturina se pojavljuje u Hrvatskoj u lučkoj županiji odnosno ostrovičkom kastrumu kao opća zemaljska daća zato što je riječ o onom teritoriju, koji je u Hrvatskoj došao najprije u kraljeve ruke. N. Klaić smatra da se marturina ubirala prema tome kakve je povlastice uživao vlastelin pa se zbog toga marturina "ne određuje po selištima u cjelini, već prema vlasnicima zemlje".⁴⁷⁴ Ipak je i sama primijetila da ta pretpostavka nije posve u skladu s okolnošću da se npr. u Velikim i Malim Jelšanima ne navodi tko su vlasnici – pa je diskusiju pojednostavila tvrdnjom da "ne namjeravam ulaziti u dublje tumačenje" jer je to "bila zadaća autora". N. Klaić dotakla se i isprave iz 1403. god., koju je Antoljak spomenuo kao primjer plaćanja marturine.⁴⁷⁵ Po shvaćanju autorice ova je isprava samo dokaz kako je jedan zadarski građanin nastojao da se "s pomoću lažnih tvrdnja o privilegijama zadarskih građana oslobodi od plaćanja marturine i vojšćine na hrvatskom teritoriju."⁴⁷⁶

Neke nove argumente i zaključke nisu donijeli radovi Koščaka i Lučića. Prvi⁴⁷⁷ je ponovio teze V. Klaića, a drugi⁴⁷⁸ je ustvrdio, pozivom na Mandića i Koščaka, da je isprava iz 1360. god. "neupotrebljiva za naučno istraživanje i zaključivanje".

Raukar je 1977. god. prihvatio stajalište N. Klaić.⁴⁷⁹

⁴⁶⁹ Note, 56-58.

⁴⁷⁰ LJUBIĆ 1890, IX, 89-91.

⁴⁷¹ KLAJĆ N. 1960a, 241-244.

⁴⁷² ACTA KEGLEVICHIANA, 21.

⁴⁷³ KLAJĆ N. 1960a, 242.

⁴⁷⁴ N. dj., 243.

⁴⁷⁵ Vidi bilj. 467.

⁴⁷⁶ KLAJĆ N. 1960a, 242.

⁴⁷⁷ KOŠČAK, 132.

⁴⁷⁸ LUČIĆ, 293.

⁴⁷⁹ RAUKAR 1977, 44. Vidi i RAUKAR 2002, 48.

God. 1983. u povodu istraživanja staleških značajka hrvatskog plemstva u Hrvatskoj i Slavoniji proučili smo i ispravu iz 1360. god., jer smo smatrali da je ovo pitanje od ne male važnosti za utvrđivanje staleškog položaja hrvatskog plemstva. Bit će, mislimo, korisno da ispravu ponovno proanaliziramo.

U ispravi se jasno razlikuju dvije vrsti posjeda zadarskih plemića, tj. od starine posjedovani i stečeni. U pogledu prvonavedenih, *quos vel quas*⁴⁸⁰ *ab olim de iure possederunt et nunc pacifice tenent et possident*⁴⁸¹ (koje su od davnine posjedovali i sada ih mirno drže i posjeduju), kralj ih oslobađa *solucionem marturinarum* (od plaćanja marturine), i to za *possessiones intra metas et limites terminorum eiusdem civitatis nobis ...* [one posjede koji se nalaze unutar granica i među Zadarske gradske općine (koje smo joj dodijelili (?))].⁴⁸² Od *possessionibus acquisitis et acquirendis collectam nostram marturinarum more*⁴⁸³ *nobilium Croacie nobis vel bano nostro p...* [posjeda stečenih i onih koje će steći, (plaćat će) našu marturinu (na način hrvatskih plemića) nama ili našem banu]. U našoj analizi iz 1983. god. upozorili smo da Ludovik u ispravi iz 1360. god. razlikuje dvije vrsti posjeda zadarskih plemića, one koje odavno posjeduju i one koje su stekli ili će ubuduće steći. To su riječi od kojih treba krenuti u daljnje raščlambe. Ali, one ujedno otvaraju nove, teške probleme. U čemu je razlika između s jedne strane davno posjedovanih nekretnina i s druge strane onih koje su Zadrani stekli ili će ih ubuduće steći? Odnosi li se to na Zadrane pojedince, tj. na razliku nasljednih i stečenih dobara, koja ima bitnu ulogu u raspolaganju pravnim poslovima među živima i za slučaj smrti? Takvo smo rješenje predložili 1983. god. Ono ipak ne može objasniti činjenicu da su od 1360. god. dalje Zadrani stjecali nekretnine mnogobrojnim pravnim poslovima, ali da se nikad, ni u jednoj jedinjoj prilici i ni u jednom jedinom vrelu, ne spominje bilo kakvu obvezu plaćanja marturine kralju ili banu. Ako je to tako, onda razliku dvaju vrsti nekretnina treba shvatiti na drugi način, tj. da je riječ o razlici između zadarskog distrikta koji je Ludovik I. utvrdio 10. veljače 1358. god.,⁴⁸⁴ tj. distrikta koji pripada "odavno" Zadranima i zadarskih posjeda izvan tog distrikta. Na te druge posjede plaćat će Zadrani marturinu "po običaju hrvatskih plemića". Iz vrela, koja stoje na raspolaganju ne može se, čini se, s punom sigurnošću utvrditi koje su posjede izvan zadarskog distrikta stekli Zadrani do 1360. god., a koje nakon toga, ali kombinirajući podatke iz isprave od 5. listopada 1359.⁴⁸⁵ i one od 10. lipnja 1370.⁴⁸⁶ može se utvrditi da je šire područje oko današnjeg Nadina (oko 20 km. jugoistočno od Zadra) i ono oko

⁴⁸⁰ *vel quas*] CD XIII, 92 et *quales*

⁴⁸¹ *et possident*] CD XIII, 92 *om.* Tako već Mandić.

⁴⁸² Ovaj dio teksta nismo 1983. god. pri raščlambi uzeli u obzir.

⁴⁸³ *more*] ispravka N. Klaić. CD XIII, 92 *nomine*.

⁴⁸⁴ CD XII, 456, br. 346.

⁴⁸⁵ *Miscellanea* II, 15, br. 7.

⁴⁸⁶ CD XIV, 268, br. 191.

današnjih Visočana (oko 15 km. sjeveroistočno od Zadra) bilo u to doba izvan zadarskog distrikta, ali da su na tim područjima Zadrani na razne načine stjecali svoje posjede. Ta su područja u lučkom komitatu, ali se ubrzo počinje ubrajati u Zadarski distrikt.⁴⁸⁷

Sve se to vrlo dobro uklapa u podatke iz raznih vrela (1403.,⁴⁸⁸ 1434., 1435. i 1436.) u kojima se spominju obveze plaćanja marturine sa strane kmetova zadarskih građana. To su ujedno jedini poznati podaci o plaćanju marturine na zadarskom području. Kako se ta područja sredinom 14. stoljeća nalaze *in regno Croatiae* i u lučkom komitatu, nema dvojbe da se isprava iz 1360. god. odnosi upravo na ta područja, na kojima Zadrani plaćaju marturinu "po običaju hrvatskih plemića".

Time bi isprava iz 1360. god. bila s te strane na zadovoljavajući način objašnjena.

Ali, ostaje još jedan problem. Kakvo je to podavanje marturina, koje glasom isprave iz 1360. Zadrani na području hrvatske plaćaju "na način hrvatskih plemića", i to "kralju ili banu" (*nobis vel bano*). Riječ je nedvojbeno o javnopravnoj daći jer kralj dopušta i podavanje marturine banu, a ne samo sebi ili svojoj blagajni. Ali, ponovimo: ni prije 1360. god., a ni kasnije, sve do konca 14. stoljeća, nema nijednog jedinog slučaja da bi se bilo gdje spomenula obveza plemića na plaćanje marturine. Nasuprot tomu o marturini u Slavoniji postoje mnogobrojne vijesti u 13. i 14. stoljeću.⁴⁸⁹ Da je Ludovik uveo plaćanje marturine u Hrvatsku, ne bi li trebalo očekivati da se ona spomene u nekom vrelu, dapače da o njoj postoji spomen u ne baš malom broju vrela?

Nije li upravo očito da marturina, koju spominje Ludovik I. 1360. god. kao podavanje hrvatskih plemića, nije isto što i opća zemaljska daća u Slavoniji, na koju su bili obvezani svi stanovnici, osim onih koje je kralj oslobodio te obveze? Pri tome treba podsjetiti da se naziv marturina nerijetko čak i u zakonskim tekstovima ne rabi u svom pravom smislu opće zemaljske daće. Tako npr. u zakonu iz 1298. god. oslobođanje od marturine stilizirano je ovako: *nec ratione marturinarum, bansolosmagia vocatarum, a modo in posterum molestentur*.⁴⁹⁰ Odgovarajuća sintagma u tekstu zakona iz 1351. god. u Corpus iuris hungarici glasi *marturinarum, bansul mora vocatarum*,⁴⁹¹ a u izvornoj ispravi Ludovika I. *marturinarum ban zalusinaya vacatarum*.⁴⁹² Dakle – oslobođanje od "marturina, zvanih banova zalaznina"!?

⁴⁸⁷ KLAJČ N. 1960a, 242 objašnjava ispravu iz 1403. god. kao pokušaj jednog zadarskog građanina da se pomoću lažnih tvrdnja o privilegijama zadarskih građana oslobodi od plaćanja marturine i vojskine na hrvatskom teritoriju. Smatramo da se tu ispravu ne smije samo tako olako otpisati.

⁴⁸⁹ Sabrao KLAJČ V. 1904, 163-176.

⁴⁹⁰ KOVACHICH, 204.

⁴⁹¹ CJH, 163.

⁴⁹² CD XII, 56, 42. Kao što je poznato, smatra se da je u ovoj ispravi, kao i u prethodna dva slučaja došlo po očite pogreške. U taj problem ne možemo ovdje ulaziti, jer bi nas to odvelo daleko o osnovne teme. Naša je namjera bila samo pokazati kako se jednadžba marturina = banova zalaznina javlja u nekim od najvažnijih suvremenih službenih isprava, što se odnose na marturinu.

Da bismo odgovorili na pitanje, o kakvoj se to zapravo obvezi u Hrvatskoj radi, koja se nazivala "kuna", marturina, treba ispitati slučajeve u kojima se taj naziv pojavljuje u širem zadarskom području u 15. stoljeću. Te smo slučajeve već spomenuli raspravljajući o oslobođanju zadarskih plemića marturine odlukom Ludovika I. prema ispravi iz 1360. god. Isprava od 9.IX.1403. odnosi se na sela *Bristonina* i *Sub Nadina*, a isprava od 11.XII.1434. god. na Male Jelšane, dakle, obje isprave odnose se na naselja oko današnjeg Nadina. Isprave od 3.VII.1435. i 20.IX.1436. odnose se na to isto područje kao i na područje oko današnjih Visočana, dok se isprava od 24.VIII.1479. odnosi, ako se ne varamo, samo na područje oko Visočana. Na tim su područjima živjeli hrvatski niži plemići koji se u to doba nazivaju kolokvijalno *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*, kojima je plemstvo podijelio Ludovik I. Koji su to plemići?

Dotadna analiza područja o kojem je ovdje riječ i hrvatskih plemićkih širih porodica pomoći će još više osvijetliti staleške odnose u tom dijelu Hrvatske.

Tako su Glamočani imali svoje središte u mjestu Visočane, koje se u starije vrijeme nazivalo po toj porodici. Još 1273. god. Ladislav IV. podijelio je Glamočanima plemićku titulu, tj. priznao ih za *veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles* nobilitiravši njihove posjede *Banyavus* i *Cassich* (oko 10 km. južnije od Visočana). Prije nobilitiranja Glamočani nisu bili pravi, prvi i prirodni plemići kraljevstva Hrvatske, dakle oni su vrlo vjerojatno imali društveni položaj analogan slavonskim jobagionima *castris*.

Lapčani su bili jobagioni *castris*, a tek ih je Ludovik uzdignuo u prave plemiće nobilitiravši 1360. god.⁴⁹³ njihov obližnji posjed⁴⁹⁴ u Karinu.

Po mišljenju Raukara⁴⁹⁵ šira porodica Prkalj stekla bi plemstvo prije 1358. god. dok ga još 1322. ne bi imala. Oni imaju oko 1322. god., kako to ispravno predlaže N. Klaić,⁴⁹⁶ položaj jobagiona *castris*. Jednom od te šire porodice, Šimunu Kegleviću *de Porichane*, oslobođeni su posjedi plaćanja marturine odlukom kralja Matije Korvina.⁴⁹⁷ Svakako je sigurno da su od šire porodice Prkalj 1396. god. barem Ratko, Stjepan i Petar priznati kao *veri et antiqui nobiles*.⁴⁹⁸

Iz toga slijedi da se samo neki od *nobiles* među Hrvatima u doba Anžuvina mogu smatrati *pravim plemićima*, dok su ostali samo po imenu plemići. Ti drugi nisu kmetovi (*jobagiones*), već su *jobagiones castris*, tj. vojnici-graničari, koji su imali neke povlastice zbog kojih ih se smatralo nečim boljim od drugih neplemenitih ljudi.

⁴⁹³ CD XIII, 69, 54 (28. studenoga 1360.)

⁴⁹⁴ ANTOLJAK 1959, 230, bilj. 29.

⁴⁹⁵ RAUKAR 2992, 44-45. Međutim, čini nam se, da sam argument nije uvjerljiv. Naime, Raukar to zaključuje iz okolnosti da 1322. god. Prklji u ispravi nisu nazvani *nobiles* za razliku od isprave iz 1358., čime se, čini nam se, daju preveliku važnost postojanju naziva *nobilis*. Tvrdnju bi trebalo dokazati na neki drugi način.

⁴⁹⁶ KLAJČ N. 1981, 151, bilj. 192a, 152.

⁴⁹⁷ ACTA KEGLEVICHIANA, 21, br. XXI.

⁴⁹⁸ N. dj., 5 = CD XVIII, 139, br. 92.

Upravu u doba Ludovika I. i u Slavoniji su se ti *jobagiones castri* počeli nazivati *nobiles jobagiones castri*, za što ima dovoljno primjera, npr. u Turopolju 1346.,⁴⁹⁹ 1347.,⁵⁰⁰ 1352.,⁵⁰¹ 1360.⁵⁰², u Velikom Kalniku 1355.,⁵⁰³ u Moravče 1356⁵⁰⁴ godine.

I u Hrvatskoj se počinje pojavljivati ime *jobagiones*.⁵⁰⁵ Pravi plemići su samo oni kojima je neko (graničarsko) zemljište predano u *puno vlasništvo* (npr. – u Draganićima⁵⁰⁶) pa se zbog toga rabi odgovarajući termin *perpetuare* (npr. za Novakoviće⁵⁰⁷). Uostalom, kada knez Nikola Bribirski donosi odluke u nekom sporu, on je okružen plemićima i *jobagionima castri*.⁵⁰⁸

Pravo vlasništvo imaju samo *pravi plemići*, dok *jobagiones castri* mogu biti opterećeni raznim obvezama, jer ne žive na zemljištima, koja su nobilitirana i izuzeta ispod vlasti kaštelana. I ovdje se treba poslužiti primjerom iz Slavonije odakle je sačuvan dovoljan broj isprava, iz kojih se može zaključiti na položaj *jobagiona castri*. Tako je ban Nikola održao 26. svibnja 1278. god. sabor slavonskih plemića na kojem su utvrđene *slobode* Turopoljaca, koje su se sastojale, među ostalim, u tomé, da oni plaćaju na ime zalaznine banskom sucu (*viceiudex noster aut curiales comes*) 18 pensa godišnje, a banu iz istog razloga, tj. zalaznine bana (*ratione descensus nostri*) 8 maraka, osim ako su ti dužnosnici došli u Turopolje i iskoristili zalazninu u njenom pravom obliku, tj. ako su bili od *jobagiona castri* ugošćeni stanom i hranom.⁵⁰⁹

Kada, dakle, Ludovik I. naređuje zadarskim plemićima na posjedima izvan zadarskog distrikta da plaćaju marturinu na isti način, kao što to plaćaju *nobiles Croacia*, on pri tome misli na "*nobiles jobagiones castri*", jer su ti bili opterećeni zalazninom, kao i oni u Slavoniji. Ta obveza nije dakako mogla opterećivati prave hrvatske plemiće, koji su bili uzdignuti u pravi plemićki položaj. To opterećenje zalazninom, zvanom marturina, u hrvatskim vrelima "kuna", ostalo je na snazi dok je nad tim graničarskim posjedima postojala vlast ugarskih kraljeva i hrvatskih banova, a kada su Zadrani tim graničarskim područjem 1435. god. zavladaali, oni su tu obvezu zadržali kao što je već rečeno.

To je ugošćavanje prvi put spomenuto u povodu obveze Lapčana na zalazninu, *descensus*, kralja i vojvode u ispravu Bele IV. iz 1263. god.⁵¹⁰ Ono je predmet regulacije

⁴⁹⁹ CD XI, 60, br. 60.

⁵⁰⁰ CD XI, 61, br. 61.

⁵⁰¹ CD XI, 68, br. 67.

⁵⁰² CD XI, 75, br. 75.

⁵⁰³ CD XII, 138, br. 96.

⁵⁰⁴ CD XII, 238, br. 181.

⁵⁰⁵ CD XII, 29, br. 1351.

⁵⁰⁶ CD XI, 438, br. 322 (1348. god.); 628, br. 483 (1350. god.).

⁵⁰⁷ CD XII, 142, br. 101 (1352. god.).

⁵⁰⁸ CD XI, 259, br. 196.

⁵⁰⁹ CD VI, 242, br. 208.

⁵¹⁰ CD V, 260, br. 764.

plaćanja marturina, kao zamjene za zalazninu, u ispravi iz 1360. god., a ono je ostalo na snazi čak još 1479. god. kada se Šimunu Kegleviću odlukom kralja Matijaša ono ukida za njegove, u ispravi poimence nabrojene posjede, ili, drugim riječima ti su posjedi (npr. Poričane) tom odlukom nobilitirani pa se zbog toga na njih ne treba plaćati marturina, kao ekvivalent zalaznine.⁵¹¹

b) Plemići i nobiles duodecim generationum regni Croatiae

U Hrvatskoj je prodor ugarskih institucija što se odnose na društvene slojeve – u prvom redu *servientes regis (nobiles)* i *jobagiones castri* – bio mnogo kasniji od onoga u Slavoniji. Donekle je to posljedica razmjerno dugotrajne bizantske vlasti u 12. stoljeću (1165.-1180.), a još više jakosti hrvatskih velikaških obitelji čiju je vlast uspio uvelike potisnuti tek Ludovik I. sredinom 14. stoljeća. Taj vremenski zaostatak najbolje se vidi u nastanku oba "vladanja": *regnum Sclavoniae* javlja se, kao što je već rečeno, oko sredine 13., a *regnum Croatiae* tek stotinu godina kasnije.

Do sredine 14. stoljeća društvena diferencijacija dobrim se dijelom temeljila na organskoj evoluciji protostaleških društvenih slojeva uočljivih već u doba hrvatske države narodnih vladara. Taj organski razvoj bio je stalan i nedvojben, a utjecaj ugarskih protostaleških institucija postojao je, doduše, ali u mnogo manjoj mjeri nego u Slavoniji. Svakako je za proučavanje hrvatskih društvenih odnosa do sredine 14. stoljeća vrlo korisno i čak neophodno uzeti u obzir terminologiju i sadržaj isprava za Slavoniju.

Međutim, historiografija je u Hrvatskoj zabilježila fenomen, koji se razlikuje od uobičajenog razvoja staleške organizacije u zapadnoj Europi. Riječ je o *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*. Ta je institucija bila predmetom opsežnih i temeljitih istraživanja, a kako je ona s jedne strane unikum u staleškom oblikovanju društva, a s druge se strane rezultati do kojih su došli autori duboko međusobno razlikuju, to je razumljivo da je i nama bilo upravo nemoguće izbjeći proučiti taj fenomen, jer bi bez zauzimanja stajališta o njemu ostala naša brojna istraživanja društvene strukture hrvatskog srednjovjekovnog društva bila nepotpuna. Glavne rezultate predočili smo stručnoj javnosti 1983. god.,⁵¹² premda smo i ranije, a i nakon 1983. god., imali prilike da se na njega osvrnemo.

Već u vrijeme, dok još nije postojao *regnum Croatiae* iz 14. stoljeća, tj. sredinom 13. stoljeća pojavljuju se slučajevi intervencije ugarsko-hrvatskog kralja pri definiranju položaja pojedinih povlaštenih pojedinaca, širih porodica i grupacija stanovnika na području Hrvatske.

Tako je kralj Bela IV. svojom ispravom izdanom između 4.II.1263.⁵¹³ i konca te godine potvrdio lapačkim plemićima da ostaju

⁵¹¹ ACTA KEGLEVICHIANA, 21, br. XXI.

⁵¹² MARGETIĆ 1983, 107-121.

in eadem libertate, sicut hactenus permanserunt,

tj. u istoj slobodi, koju su dosad imali – s time da su obvezni na ugošćavanje kralja i njegova sina vojvode. Do te potvrde došlo je intervencijom bana Rolanda,⁵¹⁴ koji je, na osnovi tužbe neimenovanih tužitelja, da su “vaši vjerni Lapčani”, *fideles vestri Lapuchienses*, u sklopu svojih povlastica “uključili” (*inclusissent*) neke tvrđavi obvezane osobe (*castrenses*),⁵¹⁵ predložio da bi te Lapčane trebalo zaštititi jer su korisni u svojoj graničarskoj službi. O kakvoj se to graničarskoj službi radi? Mislimo da nećemo nimalo pogriješiti ako u tim Lapčanima prepoznamo *gradukmete, jobagiones castri*, ne samo zato što obavljaju graničarske vojne dužnosti (*fidelia servicia*), već i zbog odnosa prema *castrenses*, očito seljacima, koji su svojim podavanjima trebali služiti tvrđavi, kao što su Lapčani sa svoje strane prema toj istoj tvrđavi bili obvezani na vojne dužnosti. To je ispravno zaključio već Barada.⁵¹⁶ Očito su oni taj svoj privilegirani položaj stekli još za hrvatskih narodnih vladara.

Međutim, isprava od 19.X.1324. kojom Karlo Robert odobrava nebljuškim (pounjskim) Lapčanima da žive u istim slobodštinama kao ostali *nobiles de Lapuch* izaziva utoliko nedoumice, što dodjeljuje tim Lapčanima upadljivo velike povlastice: potpuno oslobađanje od bilo kakvog podavanja ili poreza, zatim slobodu služiti bilo kojem velikašu, nadalje, pravo da im sudi isključivo ban ili dvorski sudac i konačno, pravo da imaju kmetove, koje nitko ni u čemu ne može ometati. Barada iz ovoga izvodi zaključak⁵¹⁷ da su svi Lapčani imali ta prava i da su ona možda u suprotnosti s tadašnjim pravnim poretkom u Hrvatskoj i smatra da te odrede nisu bile primjenjivane te da je njima Karlo Robert želio izmijeniti staro društveno uređenje Hrvatske. Ali, ako je to tako, zašto Karlo Robert samo u ovoj jednoj jedinjoj ispravi dodjeljuje Lapčanima ta doista velika prava, a u drugim ispravama o tome nema ni riječi. Da s tom ispravom nešto nije u redu, vidi se i po tome što je ispravu iz 1263. god. potvrdio Karlo Robert 1322. god., a nakon toga Ludovik I. 1345. i ponovno 1355. Kako je moguće da su Lapčani zahtijevali tri puta potvrdu svojih prava, stečenih 1263. god., a da nisu tada to zahtijevali za neusporedivo značajniju ispravu iz 1324. god., kojom su dobili tako velika prava?

Odgovor na to pitanje možda i nije tako težak, ako uzmemo u obzir da isprava iz 1324. god. nije sačuvana u izvorniku, već tek u prijepisu od 17. ožujka 1463. Ispravu iz 1324. god. u obliku u kojem je došla do nas Lapčani nisu dali na potvrdu Ludoviku I. naprosto zato što njezin sadržaj nije autentičan. Kako je dignitarnij te isprave u redu,

⁵¹³ CD V, 261, br. 765.

⁵¹⁴ CD V, 260, br. 764

⁵¹⁵ BARADA 1954, 516 imao je, čini se, pravo prevodeći *inclusissent* sa “sebi podložili”. Drukčije MARGETIĆ 1983, 121.

⁵¹⁶ BARADA 1951, 517: “jobagioni castri ili vazali”.

⁵¹⁷ N. dj., 518-520.

treba zaključiti da su Lapčani doista bili u posjedu isprave Karla Roberta iz 1324. god., ali da su oni izvornik preradili i onda tu krivotvorinu poturili na potvrđivanje kralju Matiji. Krivotvorenje se sastojalo u tome, što je tekst izvorne isprave bio dopunjen upravo onim podacima, koji su nevjerojatni i kojima se s pravom čudi Barada, ali ih ne objašnjava ispravno.⁵¹⁸ Smatramo ovaj ispravak Baradinih istraživanja vrlo važnim, jer se time društveni položaj Lapčana kao jobagiona *castri* svodi na ispravnu razinu.

Ovamo treba prisloniti i analizu isprave od 3.IX.1258. god.⁵¹⁹ kojom krbavski knez Ladislav Gunić daruje četvorici bužanskih Lapčana svoj nenaseljen posjed Gomiljane. On ih naziva *nobiles de Lapat*. Oni su to darovanje zaslužili svojim mnogobrojnim vojnim zaslugama. Kako te Lapčane nije nobilitirao kralj, oni su glasom ove isprave plemeniti (*nobiles*) samo u smislu da nisu obvezni na kmetstva podavanja, tj. u smislu plemenitih Vinodolskog zakona – ali oni nisu, dakako, *jobagiones castri*. Barada ih ispravno poistovjećuje s prvima, ali pogrješno s drugima.⁵²⁰

Konačno, kada Ludovik I. ispravom od 28.XI.1360. utvrđuje pravo Lapčana (*nobiles de Lapuch*) na Karin, on im ga dodjeljuje: *sub mere et sincere nobilitatis titulo perpetuamus*⁵²¹ (u trajno vlasništvo naslovom prave i iskrene plemenitosti) – ili drugim riječima: 1360. god. Lapčani su s obzirom na karinske posjede postali pravi plemići. To isto pravo pravih plemića imali su i Glamočani na osnovici isprave iz 1273. god. kada su bili od kralja Ladislava priznati kao *veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*⁵²² – staleski naziv hrvatskih plemića, koji u cijelosti odgovara onom iz isprave istog kralja iz iste 1273. god. izdane za slavonske plemiće.⁵²³ Glamočani su drsko izigrani presudom bana Nikole *de Seeck* od 18.XI.1361. i pretvoreni u kmetove, o čemu je Barada napisao neke od svojih najboljih stranica.⁵²⁴ O svemu ovome nešto više dalje u tekstu.

U tri isprave iz sredine 14. st. (1350./1351.),⁵²⁵ 1360.⁵²⁶ i 1370.⁵²⁷ god.) i u jednoj ispravi iz sredine 15. st. (1459. god.⁵²⁸) spominju se *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*, što se obično prevodi kao "plemiće dvanaestora plemena Kraljevstva Hrvatske" ili slično. U pripisu trogirskom rukopisu djela Tome Arcidakona Historia Salonitana, pisanom 1387./1388. god., nazvanom u novijoj literaturi (počevši od Barade)

⁵¹⁸ N. dj., 520.

⁵¹⁹ CD V, 102, br. 618.

⁵²⁰ BARADA 1954, 515.

⁵²¹ CD XIII, 69, br. 54.

⁵²² CD XIII, 18, br. 127.

⁵²³ CD VI, 39, br. 35.

⁵²⁴ BARADA 1954, 507-509.

⁵²⁵ CD XI, 631, br. 486.

⁵²⁶ CD XIII, 86, br. 62.

⁵²⁷ CD XIV, 268, br. 191.

⁵²⁸ CD II, 8, br. 5.

Qualiter, spominju se *nobiles sapientiores de XII de tribubus Chroacie*. U literaturi se termin *tribus* prevodi s "pleme" pa npr. Šišić prevodi: razboriti plemići od dvanaestero plemena.⁵²⁹

Dakle, o pojmu "dvanaestero plemena Kraljevstva Hrvatske" postoje 4 vijesti iz sredine 14. i jedna vijest iz sredine 15. stoljeća.

Već se odavno autori spore o tome, *kada* je ta "ustanova" nastala i koji je njezin sadržaj. Ovo su u najkraćim crtama odgovori koje su na tu *quaestio vexata* dali naši najodličniji pisci.

Prema Račkome⁵³⁰ hrvatsko je društvo u ranije doba bilo sastavljeno od slobodnih i neslobodnih. Slobodni su bili seljaci, građani i plemići. Plemstvo se kod Slavena razvilo iz zadruga, povezanih u plemena. Na čelu plemena nalazile su se starješine pa "ti starješine plemena jesu prvobitno plemstvo". Ono se dijelilo na više (banovi, župani, dvorske službe) i niže. "Prvobitna starija plemena" – po predaji njih 12 – zadržala su vlast i ugled i nakon što su se kasnije povećanjem stanovništva pojavila nova plemena pa se hrvatsko plemstvo priznavalo samo onim porodicama koje su vukle lozu od onih prvobitnih 12 plemena.

V. Klaić⁵³¹ je pojam dvanaestoro plemena drukčije shvatio. Po njemu su Hrvati, osvojivši zemlju, zadržali prevlast nad ostalim podložnim kmetским stanovništvom. Dakle, Hrvat = plemić. U doba Kolomana postojalo bi 12 hrvatskih plemena pa su ona sklopila s njime državni ugovor.

Šišić je 1914. god.⁵³² predložio tumačenje, po kojem su Hrvati pri doseljenju pokorili zatečeno stanovništvo i pretvorili ga u svoje kmetove. Hrvati-osvajajući bili su hrvatsko praplemstvo, koje se dijelilo na plemena. Do 1102. god. broj hrvatskih plemena narastao je na dvanaest. Oni su sklopili s Kolomanom sporazum, kojim im je ovaj priznao značajna prava, naročito pravo na baštinu i oslobođenje od poreza. To se plemstvo nazvalo *duodecim generationes nobilium regni Croatiae*⁵³³ što se kasnije smatralo nazivom jedne institucije.⁵³⁴ Taj sporazum nije "državnopravni" ili čak "međunarodni" ugovor, jer za to nema "nijednog pozitivnog dokaza".⁵³⁵ Kada se kasnije, nakon 1102. god., broj plemena povećao, ona nisu imala iste povlastice kao prastarih dvanaest plemena, već su bila slobodna, ali ne i plemenita pa su mogla ući u instituciju 12 plemena bilo tako da dokažu da ipak od davnine potječu od onih 12 plemena bilo tako da im se priznaju ista prava.⁵³⁶ "Ovo nijesam napisao da dadem materijala raznim

⁵²⁹ ŠIŠIĆ 1914, 461.

⁵³⁰ RAČKI 1884, 178-190.

⁵³¹ KLAJČ V. 1897, 1-16.

⁵³² ŠIŠIĆ 1914, 482.

⁵³³ N. dj., 496.

⁵³⁴ N. dj., 525.

⁵³⁵ Na i. mj.

⁵³⁶ N. dj., 483.

rodoljubivim frazerima i zdravičarima” jer “odlučuju sami izvori, a gdje njih nema, tamo nema ni prave historije”.⁵³⁷

Već 1917. god. Šišić drastično mijenja svoje mišljenje. Sada on tvrdi da onih 12 hrvatskih plemena imaju *Gesamtheit der politischen Rechte*,⁵³⁸ jer su oni bili zapravo “hrvatski narod”. Koloman je sklopio sporazum s 12 najuglednijih obitelji iz 12 plemena,⁵³⁹ ali kao “pravovaljanim predstavnicima njihove zemlje i naroda”.⁵⁴⁰ I kasnije se u hrvatsko praplemstvo ubrajalo samo one porodice koje su mogle dokazati da potječu od onih 12 plemena (*Stämme*), kasnije nazvanih rodovi (*Geschlechter*). Tek krajem 13. ili početkom 14. st. važnost pojedinog plemena prešla je na već spomenute uglednije porodice, koje su se i dalje nazivale *duodecim generationes Chroatorum*.⁵⁴¹ Tako je ustanova 12 plemena prema Šišićevom shvaćanju iz 1917. god. u doba narodnih vladara i u 12. i 13. stoljeću označavala upravo ukupnost hrvatskog plemstva, a kasnije je označavala samo članove uglednijih rodova.

God. 1925. Šišić se uglavnom zadržao na stajalištu iz 1917. god. Jedino je uklonio rečenicu po kojoj su oslobođenje od poreza i vojna dužnost iz 1102. god. “imali samo privatnopravno značenje” (*nur von privatrechtlichen Interesse*)⁵⁴² i umjesto nje ubacio u tekst da je Koloman “postupao u skladu s državnim uređenjem onoga vremena itd.”⁵⁴³ Time je nestao i zadnji trag njegova stajališta iz 1914. god.

Međutim, još 1915. god. Šufflay je predložio posve novo tumačenje pojma plemstva dvanaest plemena.⁵⁴⁴ Po Šufflayu je Koloman osvojio Hrvatsku pa o nekom sporazumu s predstavnicima Hrvata nije moglo biti ni govora, a pripis Tominom djelu *Historia Salonitana* (kasnije nazvan *Qualiter*) krivotvorina je iz sredine 14. stoljeća. Hrvatsko-ugarski vladari nakon Kolomana uzdigli su velikaške obitelji pa su one zbog slabljenja kraljevske vlasti bezobzirno gazile prava nižeg plemstva, koje se organiziralo u obrambeni savez, i to već prije Ludovika I., a kada je Ludovik I. skršio vlast hrvatskih velikaša, savez je nižeg plemstva dobio novi zadatak, tj. braniti staro hrvatsko pravo.⁵⁴⁵

Do novih prijedloga trebalo je čekati sve do 1942. god., kada je Hauptmann⁵⁴⁶ naglasio da se političko jedinstvo Hrvatske vrlo teško radalo, jer su neki hrvatski gra-

⁵³⁷ N. dj., 527.

⁵³⁸ ŠIŠIĆ 1917, 372.

⁵³⁹ N. dj., 388.

⁵⁴⁰ N. dj., 373.

⁵⁴¹ N. dj., 389.

⁵⁴² N. dj., 374.

⁵⁴³ ŠIŠIĆ 1925, 640.

⁵⁴⁴ ŠUFFLAY 1915, 884-896.

⁵⁴⁵ Šufflay je svoje shvaćanje ponovno iznio u skraćenoj formi u ŠUFFLAY 1925, 54-58 i ŠUFFLAY 1930, 235-236.

⁵⁴⁶ HAUPTMANN 1942, 111-112.

dovi (npr. Nin) prešli u kraljeve ruke još u doba narodne dinastije, a drugi tek kasnije (npr. Klis, Tinj, Karin) dok su ostali gradovi ostali plemenski. Kralj je u svoje gradove porazmjestio svoje graščike⁵⁴⁷ ali je bio prisiljen dijeliti svoju vlast s plemstvom nastalim "na temelju županske i dvorske službe nekoliko rodova velikaša – dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske". To se je zbilježilo već prije 1102. god. Na čelu hrvatskog naroda stajalo je plemstvo 12 porodica Kraljevstva Hrvatske, a uz njih su postojale druga plemena. Jedni i drugi činili su stalež pravih, prvih i prirodnih plemića Kraljevstva Hrvatske, koji su bili međusobno ravnopravni. Plemensko vlasništvo – uključujući i ono 12 plemena – bilo je mnogo jače od onoga dobivenog na osnovi kraljevske povlastice: prvo je pravo *plemenština*, naslijeđeno i s rodom nerazdvojivo povezano plemstvo, dok se od kralja darovana zemlja nakon izumrća loze stjecateljica vraćala kralju.

Hauptmannove teze izazvale su već iduće, 1943. god., reakciju Barade. On je dokazivao da je ustanovu 12 plemena uveo u Hrvatsku tek Koloman, koji je njome razbio jedinstvenost hrvatskog plemenskog sustava i stvorio time poseban staleški sloj, "posebnu staležku ustanovu zvanu plemstvo dvanaest plemena hrvatskog kraljevstva".⁵⁴⁸ Riječ je o osebujnom staleškom sustavu, koji ostala Europa ne poznaje, jer članovi plemstva 12 plemena uživaju i dalje sva prava iz plemenskog sustava, osobito individualno baštinsko pravo nad zemljom, koje ranije, prije Kolomana, nije pripadalo pojedincu, nego plemenu.⁵⁴⁹ Nakon Kolomana njegovi su nasljednici svojim darovnicama stvorili novo hrvatsko plemstvo koje nije doduše imalo povlastica starog baštinskog prava, ali je novim povlasticama ipak bilo odvojeno i uzdignuto. Ukratko, po Baradi "za narodne dinastije u Hrvatskoj nije bilo plemstva", a "od 13. do 15. st. imamo tri vrste: plemstvo dvanaest plemena, donacionalno plemstvo (= vlastela) i ono plemensko (didići)".⁵⁵⁰

Hauptmann je 1950. god. odgovorio Baradi. On je energično istaknuo da na čelu starohrvatske družbe stoje Hrvati. Oni su plemeniti zato što su Hrvati, tj. potomci osvajača, a s druge strane samo se pripadnike dvanaest plemena smatra Hrvatima. Jedino su oni "prvi, pravi i prirodni plemići".⁵⁵¹ Drugi pripadnici povlaštenog staleža su kraljevski plemići koji imaju samo darovana zemljišta: "na eni strani stojijo Hrvati, ki so že zato plemeniti ker so H r v a t i (spac. H.), a na drugi Virevići ki bi bili radi enako plemeniti, ali ne morejo biti ker n i s o (spac. H.) Hrvati".⁵⁵²

⁵⁴⁷ N. dj. (Zusammenfassung), 2: *Burgmannen*.

⁵⁴⁸ BARADA 1943, 254.

⁵⁴⁹ N. dj., 216.

⁵⁵⁰ N. dj., 218.

⁵⁵¹ HAUPTMANN 1950, 114.

⁵⁵² Na i. mj.

Nekoliko godina kasnije, u dva članka iz 1956. i 1958./1959. objavljuje N. Klaić svoje radove, u kojima dokazuje da je plemstvo 12 plemena nastalo u doba kralja Ludovika I. nakon što je skršio vlast hrvatskih oligarha.

Još 1956. N. Klaić povezala je nastanak plemstva 12 plemena s Ludovikovom reorganizacijom županija u Hrvatskoj. Od svih hrvatskih plemićkih plemena koja su se nalazila na području Ličke, Lučke i Kninske županije, jedino plemići koji su nosili imena tih dvanaest plemena uspjeli su monopolizirati čast plemićkih sudaca u tim novoosnovanim županijama i ujedno uvjeriti kralja da oni od davnine ne plaćaju porez.⁵⁵³ Kako je Ludovik uveo u Hrvatsku plaćanje marturine, odvajalo je također i neplaćanje poreza plemstvo dvanaest plemena od ostalog plemstva. N. Klaić dodaje da se iz saveza dvanaestero plemena treba isključiti sve one plemiće istoga imena, koji se nisu nalazili na području spomenutih županija. Ujedno je ona u skladu s tim postavkama odbacivala tezu da bi posjedovanje zemlje bilo *titulus nobilitatis*, jer su pogodnosti koje je uživalo plemstvo dvanaest plemena bile osobne prirode.⁵⁵⁴

Nekoliko godina kasnije, 1958./1959., nastanak plemstva dvanaest plemena N. Klaić vremenski postavlja između 1347. god. (kada je Ludovik I. preuzeo ostrovički kastrum i njegov distrikt) i 1350./1351. god. (kada se dvanaest plemena kao ustanova pojavljuju u poznatoj ispravi o Virevićima).⁵⁵⁵ Prostorno tu ustanovu sada ograničava na Lučku županiju.⁵⁵⁶ Razlog nastanka vidi N. Klaić u Ludovikovoj želji da nađe u Hrvatskoj oslonac svojoj vlasti i zbog toga podjeljuje članovima 12 plemena nobilitet i time ih veže uz sebe.⁵⁵⁷ Već u 15. stoljeću ta je ustanova nestala.⁵⁵⁸

God. 1976.⁵⁵⁹ i 1990. N. Klaić uglavnom ukratko ponavlja svoja stajališta iz 1958./1959. Tako 1990.⁵⁶⁰ ona ističe da je Ludovik dopustio slobodnjacima na području ostrovičkog kastruma da sklope savez i formiraju svoju organizaciju "dvanaest plemena" i daje im odmah i plemenske povlastice, bez sumnje ih oslobađa marturine, novog poreza, koji je uveo u Hrvatsku i lične vojne obveze i umjesto toga određuje da mu svaka plemićka općina (*generatio*) šalje u slučaju obrambenog rata po deset konjanika.⁵⁶¹

⁵⁵³ KLAJĆ N. 1956, 98-99.

⁵⁵⁴ N. dj., 93.

⁵⁵⁵ KLAJĆ N. 1958, 160. U istom časopisu (209-220) objavljen je njezin opširan prikaz Hauptmannova rada iz 1950.

⁵⁵⁶ N. dj., 149.

⁵⁵⁷ N. dj., 161.

⁵⁵⁸ N. dj., 160.

⁵⁵⁹ KLAJĆ N. 1976, 600-605.

⁵⁶⁰ KLAJĆ N. 1990, 360-362.

⁵⁶¹ N. dj., 361.

Po shvaćanju N. Klaić, dakle, prije 1347.-1350. na teritoriju Lučke županije postojali su samo slobodnjaci, koji su tek za Ludovika postigli nobilitet. Oni se otada službeno⁵⁶² nazivaju *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*.

N. Klaić je pripomenula da se iz naziva *nobilis* u pojedinim vrelima ne može zaključiti⁵⁶³ je li riječ o plemiću u staleškom smislu te riječi. Uz ostale dokaze za tu svoju ispravnu tvrdnju N. Klaić navodi ispravu od 10. travnja 1319.⁵⁶⁴ u kojoj ban Mladen II. rješava spor o nekom vinogradu u nazočnosti *hiis nobilibus*, i to "braće kneza Izama i našeg vojvode Nelipčića, sinova pokojnog Jurja Izanića, Kozme iz Luke i (već) spomenuta Jakova, naših vjernih kneževa i mnogih drugih" i ispravu istoga bana od 12. veljače 1322.⁵⁶⁵ izdanu u Hrašćanima, gdje se braći Petru i Jakovu *de generatione Perkal* ne dodjeljuje naziv *nobilis*. U toj se ispravi kao *nobiles* ne spominju čak ni *comites* koji su nazočni kao svjedoci pravnom poslu (pomirenju) o kojem govori isprava, npr. "knez Pavao, sin kneza Kurjaka *de Corbavia*, knez Gojслав Stipančić, knez Bubanja Vojnić *de Hlivina*" – a ni ostala šestorica inače vrlo uglednih svjedoka. Zapažanje N. Klaić, da termin *nobilis* nije odlučujući za određivanje staleža pojedinca, nije dođuše nova, originalna misao N. Klaić, ali je ona tu okolnost dodatno uspješno povezala s nekim drugim činjenicama. Naime, po N. Klaić⁵⁶⁶ postojanje "plemena" nije uopće nužno povezivati s višim društvenim slojevima, jer je plemenska organizacija znakovita upravo "za slobodne ljude uopće". Pleme je, dakle, "skup ljudi koji imaju pravo na baštine ili plemenštine". Ipak, zaključuje N. Klaić, za velikaše nismo navikli upotrebljavati naziv pleme, već porodica, iako u latinskoj terminologiji ne postoji u tom pogledu nikakva razlika.⁵⁶⁷ Dodali bismo da metodološki nije ispravno rabiti dva izraza za isti pojam, u ovom slučaju "pleme" za sve (obične) slobodnjake, a "porodica" za velikaše, to više što se naziv "pleme" rabi i u smislu veće skupine ljudi (sastavljene od "rodova" i "bratstava") koja bi bila jedan od osnovnih organizacijskih oblika u kojima bi se događala migracijska kretanja i kasnije teritorijalizacija tih skupina. Proizlazi da se u prvom slučaju rabi dva naziva ("pleme" i "porodica") za isti pojam, dok se s druge strane pod istim nazivom ("pleme") obuhvaća dva posve različita pojma: razna "plemena" u smislu širih rodbinskih veza, koja vrela vrlo često spominju i "plemena" u smislu nekoliko organizacijskih jedinica nekog naroda, npr. hrvatska plemena o kojima priča Konstantin Porfirogenet. U takvoj je situaciji vrlo teško izbjeći miješanje obaju naziva za isti pojam i obaju pojmova za isti naziv. N. Klaić ipak je zadržala uobičajeni izraz "pleme" pa raspravlja o plemstvu "dvanaest plemena kraljevine Hrvatske" (*nobiles duodecim generationum regni Croatiae*).

⁵⁶² KLAJĆ N. 1956, 209; KLAJĆ N. 1958, 151.

⁵⁶³ KLAJĆ N. 1958, 151.

⁵⁶⁴ CD VIII, 497, br. 492.

⁵⁶⁵ CD IX, 52, br. 42.

⁵⁶⁶ KLAJĆ N. 1958, 147.

⁵⁶⁷ N. dj., 148.

Iz ovoga sumarnog pregleda nekih prijedloga naših eminentnih povjesnika vjerna je bez ikakve dvojbe osnovna značajka svih pokušaja definiranja vremena nastanka tzv. plemstva dvanaestero plemena Kraljevstva Hrvatske. Naime, kako o toj "ustanovi" ranijega hrvatskog društva nema sve do sredine 14. stoljeća spomena ni u jednom jedinom vrelu, znanstvenici naprosto ne znaju kamo da smjeste tu neobičnu "ustanovu". A da je riječ o neobičnoj ustanovi, dovoljno je upozoriti npr. na riječi Šufflaya: "Specifična tvorevina hrvatske plemenske svijesti, bez paralele na čitavom svijetu, jest Savez dvanaest plemena, koji se autentično javlja umah iza god. 1350. (...), a koji 1360. u neku ruku službeno glasi nobiles duodecim generationum regni Croatiae"⁵⁶⁸. Kada pak Barada utvrđuje sadržaj prava plemstva dvanaest hrvatskih plemena, on ističe da ono nije ni čisto feudalno po zapadnom uzoru ni donacionalno kao ono u Mađarskoj⁵⁶⁹ i da upravo "u ovome stoji bit i razlika hrvatskoga plemstva od mađarskoga i drugoga na zapadu".⁵⁷⁰ Uložen je golemi napor naših povjesnika da se ustanovu dvanaest plemena smjesti u kako-tako prihvatljivi i uvjerljivi okvir društvenih i povijesnih zbivanja, ali, kako nema nijednoga ni prvorazrednog ni drugorazrednog vrela do sredine 14. stoljeća rezultati su zapanjujući različiti.

Po nekima je ustanova 12 plemena nastala u doba hrvatske države narodnih vladara (npr. Rački), po drugima je ona posljedica aktivnosti Kolomana početkom 12. stoljeća (Barada), po trećima je nastala u prvoj polovici 14. stoljeća (Šufflay), a po nekima sredinom 14. stoljeća (N. Klaić). Ali, to nije sve. Oni koji zastupaju stajalište, da postoji ta ustanova već u doba rane hrvatske države, duboko se međusobno razlikuju. Po Račkome je plemstvo 12 plemena proisteklo iz položaja starješina prvobitnih starijih plemena, dok su po V. Klaiću svi Hrvati bili organizirani u plemena, kojih je u doba Kolomana bilo dvanaest. Usto, pojedini autori bitno su mijenjali svoje shvaćanje. Tako je Hauptmann 1942. god. tvrdio da su uz 12 plemena, nastalih i prije 1102. god. na temelju županijskih i dvorskih časti, postojala i druga hrvatska plemena, "prvi, pravi i prirodni plemići", dok je 1950. god. tvrdio da su upravo pripadnici dvanaest plemena "prvi, pravi i prirodni plemići". Po Šišiću (1917. i 1925.) u ranije su se doba u to plemstvo dvanaest plemena ubrajali svi Hrvati, ali se taj naziv koncem 13. stoljeća suzio na uglednije rodove. Pri tome treba naglasiti da smo ovaj naš pregled ograničili samo na nekoliko najistaknutijih istraživača, jer bi za potpuni pregled trebalo napisati čitavu monografiju.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ ŠUFFLAY 1930, 235.

⁵⁶⁹ BARADA 1943, 216.

⁵⁷⁰ N. dj., 217.

⁵⁷¹ Ovdje se odustalo od prikaza stajališta većeg broja drugih ozbiljnih radova dijelom zato, što se njihova interpretacija ne zasniva na detaljnoj analizi raspoloživih vrela (npr. TOMAŠIĆ, 116-118, 121-123; KOSTRENIĆ 1956, 149-150; BEUC, 73-85, dijelom se temelje na presmionim tvrdnjama, posve udaljenim od kritičkog pisanja povijesti (DABINOVIĆ, 38-58), a dijelom je naše stajalište prema pojedinim konkretnim analizama već došlo do izražaja u ovome radu (npr. MANDIĆ, 165-203; ANTOLJAK). Nismo uzeli u zasebno razmatranje ni inače inspirativne radove (npr. LUČIĆ, 285-298).

Ova nevjerojatna raznolikost u lociranju nastanka plemstva 12 plemena u vremenski raspon od približno četiri stoljeća ne treba čuditi, ako uzmemo u obzir da je ta ustanova zabilježena samo u nekoliko isprava i zapisa u drugoj polovici 14. stoljeća i u jednoj ispravi iz sredine 15. stoljeća. Povjesničari su prema tome imali najšire polje za smještaj te ustanove onamo, kamo su ih vodile njihove analize. U sve to upleo se očito i politički element, doduše drukčijeg sadržaja u 19. i početkom 20. stoljeća od onoga kasnijih razdoblja.

Nakon ovakve situacije u spoznajama o plemstvu dvanaest plemena upravo se nametao zadatak, da se ponovno analiziraju vrela, u kojima se spominje plemstvo *duodecim generationum* i da se, kao prvo, utvrdi, koji je "službeni naziv"⁵⁷² te ustanove (N. Klaić) odnosno "u neku ruku službeni"⁵⁷³ (Sufflay). Raščlambi tih nekoliko isprava posvetili smo pozornost još 1983. god.⁵⁷⁴ pa ovdje ukratko neke ponavljamo dijelove te analize.

Prema ispravi od 10. lipnja 1370.⁵⁷⁵ na saboru plemića lučkog komitata Zadranić Filip, Franjin sin, predočio je ispravu kralja Ludovika. Prema regestu te isprave, koji je sadržan u Filipovoj tvrdnji, kralj odobrava Filipu (i njegovom bratu Stjepanu) "da oni u svim svojim posjedima izvan zadarskog distrikta uživaju iste one slobode kojima ostali plemići dvanaest širih porodica (odavde dalje rabimo za *generatio* termin šira porodica u našim analizama, jer nam se čini primjerenijim: L. M.) Hrvatskoga kraljevstva drže svoje posjede". Iz ovoga regesta proizlazilo bi na prvi pogled, kao da

⁵⁷² KLAJČ N. 1956, 83; KLAJČ N. 1958, 154.

⁵⁷³ ŠUFFLAY 1930, 235.

⁵⁷⁴ MARGETIĆ 1983, 107-121.

⁵⁷⁵ CD XIV, 268, BR. 191. Raukar 2002, 55, bilj. 83 u povodu ove isprave napominje da autor ovih redaka u MARGETIĆ 1983, 114 tvrdi da pojam *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* nije sredinom 14. stoljeća službeni naziv nikakve posebne organizacije hrvatskih plemića već samo jedan od naziva hrvatskog plemstva uopće i dodaje: "premda se takvom zaključku suprotstavljaju, prije svega, isprava o parnici cetinskih plemića s Ivanom Nelipčićem 1360. god." Vjerojatno je riječ o nesporazumu. Naime, nastavak citiranog teksta MARGETIĆ 1983, 114 glasi: "koji se pojavljuje u to doba razmjerno vrlo rijetko, tj. samo tri puta, 1350. (?), 1359. i 1360. i to u ispravama koje se odnose na šire područje oko Zadra. Naziv *nobiles duodecim generationum* upotrebljavaju tu i tamo samo neslužbeno molitelji i prisežnici". Smatramo da je ova naša konstatacija, koja je Raukaru promakla, točna također i za ispravu iz 1360. god. jer u njoj naziv *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* rabe samo tužitelji i prisežnici – ali ne i kralj Ludovik u svojem dispozitivu. I za ispravu iz 1360. god. vrijedi, dakle, naša opća konstatacija da naziv *nobiles duodecim* itd. rabe samo "tu i tamo neslužbeno molitelji i prisežnici".

Nezavisno od diskusije s autorom ovih redaka Raukar je na nekoliko mjesta u svom radu istaknuo da u ispravi iz 1370. god. Ludovik (odnosno njegovi predstavnici) određuje da Draganić "na svim svojim posjedima koji se nalaze izvan zadarskog distrikta uživaju iste one slobode, prema kojima drže i čuvaju svoje posjede drugi plemići dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske" (n. dj., 47), nadalje da ta isprava svjedoči o slobodama koje su uživali članovi plemstva dvanaestero plemena (n. dj. 48) i konačno, da "Ludovik u ispravi za Draganića 1370. godine izričito spominje libertates koje uživaju *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*, što pokazuje da kralj tada te slobode uvažava" (n. dj., 49). Međutim u ispravi iz 1370. god. sintagmu *nobiles duodecim* itd. iznosi u regestu u *tražitelj*, a ne Ludovik. Čini se da je Raukaru promakla naša analiza te isprave (MARGETIĆ 1983, 108-109).

Još nekoliko opaska:

U svome radu Raukar je dao svoj prilog objašnjenju društvene strukture ranijega hrvatskog društva (RAUKAR 2000, 5-64). Rad je vrlo ozbiljno koncipiran, a odlikuje ga velik broj pertinentnih bilježaka s upućivanjem na veliki broj korištenih vrela. Vrlo je koristan i historiografski pregled problema s kojima se rad bavi. Ovaj rad predstavlja u neku ruku sintezu autorovih dugogodišnjih istraživanja. Bilo koji budući rad o istoj problematici nužno će morati graditi svoju argumentaciju i zaključke uzimajući u obzir i Raukarovo djelo, koje time postaje nezaobilazan uvjet daljnjeg napretka naših spoznaja. U središtu su autorova proučavanja seoska općina i niže plemstvo na području od Gvozda do jadranske obale.

Kako u ovom radu predložimo ne baš mali broj istraživanja što se odnose na probleme, kojima se bavio i Raukar u svome spomenutom radu, smatramo da će naša koncepcija biti još jasnijom, ako je prikazemo u odnosu na rezultate do kojih je došao Raukar. Nedvojbeno je, da Raukarov rad zaslužuje sveobuhvatniji prikaz, jer će se tek diskusijom o velikom broju problema koje je obradio doći do daljnjeg napretka znanosti. Neka od pitanja već smo obradili u ovome radu u tekstu i u bilješkama. Nadamo se da će nekoliko daljnjih usporedaba naših i Raukarovih stajališta biti od koristi pa ih zato predložimo kao jedan od priloga budućoj diskusiji.

1) Prema Raukaru glavnina je Hrvata u ranije doba živjela u seoskim društvima, okupljena u plemenima-društvenim zajednicama koje su bile povezane stvarnim ili fiktivnim pretkom (36). Ta su seoska društva bila organizirana kao seoske općine slobodnih seljaka, koji obrađuju vlastita zemljišta, tj. zemljišta u njihovom vlasništvu.

Kako ne postoje prvorazredna vrela o organizaciji slavenskog i hrvatskog društva u vrijeme zaposjedanja rimske Dalmacije, treba po našem mišljenju poći od pretpostavke, da se nova slavenska i hrvatska vlast organizirala na način, analogan načinu organiziranja drugih barbarskih naroda, npr. Vizigota, Burgundica, Franaka, Langobarda, Avara, Madara, Bugara. O tome je bilo već riječi u ovome radu. Nova vlast, bez obzira na to o kojem se narodu radi, ne dolazi na nenastanjeno područje, već u njemu nalazi nimalo zanemarljiv broj domorodaca, čiji je raniji vladajući sloj potpuno izbjegao (u slučaju Slavena i Hrvata) ili ostao i postigao neki kompromis s novim vladajućim slojem. Kako nova vlast želi zadržati svoj vladajući položaj, ona mora biti vojnički organizirana. Organizacija novog vladajućeg sloja sastoji se dijelom od vojničko-graničarskih općina koje čuvaju granice. Riječ je o seljacima-vojnincima na čelu sa satnikom (ili kako se već zove njihov komandant). Dijelom se pak vladajući sloj sastoji od vladara područja, koji, okružen svojim vojnicima i uglednicima, vodi prvenstveno brigu o zadržavanju svog vladarskog položaja, koji donosi razne značajne povlastice vladajućem sloju. Najvažnija se povlastica sastoji u tome, što je podložno stanovništvo opterećeno raznim podavanjima u korist vladara, njegovih vojnika i ostalih članova vladajućeg sloja. Podložno stanovništvo najrazličitijeg društvenog i ekonomskog položaja organizirano je u općine, čija je osnovna svrha što jednostavnije, što bezbolnije i što unosnije ubiranje podavanja za vladajući sloj. U načelu, članovi tih općina početno nisu vlasnici obrađivanih zemljišta, ali ekonomičnost ubiranja prihoda dovodi do postupnog slabljenja golog pritiska i odobravanja neke vrsti lokalne samouprave s jedne i jačanja stvarnopravnih ovlaštenja obrađivača prema nečemu što je postupno sve sličnije vlasništvu u današnjem smislu riječi.

Cjelokupna je ta struktura – ovdje prikazana krajnje shematski – podložna kontinuiranim promjenama najrazličitije vrsti. Npr. vojničko-graničarska općina zbog proširenja državnog teritorija prestaje biti graničarskom, lokalna samouprava i vlasništvo nad obrađivanom zemljom postaju sve izraženiji, ali se osnovni element te organizacije, ubiranje podavanja od podložnog stanovništva, nikad ne gubi. Prijelaz pojedinog sela iz državne vlasti u vlast zemljoposjednika na položaj podložnog stanovništva nikakve dramatične posljedice.

Seoska općina, kakvu poznajemo iz povijesnih vrela, samo je postupni derivat ranijeg razdoblja, a ovlasti lokalne samouprave ovise o raznim elementima, u prvom redu od procjene zemljoposjednika, kakva je njegova eventualna korist, premda treba uzeti u obzir i druge razloge.

Što se pak tiče tzv. plemena, u smislu rodovskih organizacija, naše je mišljenje da je njihova uloga u razvoju ranoga hrvatskog društva – nikakva. Bez obzira na to, radi li se o početnoj vojničko-graničarskoj općini ili o seoskoj općini u unutrašnjosti Hrvatske, vojnici-graničari ili seljak dobio je određeno zemljište na obradu za sebe i svoje potomstvo. On nije toliko individualni vlasnik, koliko "upravitelj obitelji

imovine". Po njegovoj smrti potomci žive u nepodijeljenoj zajednici, a ako se neki član obitelji odselio, on i dalje zadržava svoje pravo na svoj dio. To je pravo ojačano i pravom prvokupa rodbine koje se posevne razlikuje od bizantskog prava prvokupa. To je ona "vrv" Poljičkog statuta i "pleme" Vinodolskog zakona.

2) Po Raukaru je ključno pitanje seoskih društava vlasništvo nad zemljom. Vlasnik zemljišta je samim time i pravno slobodan – neovisan od bilo kakve ekonomike i sudske vlasti. Ako je seoska općina došla pod vlast plemića, građanina ili svećenika općine, njezino stanovništvo gubi pravnu neovisnost (RAUKAR 2002, 8). Ipak, ne vidi se prava razlika za nekog općinara, živi li pod vlašću predstavnika države (npr. župana) ili zemljoposjednika ili grada ili Crkve. Razlika bi mogla postojati jedino u slučaju, kad bi doista najprije postojala slobodna seoska općina, koja bi imala vlastito sudstvo i onda bi kasnije prešla npr. pod zemljoposjednika, koji bi općinarima bio nametnut kao sudska vlast. Ali, nismo sigurni da Raukar misli na takvu u pravom smislu slobodnu seosku općinu, jer bi to vodilo do npr. Grekovičeve tvrdnje da je Vinodol bio slobodan savez slobodnih općina, tj. neka vrsta države. Isto to vrijedi i za vlasništvo zemljišta. Za općinara koji obrađuje neko zemljište pod vlašću kralja i koji ga je dobio od države, ništa se imovinskoppravno nije dogodilo time što je općina pripala npr. Crkvi. Općinari su i prije i poslije imali jednako jako nasljedno stvarno pravo na zemlju koju su obrađivali, samo što se, da se izrazimo srednjovjekovnom terminologijom, promijenio nositelj *dominium directum*-a. Općinari su i prije i poslije imali *dominium utile*, tj. kako bismo se danas izrazili, stvarnopravni zakup.

3) RAUKAR 2002, 6-7, smatra da postoji bitna razlika između društvenog uređenja srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije, a razliku među njima nalazi u tome, što se društvo u Hrvatskoj razvilo procesima, koji su sazrijevali unutar društva, a kraljevska vlast je samo pratila taj razvoj. Naime, u onim seoskim općinama koje su u Hrvatskoj sačuvala slobodni zemljišni posjed, nekadašnji slobodni seljaci postaju sredinom 14. stoljeća uz potporu kraljeve vlasti plemići, tako da se stvara sloj nižeg plemstva – za razliku od Slavonije, gdje je do stvaranja nižeg plemstva došlo pod izravnim utjecajem kraljeve vlasti Arpadovića i Anžuvinaca. Smatramo da je Raukar dobro uočio postojanje bitne razlike između društvenog uređenja Hrvatske i Slavonije. Jedino se, možda, razlikujemo u objašnjenju, kako je došlo do te razlike. Naše je mišljenje da osnovni razlog te duboke razlike leži u tome, što su ugarski vladari smatrali Slavoniju osvojenom zemljom, u kojoj nisu ranijem pravnom sustavu i imovinskopravnim odnosima priznavali bilo kakvu valjanost – usporedivo s mnogim sličnim ponašanjem osvajača, npr. Rimljanima kada su osvajali neka područja i pretvarali njihovo zemljište u državnu imovinu, a bivšim vlasnicima zemljišta priznavali samo faktično posjedovanje ili nasejenicima bijele rase pri osvajanju Novog svijeta, koji nisu Indijancima priznavali nikakva prava. Nasuprot tomu, stekavši vlast nad Hrvatskom, ugarski su se vladari našli pred krajnje neugodnom situacijom, da se feudalnim vlasnikom države *regnum Croatiae et Dalmatiae* smatrao papa, s kojim su živo željeli imati što bolje odnose. Zbog toga su se ugarski vladari ponašali posve drukčije u Hrvatskoj, nego u Slavoniji: oni su tvrdili da nisu osvajači i zato su priznali pravni poredak i imovinskoppravne odnose.

Iz ovoga slijedi još jedna razlika u gledištima: Raukar smatra da je prihvatljiv temeljni smisao *Qualiterra* po kojem je između Hrvata i Kolomana došlo 1102. god. do pregovora i dogovora. Nema dvojbe da je Koloman priznao pravni poredak u Hrvatskoj i da u tome leži bitna razlika između Hrvatske i Slavonije, ali ni *Qualiterra* ni bilo koje drugo vrelo ne mogu biti dokazom za bilo kakvo pregovaranje, jer je partner Kolomanu bio papa, kao feudalni gospodar Hrvatske, a ne hrvatski velikaši. Doduše mislimo, da nema sumnje, da je došlo do nekog skupa na kojem su bili naznačeni Koloman i hrvatski velikaši, ali na njemu je Koloman nedvojbeno nastojao da priznanjem postojećeg pravnog poretka u Hrvatskoj ojača svoju pregovaračku poziciju u odnosu na za njega vrlo neugodnu činjenicu da je Sveta stolica imala neusporedivo jači pravni položaj od Kolomana, koji ga, zapravo, nije uopće imao. Dovoljno je samo pogledati golema prava Svete stolice kakva proizlaze iz Zvonimirove prisjega. Naše obrazloženo stajalište o dometu i značenju Zvonimirove prisjega vidi u MARGEŠIĆ 2001a, 27-29. Uvjereni smo da bi se diskusija o našim argumentima mogla pokazati korisnom. Uostalom, o nekim pregovorima između Kolomana i dalmatinskih gradova – drugog dijela cjelovitog *regnum Croatiae et Dalmatiae*, nastalog na osnovi odlučujuće uloge Svete stolice – također nema vijesti. Bez obzira na slabu vjerodostojnost dokumenta (CD II, 24, br. 21), iz njega proizlazi da je Koloman s većim brojem ugarskih dostojanstvenika prisegao da će "sačuvati staru slobodu Dalmacije". O nekim pregovorima nema u dokumentu ni riječi. Ali, u toj se ispravi nalazi i na prvi pogled posve nejasna rečenica: "Onaj koji je odredio da provincija Dalmacija bude podložna kralju, želio je biti osiguran po mnogim i zna-

je ovdje doista kralj uporabio termin "plemići dvanaest širih porodica". Ali tome nije tako. Na sreću, ta Ludovikova isprava sačuvana je u izvorniku.⁵⁷⁶ U njoj spomenuti Filip u ime svoje braće i ostaklih rodaka šire porodice Draginić moli kralja da ih sačuva u "svim onim slobodama i pravnim običajima koje uživaju plemići dvanaest širih porodica Hrvatskog kraljevstva". Kralj to odobrava i određuje da "ih se u odnosu na te posjede sačuva u miru i bez štete u onim slobodama, zakonima i pravnim običajima kojima se služe, kao što je već rečeno, plemići našega Hrvatskog kraljevstva".

Ovdje je bez ikakve dvojbe vidljivo da Filip traži da mu se u odnosu na posjede, o kojima je riječ, prizna "prava plemića dvanaest širih porodica", a da Ludovik odobrava "*prava plemića Kraljevstva Hrvatske*". Dakle, u toj ispravi "vlast" (kralj Ludovik i njegovi predstavnici) ne rabi naziv "plemstvo dvanaest širih porodica Kraljevine Hrvatske", a iz nje se može još dodatno nedvojbeno zaključiti da se *po sadržaju* ne razlikuje pojam plemstvo dvanaest širih porodica Kraljevstva Hrvatske od pojma plemstva Kraljevstva Hrvatske.

Do istog se zaključka dolazi analizom Ludovikove isprave od 28. prosinca 1360.⁵⁷⁷ Isprava ima vrlo složeni sadržaj. Za potrebe naših raščlambi bit će dovoljno navesti

čajnim osobama, da će njemu i njegovim sljednicima i njihovim nasljednicima morati biti osigurana stara sloboda." O kome je riječ? Radi se o nekom pojedincu, to je jasno. Taj pojedinac ima nadalje, neku važnu funkciju u "provinciji Dalmaciji". Usto, on želi osigurati ne samo svoja prava, nego i prava svojih sljednika, dakle svih onih, koji će nakon njega obnašati istu funkciju. Naše je mišljenje da taj visoki funkcionar ne može biti nitko drugi nego splitski nadbiskup, jer druge osobe, koja bi obuhvaćala cjelokupno područje Dalmacije, nema. S druge strane, splitski nadbiskup posve sigurno nije ovlašten, da raspolaže s Dalmacijom. Ali, nedvojbeno je još postojala živa svijest o *regnum Croatiae et Dalmatiae* kao države, nad kojom je Sveta stolica imala ona prava, koja je svojom prisegom potvrdio Zvonimir. Time dobivamo posve zadovoljavajuće rješenje: splitski je nadbiskup kao papin opunomoćnik bio jedini ovlašten raspolagati s *regnum Croatiae et Dalmatiae* jer je uostalom Zvonimir prisegao i za svoje sljednike, kao što to on opetovano ističe: (...) *ut post me regnaturi hoc idem perpetuo servent; (...) a me meisque successoribus* itd. Sastavljač sačuvane isprave kao da je imao na umu jako pravo Svete stolice na Hrvatsku i kao da je svojom svjesno nejasnom formulacijom želio izbjeći prigovor da se Koloman miješa u papinu nadležnost. Isprava nije vjerodostojna u obliku u kojem je sačuvana, uostalom riječ je o pukoj notici, u kojoj je sastavljač pisao ono što je smatrao važnim istaći i to pisao na pomalo nezgrapnan način, ali ne vidimo boljeg objašnjenja. Bilo bi nam osobito drago da u diskusiji bude predloženo bolje i uvjerljivije rješenje, ali dok takvog uvjerljivijeg rješenja nema, treba prihvatiti ovo. Uostalom, i ovdje, kao i u drugim pitanjima, argumentirani protuprijedlozi u diskusiji, koja sigurno neće izostati, bit će najbolji zalag daljnjem napretku spoznaja.

4) RAUKAR 2002, smatra da su u Hrvatskoj u prvoj polovici i u sredini 14. stoljeća nekadašnji slobodni seljaci postali uz kraljevu potporu *nobiles*. Naše je mišljenje, kao što je to u tekstu podrobnije argumentirano, da su članovi starih hrvatskih graničarskih općina priznati od ugarskih vladara kao *jobagiones castri* i da je tek jedan njihov dio nobilitiran sredinom 14. stoljeća. Možda je prvo nobilitiranje tih jobagiona lučke županije obuhvaćalo upravo 12 širih porodica, iz čega bi se možda moglo ponišljati na objašnjenje tog čudnog kolokvijalnog naziva. S tim je u svezi i naše tumačenje marturine: "Hrvatska" marturina teretila je samo nenobilitirane jobagione *castri*, i to u smislu komutacije obveze na ugošćivanje kralja ili bana. Dakle, po našem mišljenju, marturina kao opći zemaljski porez, kakva je postojala u Slavoniji, nije nikad postojala u Hrvatskoj.

⁵⁷⁶ Miscellanea II-IV, 15-16, br. 7.

⁵⁷⁷ CD XIII, 86, br. 62.

da u sporu nastupaju kao tužitelji braća Grubić a kao tuženi knez Ivan Nelipić, koji je nasilno oteo posjede Grubića u cetinskom distriktu. Tužitelji su u svojoj tužbi naveli da su te posjede “uvijek držali punim naslovom plemenitosti, kojim se služe plemići dvanaestero širih porodica Hrvatskog kraljevstva”. Dvanaestorica prisežnika iskazuju u dokaznom postupku, da Grubići “ne potječu od plemića dvanaest širih porodica Kraljevstva Hrvatske”, nadalje, da je po njihovom uvjerenju doista istina da su sami Grubići i zajednica plemića Kraljevstva Hrvatske smatrali Grubiće plemićima u mjestu njihovog prebivališta, ali da oni, prisežnici, ne znaju ništa o tome da bi Grubići imali bilo kakva plemićka prava u cetinskom distriktu. Dodatno je i tuženi s dva ugledna plemića prisegao da on ne zna da bi Grubići “u rečenoj Cetini imali obilježja plemstva ili nasljedne imovine”. Vidi se da je i u sporu Grubića protiv Nelipića termin “plemstvo 12 širih obitelji Kraljevstva Hrvatske” sadržajno identičan sa sadržajem općenitog termina “hrvatskoga plemstva”. To se, uostalom, jasno vidi iz same izjave Grubića, koji tvrdi da su na nekretninama u Cetinskom distriktu imali ista ona prava koja imaju i “plemići 12 širih obitelji”, nadalje i iz iskaza prisežnika da Grubići jesu plemići (ali ne u cetinskom distriktu), i iz prisege Ivana Nelipića, da Grubići u Cetini nisu plemići. Sve su to isključivo iskazi tužitelja i svjedoka. Tuženi ne rabi taj termin, već samo termin “plemstvo”, a pogotovo sam kralj Ludovik, kao vlast koja odlučuje u predmetu, ne spominje “plemstvo dvanaest širih porodica”.

Isprava iz 1350./1.⁵⁷⁸ vrlo je manjkava pa se iz nje ne može sa sigurnošću doći do čvrstog zaključka o njezinom sadržaju, ali se opći smisao ipak može dosta dobro rekonstruirati. Na saboru, kojim je predsjedao ban Stjepan, šira porodica Virevića zatražila je da joj se prizna da su njezini članovi i njihovi preci oduvijek bili plemići i da to potvrde “dvanaest prisežnika i svi Hrvati”. Ovi su nakon toga iskazali, da Virevići nisu doduše pripadali nijednoj od dvanaest širih porodica Hrvata, ali da ih se “računalo u plemiće” to više, što je “između tih Hrvata i spomenutih (tj. Virevića) više puta dolazilo do ženidbene veze, (...) pa je tako i sam rod Virevića ostao u broju plemića i sada ostaje”. Drugim riječima, sabor je prihvatio zahtjev Virevića da im se prizna položaj plemića. Dispozitiv “vlasti”, tj. bana Stjepana, nije sačuvan. Ispravu iz 1350./1. godine može se objasniti na najjednostavniji način, tako da se njezin sadržaj tumači u skladu sa sadržajem isprave od 5. listopada 1359.⁵⁷⁹ po kojoj Filip Draginić iz Zadra traži da se njemu i njegovoj široj porodici prizna prava plemića dvanaestero širih porodica što kralj Ludovik prihvaća na taj način da Filipu i njegovoj široj obitelji prizna pravi statut hrvatskih plemića.⁵⁸⁰

Preostaje još jedna isprava o *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*, tj. odgovor iz 1459. god. podbana Mihajla Živkovića na upit zadarskog kneza o pravnim običa-

⁵⁷⁸ CD XI, 631, br. 486.

⁵⁷⁹ Miscellanea II-IV, 15-16, br. 7.

⁵⁸⁰ ŠIŠIĆ 1914, 494-495. Točniji tekst u MARGETIĆ 1970-1971, 265-266.

jima hrvatskog kraljevstva što se odnose na nasljeđivanje nekretnina.⁵⁸¹ Podban u svom odgovoru uzima u obzir tri pravne situacije.

- a) Nekretnine "plemića dvanaest širih porodica Kraljevstva Hrvatske" prelazi na muške potomke povezane muškom linijom s ovlaštenikom.
- b) Kupljene i stečene nekretnine po precima plemića prelaze na potomstvo na isti način, kao i one pod a).
- c) Kupljenim i stečenim nekretninama, koje je stekao neki plemić, on raspolaže potpunom slobodom.

Podbanov odgovor nije uspješno sročeen. Ipak, jedna je stvar nedvojbeno: sva tri slučaja odnose se na sve hrvatske plemiće, ali dok se pod a) spominju "plemići dvanaest širih porodica", pod b) i c) govori se samo o "plemićima". Zaključak je jasan: sadržaj jednog i drugog pojma identičan je: za podbana su "plemići dvanaest širih porodica" i "plemići" jedno te isto, ta su dva pojma za njega sinonimi. To je, uostalom, dobro uočila i N. Klaić.⁵⁸²

Ako izuzmemo literarni uradak iz druge polovice 14. st. tzv. *Qualiter*,⁵⁸³ spomenute isprave jedina su vijest o tzv. "ustanovi plemstva dvanaestero plemena Kraljevine Hrvatske". Da se najblaže izrazimo, posve je neobično da je o tako navodno važnoj "ustanovi" sačuvano tako malo vijesti i to u razdoblju koje inače obiluje ispravama. Pogotovu je upadljivo što u ta jedina tri sačuvana slučaja, "vlast", tj. kralj odnosno ban nikada ne rabi termin *duodecim generationes*. Njega rabe isključivo stranke u sporu ili osobe koje se pojavljuju u dokaznom postupku (prišežnici).

U *Qualiteru*, pripisu iz 14. st. djelu Tome Arcidakona *Historia Salonitana* priča se da je Koloman, sin Ladislava, kralja Ugarske, odlučio pokoriti cijelu Hrvatsku do mora. Došao je do Drave, a Hrvati su sabrali vojsku i spremili se na bitku. Međutim, Koloman im je uputio poslanike u želji da sklopi s njima dogovor. Hrvati su poslali 12 razumnih (*sapientiores*) plemića (*nobiles*) od 12 tribusa Hrvatske. To su bili "knez (*comes*) Juran od šire porodice (*genere*) Kačića, knez Ugrin od šire porodice Kukara, knez Mrmonja od šire porodice Šubića, knez Pribislav od šire porodice Čudimirića, knez Juraj od šire porodice Snačića, knez Petar od šire porodice Murića, knez Pavao od šire porodice Gusića, knez Martin od šire porodice Karinjana i od šire porodice Lapčana, knez Pribislav od šire porodice Poličića, knez Obrad od šire porodice Lačničića, knez Ivan od šire porodice Jamometića, knez Mironja od šire porodice Tugomirića". Došlo je do sporazuma (*concordia*) da će svi spomenuti zadržati sve svoje posjede, da nijedna od spomenutih širih porodica (*genus*) ni njezini podložnici (*homines*) neće plaćati kralju porez odnosno daću (*censum seu tributum*) i da će u slučaju obrambenog rata na

⁵⁸¹ Podrobnosti u MARGETIĆ 1970-1971, 265-280.

⁵⁸² KLAJĆ N. 1958, 160.

⁵⁸³ CD II, 8, br. 5.

kraljev poziv poslati najmanje 10 konjanika od svake šire porodice do Drave na vlastiti teret, a preko Drave na teret kralja.

Ovaj pripis nedvojbeno je usko vezan s pripisom Supetarskom kartularu koji je osnovnom tekstu dodan potkraj 14. st. ili nešto kasnije, u kojem nepoznati autor priča kako je u hrvatskom kraljevstvu bio pravni običaj da sedam banova bira kralja, ako umrla kralj ne bi imao djece. Na to se navode ti banovi (*Croacie, Bosniensis, Sclavonie, Posige, Podravie, Albanie, Sremi*) i dodaje:

*Et de sex generibus Croatorum erant bani in Croacia quos eligebant duodecim tribus Croatorum et de aliis sex generationibus erant comites in comitatibus Croacie*⁵⁸⁴ (Banovi Hrvatske bili su iz šest hrvatskih širih porodica. Njih su birali 12 hrvatskih tribusa. Iz ostalih šest širih porodica bili su knezovi u hrvatskim kneštvima).

Na to se navodi šest širih obitelji: Kačići, Kukari, Snačići (*Snasci*), Čudomirići, Mogorovići, Šubići). Sve je to plod literarnih domišljaja bez povijesne vrijednosti. Veza između pripisa u Supetarskom kartularu i *Qualitera* je očita: oba sastavka navode i *tribus* i *genus* (*generatio*), a prvih šest širih porodica *Qualitera* su identični onima navedenim u pripisu Supetarskom kartularu. Nije nemoguće da je nepoznati sastavljač *Qualitera* ponešto znao o rađanju nove staleške države u Hrvatskoj, iskombinirao razne podatke u ne osobito dobro sročeni sastavak te događaje koji se na taj sastavak odnose smjestio u Kolomanovo doba da bi na taj način pojačao uvjerljivost svojeg pričanja.

Našu pozornost u *Qualiteru* najviše je privukla njegova tvrdnja da je knez Martin bio predstavnik šire porodice Karinjana i Lapčana. Nju smo povezali s velevažnom ispravom od 28. studenoga 1360.,⁵⁸⁵ što se odnosi na pitanja nasljedivosti i plemenitosti prostranog karinskog područja koje je, čini se, bilo najvećim posjedom jedne grane lapačkih plemića. Ti Lapčani počeli su se u drugoj polovici 14. st. nazivati Karinjani, npr. 13. lipnja 1379.⁵⁸⁶ *Vladiha, filius Georgii de genere Kirinensium*. Upada u oči da se Lapčani ni u jednoj ispravi prije sredine 14. st. nikada ne spominju kao posebna šira porodica plemića Karinjana, nego uvijek kao lapčanski plemići, s eventualnim dodatkom mjesta Karin, npr. Našman se zove 31. prosinca 1360.⁵⁸⁷ *filius Petri de Kirini de genere Lapuch*, a nešto ranije, 25. srpnja 1355.⁵⁸⁸ naprosto *filius Petri de Lapuch* kao predstavnik Lapačkih (ne i karinskih!) plemića (*nobiles de Lapuch*).⁵⁸⁹ Iz toga treba zaključiti da su Lapčani držali karinske posjede kao *nasljednu* imovinu, ali ne i kao *plemenitu*, tj. oslobođenu od poreza. Zato je razumljiva velika želja karinskih Lapčana da nekako

⁵⁸⁴ N. dj., 230.

⁵⁸⁵ CD XV, 69, br. 54.

⁵⁸⁶ CD XVI, 28, br. 22.

⁵⁸⁷ CD XIII, 90, br. 63.

⁵⁸⁸ CD XII, 299, br. 224.

⁵⁸⁹ V. i CD IV, 59, br. 52 od 8. svibnja 1237.: *Georgius de Lapčano de Crino*.

dokažu da su njihovi karinski posjedi oplemenjeni. Prema sačuvanom prijepisu isprave od 28. studenoga 1360. koji je učinio ninski kaptol 28. srpnja 1367.⁵⁹⁰ na zahtjev Jakova iz Karina (*Jacobus filius Jurislavi de Quirino de genere Lapčanorum*) kralj Ludovik obznanjuje da je njegova majka održala u Zadru sabor na kojem su Našman i drugi lapački plemići izjavili "da su čuli da su mnogi protivnici (...) kraljici (...) predložili"⁵⁹¹ da je zemlju zvanu Karin, u kojoj ti plemići prebivaju (*in qua iidem nobiles residerent*), pokojni Zvonimir, kralj Hrvata, trajno dodijelio Vuniki, nekom plemiću šire porodice Lapac (*de genere Lapuch*) zajedno sa svojom kćeri Klaudijom pa kako je taj Vunika umro bez potomaka, rečena zemlja Karin pripala je i prešla po pravu na kralja i tako ne pripada nikako rečenim plemićima". Našman i drugi naprotiv tvrde za sebe da su oni Vunikini pravi nasljednici (*veri heredes et successores*) te da su zemlju Karin još od Zvonimira pravom i zakonitom zastarom (*iusta et legitima prescriptione precedente*) mirno držali te mole da im se ta zemlja ponovno potvrdi kao trajan posjed (*de novo perpetrare*). Kraljica majka saslušala je prisežnike koji su potvrdili navode Našmana i drugova pa Ludovik odlučuje:

prefatam terram Karin (...) nobilibus de Lapuch (...) sub mere et sincere nobilitatis titulo perpetuamus (rečenu zemlju Karin potvrđujemo u trajno vlasništvo lapačkim plemićima pod naslovom prave i iskrene plemenitosti).

Navedena isprava sadrži neke pravne neuvjerljivosti.⁵⁹² Ipak, ona je, čini se, u prijepisu ninskog kaptola od 28. srpnja 1367. god., odigrala svoju ulogu u priznavanju "plemenitosti" prostranog posjeda jedne grane lapčanskih plemića.

⁵⁹⁰ CD XIV, 69, 42.

⁵⁹¹ *Nonnulli oblocutores propulsassent*.

⁵⁹² Prije svega upada u oči da postupak u Zadru pred kraljicom Elizabetom, majkom kralja Ludovika, pokreću sami lapčanski plemići, koji drže Karin, za razliku od drugih postupaka koji su se u isto vrijeme vodili u Zadru pred istom kraljicom, a u kojima su nastupali tužitelj i tuženi. To bi se moglo opravdati time što se lapački plemići iz Karina protiv tvrdnji nepoznatih prijavitelja da karinska zemlja pripada kralju. Ipak, dok se u drugim ispravama o postupcima pred kraljicom navodi da je kraljica morala svoj boravak u Zadru prekinuti te da ga je nakon toga preuzeo sam Ludovik, koji se u to vrijeme nalazio u Zagrebu (CD XIII, 79, br. 60 od 21. prosinca 1360. i 86, br. 62 od 28. prosinca 1360.), dotle se u ispravi od 28. studenoga 1360. nakon izjave prisežnika pred kraljicom da je zemlja Karin nasljedna zemlja Lapčana postupak na način, koji se pobliže ne objašnjava, prekida pa sam Ludovik donosi odluku saslušavši istinite izjave naprijed rečenih prisežnika (*auditis et perceptis prefatorum iuratorum veridicis assertionibus*). Gdje i kada je Ludovik saslušao prisežnike? Nije li čudno da lapački plemići iz Karina traže jedno (potvrdu da je karinska zemlja njihova djedovina) a da Ludovik daje drugo, i to mnogo više (potvrđuje "plemenitost" karinske zemlje)? Uostalom, je li doista točno da su Kokičane sastavni dio prostranih karinskih zemalja, kako bi to proizlazilo iz Ludovikova dispozitiva. On naime daje *terram Karin (...)* *ac villas et possessiones in eodem scitas (...)* *excepta possessione Kocligiane*, tj. zemlju Karin s imanjima i posjedima koji leže u njoj, osim posjeda Kokičane. Nisu li možda Lapčani iz Karina, u prvom redu sam Našman, sami sastavili ispravu o Karinu, služeći se pri tome podacima iz isprave o sporu između Našmana i samostana sv. Krševana? I još nešto. Prema ispravama od 21. i 28. prosinca 1360. Ludovik je imenovao "povjerenstvo" od 22 prisežnika koja je trebalo ispitati Ludovikova prava u hrvatskom kraljevstvu (*viginti duos iuratos pro exaquis iuribus nostris regalibus in regno Croacie per nos deputatos* – prema ispravi od 21. prosinca), dok se u ispravi od 28. studenoga govori o povjerenstvu

Kako je dakle karinska grana Lapčana postala plemenitom širom porodicom okupljenom oko plemenite karinske zemlje tek poslije 1360. god., a njezini se članovi tek poslije toga počeli nazivati *de genere Kirinensium* ili slično, a ne više samo *de genere Lapcanorum* – to je i literarni sastavak poznat od Barade pod Imenom *Qualiter* u kojem se spominje šira porodica Lapčana-Karinjana nastao također u drugoj polovici 14. st.

Iz upravo raščlanjene isprave od 28. studenoga 1360. god. vidljivo je još nešto. Naime, Lapčani nisu tražili, a kralj nije donio odluku, da bi Lapčani pripadali “ustanovi 12 širih porodica”. Kad bi postojala takva navodna pripadnost Lapčana nekom posebno privilegiranom sloju hrvatskih plemića, ona bi u Ludovikovoj presudi svakako morala biti istaknuta, inače bi se Lapčani izvrgli opasnosti da Karin uživaju u svojstvu plemića s nekim manjim pravom od navodno osobito uglednog i posebnog prava “ustanove 12 porodica”. Ali, Lapčani nisu ni pomišljali da se pozovu na takvo posebno pravo, naprosto zato, što takvo pravo nije ni postojalo. Njima je bilo posve dovoljno da im kralj potvrdi da Karin posjeduju nasljednim plemićkim pravom.

Ipak, u upravo spomenutoj Ludovikovoj ispravi izričito je isključeno pitanje prava na posjed Kokičane, jer se o tome vodio odvojeni spor između Lapčanina Našmana i samostana sv. Krševana. O Kokičanima je 21. prosinca 1360.⁵⁹³ kralj Ludovik donio presudu, kojom je potvrdio pravo samostanu, i to, među ostalim, na osnovi isprave iz koje je bilo vidljivo da je Lapčanin Jurislav još sredinom 13. stoljeća Kokičane zapisao (*legasset*) samostanu. Za pitanje, koje se ovdje analizira, od interesa je u prvom redu iskaz 22 prisežnika, koji su priznali pravo samostana na Kokičane, ali su ujedno potvrdili da je Našman “oduvijek bio plemićem (*quod idem Nasman in Lapuch nobilis esset et fuisset ab antiquo*). Da je pripadnost “ustanova 12 širih porodica” označavala nešto drugo, nešto više i bolje od “običnog” plemstva, ovaj bi iskaz bio jak udarac društvenom položaju Lapčanina Našmana, a to nije bila intencija prisežnika, već upravo obratno.

Možda bi na prvi pogled moglo čuditi da se pojavljuje još jedan termin: *veri, pri-mi et naturales regni Croatiae nobiles* o kojem je već bilo riječi. Naime, u sporu nekih Gla-

---

od 24 prisežnika, koje je Ludovik uputio da štiti njegova prava. Povjerenstvo je imalo sigurno 22 člana, jer je isprava od 28. prosinca 1360. sačuvana u originalu pa i taj podatak slabi uvjerljivost i pouzdanost isprave od 28. studenoga, sačuvane tek u prijepisu ninskog kaptola. Dodajmo da je sama potvrda ninskog kaptola snabdjevena ovom više nego čudnom klauzulom koja dolazi nakon prijepisa Ludovikove potvrde pod novim pečatom od 19. prosinca 1364.: *Nos (...) legitimis petitionibus predicti Jacobi (...) benigno inclinati ut tenemur, predictas litteras nostras suscriptionales (...) transcribi fecimus ad cautelam* (mi smo, dobrostivo skloni zakonitim zahtjevima rečena Jakova, kao što smo obvezni(?), dali prepisati radi sigurnosti naprijed rečene naše potvrde). To bi trebala biti klauzula ninskog kaptola, samo što je nerazumljivo sastavljena, jer se riječi “kao što smo obvezni” mogu razumjeti tek po potvrdi ninskog kaptola od 2. prosinca 1360. (CD XIII, 73, br.56). Osim toga ta je klauzula tako sastavljena kao da potječe – od kralja (!)?

S druge strane, treba priznati da bi trebalo imati mnogo hrabrosti za izradu lažne isprave iz 1360. god. i njezinu uporabu poslije 1367. god. još za života moćnog kralja Ludovika. Problem bi trebalo podrobnije proučiti.

⁵⁹³ CD XIII, 79, br. 60.

močana protiv Jakova Šubića, viteza kralja Ludovika iz Zadra, o kojem je sačuvana isprava od 15. studenoga 1361.,⁵⁹⁴ oni tvrde da su oduvijek posjedovali sporne zemlje na području utvrde Ostrovica "kao pravi plemići" (*tanquam veri nobiles*) i pozivaju se, uz ostalo, na ispravu kralja Ladislava iz 1273. god. kojom ih je u odnosu na te nekretnine uključio u sloj hrvatskih plemića (*Croatorum nobilium*) i priznao im sva prava koja uživaju *veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*. U literaturi se razvila diskusija o vjerodostojnosti tradiranog teksta Ladislavove isprave.⁵⁹⁵ Bez obzira, hoćemo li prihvatiti sumnje u vjerodostojnost regesta isprave iz 1273., priopćenog u ispravi iz 1361. god. ili ne – mi smo 1983. god. dokazivali da nema opravdanih razloga sumnjati u taj regist⁵⁹⁶ – identični termin nalazimo i u drugoj u izvorniku sačuvanoj ispravi Ladislava iz 1273. god., kojom su učinjena plemenitim neka zemljišta (*nobilitavimus predia*) u Gariću i Garešnici u Slavoniji. Kralj Ladislav u toj ispravi određuje da neke tamošnje zemlje koje su nekoć pripadale tvrđavnim jobagionima i predijalcima nemaju više to svojstvo (pripadnost tvrđavi), već će ih ubuduće obdareni (Župan Ruh) i njegovi nasljednici uživati "kao pravi, prvi i prirodni plemići Slavonije" (*sicut veri, primi et naturales Slavonie nobiles*).⁵⁹⁷ Ovo je, usput rečeno, dobar primjer koristi i čak nužnosti paralelnog istraživanja hrvatskih i slavonskih institucija.

Ukratko, Glamočani za sebe naprosto tvrde da su hrvatski plemići, samo pri tome upotrebljavaju terminologiju iz isprave kojom je njihov rod proglašen plemićima 1273. god. ili, drugim riječima, pravi, prvi i prirodni hrvatski plemići isto je što i hrvatski plemići uopće i hrvatski plemići dvanaestero širih porodica.

Ovdje je mjesto da povežemo prethodna istraživanja s rezultatima do kojih smo došli u ovome dijelu našega rada. Arpadovići i Anžuvinci samo su neke hrvatske porodice obdarili punim plemstvom. Svima ostalim dodijeljen je položaj jobagiona *castri*. To je već i prije naših istraživanja bilo poznato (to je tvrdila npr. i N. Klaić 1958. god.). Na pitanje, kome su ugarsko-hrvatski vladari dodjeljivali rang jobagiona *castri*, čini se da je odgovor nedvojben: to su u pravilu bili članovi vojničko-graničarskih utvrda-općina koje su postojale već otprije u doba hrvatske države narodnih vladara,

⁵⁹⁴ CD XIII, 185, br. 127.

⁵⁹⁵ Hauptmann u svojim dvjema raspravama objašnjavao je problem na dva oprečna načina, prvi put da ti plemići "nisu morali biti baš članovi dvanaestero plemena" (HAUPTMANN 1942, 99), a drugi put da su samo pripadnici dvanaest plemena – prvi, pravi i prirodni plemići (HAUPTMANN 1950, 114). Hauptmann je uz to još i sumnjao u punu autentičnost Ladislavove isprave iz 1273. god., osobito na zaključni dio tradiranog teksta (HAUPTMANN 1942, 99), po kojem se proglašavaju nevaljanim sve do tada izdane isprave u vezi sa spornim zemljama. N. Klaić je učinila korak dalje i smatrala Ladislavovu ispravu za krivotvorinu nastalu neposredno prije parnice iz 1360. god. (KLAJĆ N. 1956, 95) te dokazivala da su Glamočani željeli uvjeriti kraljicu da u Hrvatskoj postoji još jedna vrsta plemstva, *veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*, pa da zato ni ne traže da im se prizna plemenitost "plemića dvanaest plemena" (KLAJĆ N. 1958, 156). Uostalom, i neki drugi autori više su ili manje skeptični prema Ladislavovoj ispravi (MANDIĆ, 192).

⁵⁹⁶ MARGETIĆ 1983, 114.

⁵⁹⁷ CD VI, 39, br. 35 (19. svibnja 1273.).

ili drugim riječima, riječ je o didicima. To je ujedno objašnjenje neobične činjenice da u kontinentalnom zaleđu Zadra ne nalazimo kasnije sloj didića. Oni su priznati od nove vlasti kao relativno povlašteni sloj jobagiona *castri*. Didići se na zadarskom području pojavljuju samo na otocima, kamo su po našem mišljenju došli u drugoj polovici 11. stoljeća nakon što je osnovan *regnum Croatiae et Dalmatiae*. Nova ugarsko-hrvatska vlast nije imala razloga da na otocima stvar sloj jobagiona *castri* pa su tamošnji didići ostali kao donekle povlašteni sloj priznat od davnine i tijekom stoljeća pretvorili se, čini se, u obične slobodne seljake, s određenim uglednijim i donekle odvojenim društvenim položajem.

3. DRUŠTVENI SLOJEVI U DALMATINSKIM GRADOVIMA

Nastanak srednjovjekovne gradske općine, komune, i evolucija protostaleških odnosa u dalmatinskim gradovima razlikovali su se od nastanka zapadnoeuropskih gradskih komuna i njihove diferencijacije društvenih slojeva utoliko, što je nazočnost Bizanta bila jaka sve do prve polovice 11. stoljeća. O tome smo na osnovi naših istraživanja iz 1975. god. pisali i u ovome radu. (Vidi odsjek III.) Iz toga slijedi da se viši, vladajući sloj dalmatinske gradske općine obrazovao dobrim dijelom iz vladajućeg sloja dalmatinskih gradova u doba Bizanta, i to tribuna, tj. službujućih i odsluženih vojnih i civilnih zapovjednika gradskih četvrti u Zadru, dok je u drugim dalmatinskim gradovima, gdje je bizantski utjecaj bio manje izražen, situacija manje transparentna. Ali i tamo je bizantska vlast u Dalmaciji u drugoj polovici 12. stoljeća imala nedvojbeno svoj udio u stvaranju vladajućeg sloja, osobito u Splitu. O nekom antičkom društvenom sloju, koji bi se kao nekim čudom zadržao u ranosrednjovjekovnom društvu ne može biti ni govora. Na to smo dovoljno jasno ukazali u našim radovima o kontinuitetu u gradskih općina od kasne antike do ranog srednjeg vijeka,⁵⁹⁸ o odgovornosti kurijala u kasnom rimskom carstvu,⁵⁹⁹ o razvoju službe defensora do Justinijana,⁶⁰⁰ o kasnoantičkom kolonatu,⁶⁰¹ o Dalmaciji u 6. stoljeću⁶⁰² itd., pa s te strane problem društvenih slojeva u ranosrednjovjekovnim gradskim općinama smatramo zaključenim.

Ipak vrijedi uzeti u obzir nekoliko novijih radova.

Tako je N. Klaić⁶⁰³ istakla zapažanje da se u notarskim spisima "bilo koje dalmatinske komune XIII i XIV st."⁶⁰⁴ članovi patricijata ili vlastela "ne nazivaju *nobiles*" i da

⁵⁹⁸ MARGETIĆ 1975, 34-40.

⁵⁹⁹ MARGETIĆ 1985b, 419 i d.

⁶⁰⁰ MARGETIĆ 1985, 95 i d.

⁶⁰¹ MARGETIĆ 1986, 285 i d.

⁶⁰² MARGETIĆ 1997, 205 i d.

⁶⁰³ N. KLAIĆ 1976, 157-164.

⁶⁰⁴ N. dj., 157.

“bez obzira na to, jesu li se nazivali plemićima ili nisu, u svim se dalmatinskim gradovima postepeno kako se stvara općinska uprava izdvaja sloj vlastele, vijećnika koji drže vlast u svojim rukama”.⁶⁰⁵ I drugi su naši autori upozorili na to, da se iz samog naziva *nobiles* ne može donositi bilo kakav zaključak o pripadnosti neke osobe upravo staleškom sloju plemića. Ipak, kada je objašnjavala izdvajanje vlastele u odvojeni stalež N. Klaić je naglasila da poslije 1358. god. svi najvažniji općinski činovnici u Dubrovniku “trebaju biti *nobiles homines nativi Ragusii*” iz čega je izvela zaključak da se u to vrijeme ti dužnosnici “smatraju plemićima”,⁶⁰⁶ (kurziv N. Klaić), dakle, da pripadaju plemićkom staležu, ako smo dobro razumjeli misao naše uvažene povjesničarke. Ali, ako naziv *plemić* nije odlučujući za pripadnost plemićkom staležu, po čemu se stalež plemića odvajao od ostalog stanovništva? Isto tako, prema analizi društvenih odnosa u Splitu prema statutu iz 1312. god. trojica sudaca, 6 vijećnika, advokati i egzaminatori mogu biti samo *plemići* (kurziv N. Klaić) (*nobiles*). I ovdje vrijedi ista primjedba: kako se početkom 14. stoljeća znalo tko je plemić, a tko nije, ako naziv plemić nije važan? A kada N. Klaić ističe da je Rab “jedina dalmatinska komuna u kojoj pučani (populares) sudjeluju u vlasti već u XIV st.”,⁶⁰⁷ onda je to u suprotnosti s njezinom tvrdnjom da se već iz Splitskog statuta iz 1312. god. vidi “svjesno nastojanje vlastele da iz vijeća izbace pučane”.⁶⁰⁸

Unatoč tim našim primjedbama ne može se poreći da je N. Klaić dobro uočila problem “plemića” dalmatinskih gradskih općina. Nije ga doduše, čini nam se, uspjela riješiti, ali već je sama činjenica postavljanja problema važna.

Već iduće, 1977. god., Raukar⁶⁰⁹ se iscrpno pozabavio društvenim odnosima u Zadru u 14. stoljeću i tom problemu posvetio sveobuhvatnu monografiju (324 stranica). U tom se radu Raukar osvrnuo i na ranije razdoblje i na ostale dalmatinske komune. Upozorio je, da su se iz sloja *maiores* ranosrednjovjekovnih izvora postupno izdvajale najmoćnije obitelji “koje s najviše opravdanja možemo nazvati *patricijatom*” (kurziv Raukar).⁶¹⁰ Od 12. stoljeća dalje sve se više izdvaja patricijat u povodu organiziranja Velikog vijeća (*consilium generale*). Doduše u 13. i većem dijelu 14. st. član tih vijeća (*consiliarius*) nije isto što i *nobilis*, ali je očita tendencija da se to vijeće pretvori u *consilium nobilium*.⁶¹¹ Pitanje “jesu li pučani mogli biti primljeni u Vijeće? više je formalne, nego stvarne prirode, jer je patricijat i prije staleškog oblikovanja vijeća imao stvarnu vlast u komuni”.⁶¹² Od sredine 14. st. “plemići i pučani su dvije jasno odije-

⁶⁰⁵ N. dj., 164.

⁶⁰⁶ N. dj., 158.

⁶⁰⁷ N. dj., 162.

⁶⁰⁸ N. dj., 159.

⁶⁰⁹ RAUKAR 1977.

⁶¹⁰ N. dj., 53.

⁶¹¹ N. dj., 54.

⁶¹² N. dj., 55.

ljene grupe zadarskog pučanstva". Kako je Raukar monografiju posvetio u prvom redu 15. stoljeću, tj. konačnoj staleškoj diobi gradskog društva u to doba, on se nije podrobnije upuštao u osnovno pitanje ranijih razdoblja: ako se npr. u 14. stoljeću bez ikakve dvojbe točno znalo koje su obitelji patricijske, a koje ostalih slojeva (pučana), po kojem se kriteriju to znalo? To očito nije bilo bogatstvo, a ni sudjelovanje u Velikom vijeću, a, dakako, ni sam naziv *nobilis*.

Raukar⁶¹³ je svojim istraživanjima u 1980.-1981. god. dao nove impulse istraživanju komunalnih društva u Dalmaciji u 14. stoljeću. Uz ostalo, on je dao instruktivan pregled historiografije od Lucija do N. Klaić.⁶¹⁴ Tema je njegova istraživanja 14. stoljeća pa se ranijim razdobljima nije potanje bavio. Isto vrijedi i za Raukarovo istraživanje sustava vladanja u Splitu u 14. stoljeću.⁶¹⁵

Budak⁶¹⁶ je 1994. god. problem postavio u vremenske okvire prvih stoljeća Hrvatske (do dolaska Arpadovića). Po njemu korijeni društvene strukture u dalmatinskim gradovima sežu daleko u prošlost "iz nikad sasvim presahlog vrela antičkog svijeta" jer je antički patricijat "nesumnjivo u izvjesnoj mjeri preživio krizna stoljeća srednjeg vijeka".⁶¹⁷ Primjeri ranosrednjovjekovnog protopatricijata bili bi po Budaku vidljiviji u Splitu (Veliki Sever) i u Zadru (Madijevci). Oni dokazuju da je "dio ranosrednjovjekovnog patricijata svakako imao zbiljske korijene u kasnoj antici."⁶¹⁸ Ove Budakove tvrdnje nedovoljno su obrazložene. Nije jasno na koji to antički patricijat Budak misli. Možda ne bi bilo loše da je Budak uzeo u obzir naša višegodišnja istraživanja o kasnom rimskom carstvu, o Justinijanovoj Dalmaciji i o ranobizantskim oblicima organizacije društva i gradskih općina. Rado bismo prihvatili diskusiju o našim tezama. Bilo bi nam drago da možemo prodiskutirati i Budakovo stajalište, ali ono je toliko nejasno, da ne znamo kako o njemu diskutirati. Svakako se ne bismo mogli složiti s tezom da je "antički patricijat (...) preživio krizna stoljeća ranog srednjeg vijeka, o kojima izvori uglavnom šute", jer se mnoge elemente ranosrednjovjekovnih dalmatinskih gradskih općina može razmjerno uspješno interpretirati uzimajući u obzir ono što inače znamo o bizantskoj gradskoj općini. Ne preostaje drugo, nego nadati se da će Budak svoja stajališta nešto opširnije argumentirati pa bi se na temelju toga mogla povesti diskusija.

Raukar⁶¹⁹ se 1997. god. vratio na problem društvenih slojeva u ranosrednjovjekovnim dalmatinskim komunama. Po njemu se ranosrednjovjekovni grad oslanjao

⁶¹³ RAUKAR 1980-1981, 139-204.

⁶¹⁴ N. dj., 140-148.

⁶¹⁵ RAUKAR 1984, 87-103.

⁶¹⁶ BUDAK 1994.

⁶¹⁷ N. dj., 153.

⁶¹⁸ N. dj., 154.

⁶¹⁹ RAUKAR 1997.

na "društvenu baštinu kasne antike⁶²⁰ koja je jedan od oslonaca gradova u protokomunalnoj epohi. Zajednica ljudi u 11. stoljeću iskazuje se izričajima kao "sav puk, veći i manji" i sl. Ulogu zajednice svih građana preuzima u 13. st. vijeće (*consilium*) s točno utvrđenim brojem članova.⁶²¹ Već krajem 12. stoljeća zadarska vrela daju uglednijim građanima naziv *plemić* (kurziv Raukar) (*nobiles*), a u sredini i drugoj polovici 14. stoljeća članovima vijeća u većini gradova bivaju samo oni *građani* (kurziv Raukar) (*cives*) komune koji su tom pravnom nazivu o najvišoj razini mogli dodati i staleški naziv *plemići* (kurziv Raukar) (*nobiles cives*) tako da je proces okupljanja ljudi na vrhu društva konačno završen, jer je na čelu komune skupina ljudi/obitelji s točno određenim društvenim i staleškim položajem: staleški krug je napokon zatvoren.⁶²²

Smatramo da problem evolucije razlikovanja patricija od pučana nisu uspjeli riješiti ni pravni povjesničari, npr. Beuc u povodu istraživanja osorske⁶²³ odnosno zadarske⁶²⁴ komune, Cvitanić u povodu istraživanja korčulanske,⁶²⁵ dubrovačke⁶²⁶ i splitske⁶²⁷ i Margetić u povodu istraživanja krčke⁶²⁸ i rapske⁶²⁹ komune.

Problem ostaje otvorenim. Nužno je sprovesti dodatne raščlambe koje svojim obimom premašuju okvire ovoga rada.

VI. UMJESTO ZAKLJUČKA

Predloženi pokušaj sinteze naših dugogodišnjih istraživanja hrvatske rane povijesti s jedne i evolucije strukture društva istoga razdoblja s druge strane, pokazao se, smatramo, korisnim.

1. Za najranije se doba istraživanje usredotočilo u prvom redu na način, na koji su Avari i Slaveni osvojili područja u kojima danas žive Hrvati, s osobitim obzirom na vijesti Pseudo-Mauricija i Lava Mudroga o vojničkim i društvenim značajkama Slavena. Analize su pokazale da se vladajući sloj društva sastojao od dvije komponente, sloja Slavena-ratnika i sloja Hrovata-ratnika, a da *podređeni sloj stanovništva nije bio amorfn masa, već u znatnoj mjeri diferenciran*. Zbog nedostatka izvornih podataka, u radu se pokušalo osvijetliti tu diferencijaciju na osnovi raščlambe analognih srodnih društvenih struktura u prvom redu kod Langobarda i Avara.

⁶²⁰ N. dj., 188.

⁶²¹ N. dj., 189.

⁶²² N. dj., 200-201.

⁶²³ BEUC 1953.

⁶²⁴ BEUC 1954.

⁶²⁵ CVITANIĆ 2002.

⁶²⁶ CVITANIĆ 1990.

⁶²⁷ CVITANIĆ 1998.

⁶²⁸ MARGETIĆ – STRČIĆ, 62-73.

⁶²⁹ MARGETIĆ 2001, 34-42.

2. S obzirom na to da je Bizant kao jedna od vodećih europskih velesila imao na ranije hrvatsko društvo vrlo značajan utjecaj, bilo je nužno ispitati domete tog utjecaja. Pri tome je jedan od nezaobilaznih čimbenika analize okolnost, da dalmatinski gradovi u 7. i 8. stoljeću nisu bili pod bizantskim vrhovništvom, već su u sklopu "avarско-slavenske konfederacije" priznavali nadređenost slavenske komponente te konfederacije. Pri analizi problema kontinuiteta antike i ranog srednjeg vijeka na našim područjima mora se uzeti u obzir da je Justinijan nakon uništenja ostrogotske države uveo u rimsku Dalmaciju vojnu upravu, a nije obnovio provincijsko uređenje, nadalje, da u 7. i 8. stoljeću o stvarnom suverenitetu Bizanta nad Dalmacijom ne može biti govora, a da se nakon toga može govoriti samo o utjecaju državne i lokalne organizacije i strukture društva u Bizantu, u prvom redu tribuna, vojnog elementa u dalmatinskim gradovima.

Kostrenčićev pokušaj objašnjavanja društvenih slojeva u Vinodolu preko navodno analognog uređenja bizantskih općina prema Zemljiordničkom zakonu bio je zastario već u vrijeme pisanja njegova prijedloga. Vinodolsku općinu – a ne samo nju – treba interpretirati na osnovi proučavanja evolucije općina "barbarskih" naroda, pri čemu treba uzeti u obzir vojničko-graničarski karakter nekih od tih općina, koji dolazi do izražaja u sloju permana i odgovarajuće arimanske vojničko-graničarske langobardske strukture u Furlaniji i arimana u Istri.

3. Analize su pokazale da je tijekom 9. stoljeća došlo do borbe dvaju vodećih slojeva hrvatskog društva, u kojoj je nakon nekoliko burnih izmjena vladara hrvatska komponenta vladajućeg sloja pobijedila slavensku.

Raščlambe su, nadalje, razriješile dugogodišnju diskusiju oko južne granice Hrvatske u doba narodnih vladara. Ona se do sredine 11. stoljeća nalazila na Cetini, da bi u doba *regnum Croatiae et Dalmatiae* (druga polovica 11. stoljeća) Neretvanska oblast bila integrirana u Hrvatsku, tako da je poglavar te oblasti postao vrlo visoki dužnosnik hrvatske države (*dux Marianorum* odnosno *Morsticus*, koncem 11. stoljeća čak *rex*). Posjet bana Petra (poglavara područja približno današnje Like) "kralju" Slavcu potkraj 11. stoljeća ukazuje na to da su neko vrijeme nakon navale Ladislava, ugarskog kralja, na Hrvatsku, hrvatske snage organizirale otpor protiv ugarskih snaga i da je na čelu tog otpora bio upravo taj ban, koji se spominje u bitci na Petrovoj gori kao zadnji hrvatski kralj.

U doba integracije Neretvanske oblasti u Hrvatsku Poljica prestaju biti graničarsko područje pa se one organiziraju kao županija. Daljnja posljedica tog novog položaja Poljica sastoji se u tome da didiči, dotadašnji vojničko-graničarski sloj gube svoju funkciju i postupno se pretvaraju u slobodno seljaštvo.

I prema nekadašnjoj granici Hrvatske prema Splitu i Trogiru, gradovima Bizantske Dalmacije, postojali su didiči, kao vojničko-graničarski sloj u Ostrogu. I on je pripajanjem Splita Hrvatskoj izgubio svoj razlog postojanja. Kasnije je imao tragičnu sudbinu, neusporedivo lošiju od Poljica.

Na širem području oko Biograda nalazilo se središte hrvatske države, gdje je hrvatski kralj imao svoj oslonac na svom *territorium regale*, koji ga je opskrbljivao vojnicima. Kralj im je mnoga zemljišta dodijelio kao alodij uz obvezu vojne službe. Kako je šire biogradsko područje nestankom *regnuma Croatiae et Dalmatiae* prestalo imati ranije značenje, alodij se pretvorio u slobodnu imovinu.

Oko Zadra je također u doba hrvatskih vladara narodne dinastije postojao obruč utvrda, koje su čuvale granicu prema tom glavnom gradu Bizantske Dalmacije – jedinom koji je do sredine 11. stoljeća imao bizantsku vojnu posadu. Treba pretpostaviti da su u tim utvrdama bili smješteni didiči. Otkako je Zadar s ostalim dalmatinskim gradovima i otocima postao dijelom *regnuma Croatiae et Dalmatiae*, i ovdje je vojničko-graničarski sloj didiča izgubio svoj razlog postojanja. Hrvatski je kralj, ipak, smjestio didiče na zadarske otoke pa se njihov zaseban položaj može dokumentirati još stoljećima.

Obrađen je, konačno, i problem dalmatinskih serva i utvrđeno da je riječ o vrlo tankom sloju pučanstva s pravima i dužnostima vrlo sličnim servima na zapadnoj obali Jadrana.

4. U zadnjem dijelu rada analiziraju se staleški odnosi u Slavoniji počevši od prvih njihovih nedvojbenih pojava, povezanih s organiziranjem nove samoupravne zajednice plemića, jobagiona *castri* i uopće zemljoposjednika s pravom vlasništva u tzv. *regnum Sclavoniae* u 13. stoljeću. Analizira se pravni položaj a) plemića (najprije zvanih *servientes regis*, a kasnije naprosto *nobiles*), čije su glavne značajke oslobođanje od poreza, tzv. nobilitiranje nekog posjeda i oslobođanje od izravne podređenosti županu županije na čijem području plemić ima svoje prebivalište i nobilitirani posjed i b) jobagiona *castri*, vezanih vojnom službom uz neku kraljevsku utvrdu, a dotaknut je i položaj građana slobodnih kraljevskih gradova, kmetova i neslobodnih osoba.

Ove analize nužne su za razumijevanje staleške situacije u Hrvatskoj, gdje se oko stotinu godina kasnije pojavljuje tzv. *regnum Croatiae* sa značajkama koje u biti odgovaraju stotinu godina ranije osnovanom *regnum Sclavoniae*. Kao što se npr. u Slavoniji prigodom nobilitiranja neke osobe ističe da ta osoba dobiva ista prava kao drugi *veri, primi et naturales nobiles Sclavoniae*, tako se i u Hrvatskoj pojedinci uzdižu u rang *veri, primi et naturales nobiles regni Croatiae*. U najužoj su svezi s tom temeljnom analognom staleškom pojavom u oba kraljevstva i raščlamba koje se odnose na dva druga pitanja.

Jedno od njih je problem "ustanove" *nobiles duodecim generationem regni Croatiae*, koja je spomenuta u tri isprave iz sredine 14. i jednoj ispravi iz sredine 15. stoljeća. Već je Šufflay dobro uočio da takvoj ustanovi "nema paralele na čitavom svijetu". Pokušavalo se početak postojanja te ustanove smjestiti u razna razdoblja, npr. u doba narodnih vladara, Kolomana, prvoj polovici 14. stoljeća ili sredini istog stoljeća, što je već samo po sebi odraz krajnje nejasnoće tog instituta, a nisu uspjeli ni pokušaji da se pronade iole uvjerljiva *differentia specifica* u povlasticama članova te ustanove i "običnih"

hrvatskih plemića. Još 1983. god. utvrdili smo neobično važnu okolnost: nikada ni u kojoj prilici nijedan dužnosnik, kralj ili ban, ne rabi taj izraz, nego u onih nekoliko osamljenih primjera pojavljivanja naziva te navodne ustanove taj kolokvijalni naziv rabe isključivo stranke ili svjedoci, dok u tim istim ispravama nadležni državni organ ne koristi taj naziv ni jedan jedini put. Iz toga smo izveli po našem mišljenju jedini mogući zaključak: ono što pojedine stranke u sporu ili svjedoci zovu "dvanaest širih porodica (plemena) Kraljevstva Hrvatske" nije drugo nego kolokvijalni naziv za hrvatske plemiće uopće.

Drugo je pitanje, koje je odvelo krivim smjerom našu novu historiografiju počevši od N. Klaić, uključivši i pisca ovih redaka, teza da je Ludovik I. uveo marturinu kao porez na koji su bili obvezani hrvatski plemići. Tek u ovome radu uspjeli smo dokazati da "plemići", obvezani na marturinu, nisu nitko drugi nego hrvatski jobagioni *castri*, koji su oduvijek bili obvezani na ugošćavanje kralja i bana (i eventualno kojeg njihovog dužnosnika), ili na plaćanje posebne odštete na ime oslobađanja tog ugošćavanja, odštete, koja se u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj također nerijetko nazivala upravo marturina.

5. U radu je ukratko dotaknuto i pitanje nastanka i razvoja patricijata u dalmatinskim gradovima. Premda se dosad pokušalo povezati nastajanje tog staleža preko evolucije tribunske časti i utvrdilo specifične elemente (bizantski suverenitet nad gradovima Dalmacije do sredine 11. stoljeća i specifičnosti bizantske općine) početka razvoja komunalnog uređenja u dalmatinskim gradovima (Margetić) i utvrdilo osnovne značajke patricijata u razvijenom staleškom društvu 14. i 15. stoljeća (Raukar), smatramo da je problem evolucije patricijata još daleko od zadovoljavajućeg rješavanja.

6. U ovome su radu prikazana tek neka od pitanja društvene strukture hrvatskog društva do približno 14./15. stoljeća koja smo obradili u našim mnogobrojnim radovima u proteklih 30 godina. Našoj i inozemnoj stručnoj publici predložili smo argumentaciju i pokušaje rješavanja mnogih problema na, govoreći bez imalo pretjerivanja, stotinama i stotinama stranica naših rasprava, od kojih su neke izdane ponovno kao zasebne cjeline (Iz vinodolske prošlosti, 1980.; *Histrica et Adriatica*, 1983.; Rijeka Vinodol Istra, 1990.; Istra i Kvarner, 1996.; Iz ranije hrvatske povijesti, 1997.; Zagreb i Slavonija, 2000a; Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku, 2000b; Prikazi i diskusije, 2002d). Odaziv, u prvom redu diskusija pojedinih argumenata, nije bio prebogato.

Jedino je Raukar u svom radu iz 2002. istaknuo da historiografija nije nakon Nade Klaić pokazivala veće zanimanje za proučavanje ranoga hrvatskog društva, uz jedini izuzetak N. Budaka u radu o elementima društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske prema Kartularu sv. Ivana Biogradskog (RAUKAR 2002., 15). Na drugom je mjestu Raukar požalio da se nakon N. Klaić hrvatska historiografija nije više istraživački u posebnim analitičkim radovima bavila pitanjem nižega plemstva, a da su rijetki radovi koji su razmatrali pravno i društveno ustrojstvo srednjovjekovne Hrvatske

zanemarivali staleške razlike (Raukar 2002, 33) i istaknuo da pri tome misli na Karbića i na pisca ovih redaka koji, kako Raukar kaže, nažalost zanemaruju stalešku organizaciju društva i staleške razlike unutar plemstva. Usto je Raukar lapidarno prigovorio našem zaključku da *nobiles duodecim generationem regni Croatiae* nisu posebna ustanova i naglasio da se tomu "suprotstavlja isprava o parnici cetinskih plemića s Ivanom Nelipčićem 1360. godine" (RAUKAR 2002, 57-58). Na tu smo se napomenu osvrnuli našom diskusijom u bilj. 575 ovoga rada. Vjerujemo da je ovo jedan, doduše lapidaran, početak diskusije o našim argumentima, što svakako treba pozdraviti. Smatramo da bez diskusije nema napretka u znanosti.

Literatura

- ACTA KEGLEVICHIANA - V. Klaić, Acta Keglevichiana Annorum 1322-1527, Zagreb, 1917.
- AMSI - Atti e memorie della Societa Istriana di Storia Patria, Parenzo.
- ANČIĆ - M. Ančić, Hrvatska u karolinško doba u: Katalog izložbe Hrvati i Karolinzi, Split, 2001. (separat).
- ANTOLJAK - S. Antoljak, Pacta conventa ili concordia od 1102., Zagreb, 1980.
- ASD - Archivio storico per la Dalmazia.
- ATTI - Atti Centra za historijska istraživanja, Rovinj.
- AGNELLIUS - Agnelli Liber Pontificalis, ed. A. Testi Rasponi, Rerum Italicarum Scriptores, Bologna, 1924.
- AV - Arheološki vestnik, Ljubljana.
- AVENARIUS - Struktur und Organisation der europäischen Steppenvölker, SS, XXXV, 1988., 136-156.
- BABIĆ - V. Babić u: Istorija.
- BARADA 1928 - M. Barada, Topografija Porfirogenetove Paganije, SP Nova Serija II, 1-2, 1928.
- BARADA 1942 - M. Barada, Dalmacija, HE IV.
- BARADA 1943 - M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, Časopis za hrvatsku poviest, 3, Zagreb.
- BARADA 1951 - M. Barada, Trogirski spomenici, dio II, Zapisci sudbenog dvora općine trogirske, sv. 1 (MSHSM), knj. 46.
- BARADA 1952 - M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb.
- BARADA 1954 - M. Barada, Lapčani, Rad, 300.
- BARTAL J. Bartal, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, Lipsiae, 1901.
- BEUC 1953 - I. Beuc, Osorska komuna u pravnopovjesnom svijetlu, VDAR, I.

- BEUC 1954 - I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, VDAR, II.
- BEUC - I. Beuc, Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb, 1985.
- BEYERLE - F. Beyerle, Die Gesetze der Langobarden, Weimar, 1947.
- BÓNA - I. Bóna, Die Geschichte der Awaren im Lichte archèologischen Quellen, SS, XXX, 1988.
- BRÉHIER - L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, 2. izd., Paris, 1970.
- BRUNS C. G. Bruns - A. Pernice - O. Lenel, Geschichte und Quellen des römischen Rechts, Holtzendorffs' Enzyklopädie der Rechtswissenschaften, 6. izd., I, 1904.
- BUDAK 1984 - N. Budak, Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, Radovi IHP, 17, 5-34.
- BUDAK 1984a - N. Budak, Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu, SP, 14.
- BUDAK 1985 - N. Budak, Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji, SP, 15.
- BUDAK 1990 - N. Budak, Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara sv. Ivana Biogradskog, Biogradski zbornik, 1, Zadar.
- BUDAK 1994 - N. Budak, Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb, 1994.
- C. - Codex Iustinianus, ed. P. Krüger, Corpus iuris civilis, ed. stereotypa decima, vol. secundum, Berolini, 1928.
- CCP - Croatica Christiana Periodica, Zagreb.
- CD - Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae), Zagreb.
- CDB - Codice diplomatico Barese, Bari.
- CESSI - R. Cessi - F. Bennato, Venetiarum historia vulgo Pietro Iustiniani filio adiudicata, Deputazione di storia patria per le Venezie, Monumenti storici, N. S. vol. XVIII, Venezia, 1964.
- CJH - Corpus Juris Hungarici, Buda, 1779.
- CODEX GOTHANUS - Codex Gothanus, MGM, SS, rer. Lang.
- CSI - Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, ed. R. Marsina, Bratislava, 1971.
- ČUDA SV. DIMITRIJA - Les plus anciens recueils de miracles de Saint Démétrius, Paris, 1979.
- CVITANIĆ 1998 - A. Cvitanić, Statut grada Splita, Split.
- CVITANIĆ 1990 - A. Cvitanić, Statut grada Dubrovnika, Uvod, Dubrovnik.
- CVITANIĆ 2002 - A. Cvitanić, Statut grada i otoka Korčule, Korčula.
- DABINOVIĆ - A. Dabinović, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, Rad 239, 1930.

- DABINOVIĆ 1937. - A. Dabinović, Prilozi za proučavanje postanka ugovora g. 1102 (pacta conventa) i trogirске apendikule, Mjesečnik, LXIII.
- DECRET GRAT. - Decretum Gratiani emendatum et notationibus illustratum una cum glossis Gregorii XII pont. max. iussu editum, Romae, 1582.
- DE FRANCISCI P. De Francisci, Storia del diritto romano, III, Milano, 1943.
- DELONGA - V. Delonga, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split, 1996.
- Doc. - F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSH-SM, vol. 7.
- DUBROVAČKI STATUT - Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka priredili i na hrvatski jezik preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić, Dubrovnik, 2002.
- DU CANGE - Ch. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort, 1888.
- EXCERPTA DE LEGATIONIBUS - Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor, I, II, Berlin, 1903.
- FERLUGA 1953 - J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja, ZRVI, II, 1953.
- FERLUGA 1957 - J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd.
- FERRINI - Edizione critica del Nomoj GewrgikOj, Byzantinische Zeitschrift 7, 1898 = Opere, I, Milano, 1929.
- GOLDSTEIN - I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb, 1995.
- GORTAN - V. Gortan, Zemljoradnički zakon, Mjesečnik LXVI, 1940.
- GRAFENAUER - B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovencev, ZČ, Ljubljana, IV, 1950.
- GRAFENAUER 1952-1953 - B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, Zgodovinski časopis VI-VII, Ljubljana.
- GRAFENAUER 1960 - B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslavenskih narodov in njen postanek, ZČ, XIV.
- GREG. - Gregoriana (coll.) = Libri Extravagantium (E. Friedberg, Quinque compilationes antiquae, Leipzig, 1882.
- GREG. TUR. - Gregorii Turonensis Decem libri Historiarum. MGH, SRM, 1.
- GUNJAČA - S. Gunjača, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, I-IV, Zagreb, 1973-1978.
- HARTMANN - L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter, 2, Leipzig, 1900.
- HAUPTMANN 1942 - Lj. Hauptmann, Podrietlo hrvatskoga plemstva, Rad, 273.
- HAUPTMANN 1950 - Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, Ljubljana.
- HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- HE - Hrvatska enciklopedija, Zagreb.

- HERKOV - Z. Herkov, Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, I, II, Zagreb, 1956.
- HISTORIA DE TRANSLATIONE - Monachi anonymi littorensis Historia de translatione itd. u: Recueil des historiens de croisades, Historiens occidentaux, Tome cinquième, Premièrre partie, Paris, 1886.
- HISTORIA SATYRICA - Fra Paolino, Excerpta ex Chronico Jordani. R. M. Muratori, Antiquitates Italicae Medii Aevi, IV, 1741.
- HZ - Historijski zbornik, Zagreb.
- INCHIOSTRI - U. Inchiostri, Il comune e gli Statuti di Arbe fino al secolo XIV, ASD, god. V, vol. V, fasc. 56, Roma, 1930.
- ISTORIJA - Istorija naroda Jugoslavije, Beograd, 1953.
- IVAN ĐAKON - G. Monticolo, Cronache veneziane antichissime, I, Roma, 1890.
- IZIDOR - Isidori episcopi Hispalensis Chronica, MGH, AA, 11.
- JAFFÉ - Ph. Jaffé, Regesta pontificum romanorum ab condita ecclesia ad a. 1198, 2. izd. Löwenfeld, Kaltenbrunner, Ewald, Berlin, 1885.-1888.
- JAZU - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- JUS GRAECO ROMANUM C. E. Zachariae v. Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, II, Lipsiae, 1857.
- JORDANES - Jordanis De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestiae, izd. E. Bertolini, Milano, 1970.
- KANDIĆ - Lj. Kandić, Praktikum iz opšte istorije države i prava, Beograd, 1973.
- KARLOWA - O. Karlowa, Römische Rechtsgeschichte, I, Leipzig, 1885.
- KATIĆ - L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb, 1932.
- KATIČIĆ 1985 - R. Katičić, Die Anfänge des kroatischen Staates u: Die Bayern und ihre Nachbarn, I, Wien.
- KATIČIĆ 1987 - R. Katičić, Filološka razmatranja uz izvore o začetima hrvatske države, SP, ser. III, 16.
- KLAIĆ N. 1956 - N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ, IX.
- KLAIĆ N. 1958 - N. Klaić, Postanak plemstva "dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske", HZ, XI-XII.
- KLAIĆ N. 1960 - N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske krajine, ZČ, XIV, 1960.
- KLAIĆ N. 1960a - N. Klaić, Stjepan Antoljak, Pobiranje marturine itd., HZ, XIII.
- KLAIĆ N. 1965 - N. Klaić, Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije, I, dio, HZ, XVIII.
- KLAIĆ N. 1971 - N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb.
- KLAIĆ N. 1971a - N. Klaić, Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran, Makarski zbornik I.

- KLAIĆ N. 1976 - N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb.
- KLAIĆ N. 1990 - N. Klaić, Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb.
- KLAIĆ N. 1988 - N. Klaić, Vinodol od antičkih vremena do knezova krčkih i Vinodol-
skog zakona.
- KLAIĆ V. 1897 - V. Klaić, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad, 130.
- KLAIĆ V. 1899 - V. Klaić, Povijest Hrvata, I, Zagreb.
- KLAIĆ V. 1904 - V. Klaić, Marturina, slavenska daća u srednjem vijeku, Rad, 187.
- KOS - F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I, Ljubljana 1902.
- KOSTRENČIĆ 1923 - M. Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, Zagreb.
- KOSTRENČIĆ 1929 - M. Kostrenčić, Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova,
Šišićev zbornik, Zagreb, 1929.
- KOSTRENČIĆ 1956 - M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog pra-
va, I, Zagreb, 1956.
- KOŠČAK - V. Koščak, Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi, HZ, XVI, 1963.
- KOVACHICH - M. G. Kovachich, Vestigia comitorum apud Hungaros, Budaë, 1790.
- KOVACHICH 1798 - M. G. Kovachich, Supplementum ad vestigia comitorum apud
Hungaros, tomus I, Budaë.
- KÖPSTEIN - H. Köpstein, Thessaloniki – Wiege des Nomos Georgikos?, Simposio
Byzantine Makedonia, 323-1430, 23 – 31.X.1992., Thessaloniki, 1995.
- KRONSTEINER - O. Kronsteiner, Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische eth-
nische Gruppe?, Wiener Slavistisches Jahrbuch, 24, Wien-Köln-Graz, 1978.
- KRÜGER - vidi C.
- KÜBLER - B. Kübler, v. decurio u: PWRE IV, coll. 2319-2352.
- LÁSZLÓ - Gy. László, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars,
Archaeologia Hungarica, Series nova XXXIV, Budapest, 1955.
- LAUŠIĆ 1982 - A. Laušić, Prilog proučavanju staleških razlika i društveno-gosudar-
skih odnosa u srednjovjekovnim Poljicama, Radovi 15, ZHP
- LAUŠIĆ - A. Laušić, Postanak i razvitak poljičke kneževine, Split, 1991.
- LAV MUDRI - *Tactica Leonis Philosophi*, izd. J. P. Migne, *Patrologiae cursus comple-
tus, Series Graeca*, Paris, 1863.
- LAZZARINI - V. Lazzarini, I titoli dei dogi di Venezia, *Archivio veneto*, N. S. a. II, Tomo
V, Venezia, 1903.
- LENEL - W. Lenel, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, Strass-
bourg, 1897.
- LEX GUNDOBADA - F. Beyerle, *Gesetze der Burgunden*, Weimar, 1936.
- LEX ROMANA BURG. - *Lex Romana Burgundionum sive forma et expositio legum
romanarum*, u: *Fontes juris romani antejustiniani*, ed. J. Baviera, Florentiae, 1909.
- LEX RIBUARIA - *Lex Ribuaria II*, ed. R. Sohm, MGH, *Legum Tomus V, Hannoverae*,
1875.-1889.

- LEX VISIGOTHORUM - Leges Visigothorum antiquiores, ed. K. Zenmir, Hannoverae et Lipsiae, 18943.
- LI. - Liutprand, lang. kralj.
- LIPŠIĆ E. E. Lipšić, Byzanz und die Slawen, Weimar, 1951.
- LOPAŠIĆ - R. Lopašić, Oko Kupe i Korane, Zagreb, 1895.
- LOT - F. Lot, La fin du monde antique, 2. izd., Paris, 1968.
- LUČIĆ - J. Lučić, Dva torza, HZ, XVIII, 285-298.
- LJUBIĆ - Š. Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, MSHM.
- LJUBIĆ Đ. - Đ. Ljubić, Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, Rad, 240, 1931.
- MANDIĆ - O. Mandić, "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava, HZ, XI-XII, 1958.-1959.
- MARGETIĆ 1970-1971 - L. Margetić, Neki pravni problemi u vezi s dopisom podbana Mihajla Živkovića od 5.XI.1459., HZ, XXIII-XXIV.
- MARGETIĆ 1975 - L. Margetić, Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim, gradskim općinama, ZRVI, XVI.
- MARGETIĆ 1975a - I. MARGETIĆ, Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta gradskih općina, Radovi IHF, 7.
- MARGETIĆ 1976 - L. Margetić, Značenje i porijeklo riječi tepčija i dad, ZRVI, XVII, 1976.
- MARGETIĆ 1977 - L. Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, ZHZ, 8.
- MARGETIĆ 1980 - L. Margetić, Iz vinodolske prošlosti, Rijeka.
- MARGETIĆ 1980a - L. Margetić, Knapi frankapanskih (i zrninskih) primorskih posjede, Starine, 58.
- MARGETIĆ 1982 - L. Margetić, *Histria* u dvije vijesti iz prve polovice VII. stoljeća, ŽA 32.
- MARGETIĆ 1982a - L. Margetić, Zemlji radnički zakon (Nomos Georgikos), ZPFR, 3.
- MARGETIĆ 1982b - L. Margetić, O vijestima Andrije Dandola o Dalmaciji u XII stoljeću o njihovim izvorima, HZ, XXXV.
- MARGETIĆ 1982-1985 - L. Margetić, Osorski evanđelistar, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 7.
- MARGETIĆ 1983 - L. Margetić, Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava, Zagreb.
- MARGETIĆ 1983a - L. Margetić, *Histrica et Adriatica*, Trieste.
- MARGETIĆ 1983b - L. Margetić, Marginalije uz rad V. Koščaka "Pripadnost istočne obale (...)", HZ, XXXVI, 1983. (1984.).
- MARGETIĆ 1983c - L. Margetić, Uzmak Bizanta na Krku sredinom XI. stoljeća, ZPFR, 4.

- MARGETIĆ 1984 - L. Margetić, Bizantsko pravo prvokupa i otkupa i njegov utjecaj na hrvatsko pravo, *Starine*, 59.
- MARGETIĆ 1984b - L. Margetić, Pravni i povijesni aspekti pohoda mletačkog dužda Petra II. Orseola u Dalmaciju u 1000. godini, *ZPFZ*, 5.
- MARGETIĆ 1985 - L. Margetić, O nastanku i razvoju službe *defensor civitatis*, *ŽA*, 35.
- MARGETIĆ 1985b - L. Margetić, Odgovornost kurijala za ubiranje poreza u kasnom rimskom carstvu, *ZPFZ*, XXXV.
- MARGETIĆ 1986 - L. Margetić, Neki pravni problemi kolonata u kasnom rimskom carstvu, *Anal. pravnog fakulteta u Beogradu*, XXXIV, br. 4.
- MARGETIĆ 1986b - L. Margetić, Toparque, tep'ci (topotéretes) et dad en Croatie au 11eme siecle, *Revue des études byzantines*, 44, Paris, 1986.
- MARGETIĆ 1988 - L. Margetić, Ugovor Mletaka i italskih gradova *contra generationes Sclavorum* (840.), *HZ*, XLI.
- MARGETIĆ 1989 - L. Margetić, *La Legge Agraria*, *Rivista di studi Bizantini e Slavi*, Bologna.
- MARGETIĆ 1990 - L. Margetić, Rijeka Vinodol Istra, Rijeka.
- MARGETIĆ 1991 - L. Margetić, "Provincijalni arhonti" Taktikona Uspenskoga, *ZRVI*, XXIX-XXX = *ZZPZ*, 34, 1992.
- MARGETIĆ 1991a - L. Margetić, O dalmatinskim servima (osobito agrarnim), *Rad HAZU*, Zagreb.
- MARGETIĆ 1992 - L. Margetić, Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, *AV* 43.
- MARGETIĆ 1993 - L. Margetić, O nekim pitanjima Rižanskog placita, *ZPFZ*, 43.
- MARGETIĆ 1994 - L. Margetić, *Historia Salonitana* i *Historia Salonitana Maior* – neka pitanja, *HZ*, XLVII, Zagreb.
- MARGETIĆ 1994b - L. Margetić, Zakon grada Kastva iz 1400., *ZZPZ*, 36.
- MARGETIĆ 1994c - L. Margetić, Pitanja iz najstarije povijesti zagrebačke biskupije i Slavonije, *CCP*, god. XVIII, br. 34.
- MARGETIĆ 1995 - L. Margetić, Neka pitanja etnogeneze Hrvata, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, Zagreb.
- MARGETIĆ 1995a - L. Margetić, Einige zusätzliche Bemerkungen zu H. Köpstein, (zu H. Köpstein, *Thessalonike – Wiege des Nomos Georgikos?*), *Symposio Byz. Mak.* 324 – 1430, *Thessalonike*.
- MARGETIĆ 1995b - L. Margetić, Veprinački zakon iz 1507., *ZZPZ*, 37.
- MARGETIĆ 1995c - L. Margetić, O novopronađenom rukopisu Mošćeničkog statuta, *Annales*, 6, Koper.
- MARGETIĆ 1995d - L. Margetić, Državnopravni položaj Hrvatske u doba Krbavske bitke, *Rad*, 471.
- MARGETIĆ 1996 - L. Margetić, *Regnum Croatiae et Dalmatiae* u doba Stjepana II., *Radovi ZHP*, vol. 29.

- MARGETIĆ 1996a - L. Margetić, O nekim osobitostima povlastice za Križevce (1252. god.), HZ, XLIX.
- MARGETIĆ 1997 - L. Margetić, Dalmacija u drugoj polovici VI. stoljeća i Justinijan, ZPFZ, 47.
- MARGETIĆ 1997a - L. Margetić, Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo, Zagreb-Rijeka.
- MARGETIĆ 1997b - L. Margetić, Neobjavljeni rukopis Mošćeničkog zakona, Fontes, 3, Zagreb.
- MARGETIĆ 1997c - L. Margetić, Veprinački sudski zapisnici, Opatija.
- MARGETIĆ 1998 - L. Margetić, Opća povijest prava i države, Rijeka.
- MARGETIĆ 1999 - L. Margetić, *Andautonia* (preteča Zagreba) u svjetlu *lex Irnitana*, ZPFZ, 49.
- MARGETIĆ 2000 - L. Margetić, O interpretaciji nekih vrela hrvatske pravne povijesti devetog stoljeća, ZPFZ 50, 183-205.
- MARGETIĆ 2000a - L. Margetić, Zagreb i Slavonija, Rijeka.
- MARGETIĆ 2000b - L. Margetić, Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku, Rijeka.
- MARGETIĆ 2001 - L. Margetić, Lo statuto di Arbe, Trieste-Rovigno.
- MARGETIĆ 2001a - L. Margetić, Neka pitanja iz starije povijesti sjevernog Jadrana, CCP, 48, god. XXV.
- MARGETIĆ 2002 - L. Margetić, Najnovija literatura o tzv. seobi Hrvata, Rad 485.
- MARGETIĆ 2002a - L. Margetić, O nekim pitanjima starije hrvatske povijesti, Starine, 61, Zagreb.
- MARGETIĆ 2002b - L. Margetić, Il carattere della spedizione Orseoliana in Dalmazia u: Venezia e la Dalmazia anno Mille, Atti del Convegno di studio, Venezia, 2000.
- MARGETIĆ 2002c - L. Margetić, Vinodolska općina i vinodolski kmeti, Rad, 485.
- MARGETIĆ 2002d - L. Margetić, Prikazi i diskusije, Split.
- MARGETIĆ – APOSTOLOVA - L. Margetić, M. Apostolova Maršavelski, Hrvatsko srednjovjekovno pravo, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb, 1999.
- MARGETIĆ – MOGUŠ - L. Margetić – M. Moguš, Zakon trsatski, Rijeka, 1991.
- MARGETIĆ – STRČIĆ - L. Margetić, P. Strčić, Krčki (vrbanski) statut Krk, 1988.
- MARINI - M. Marini, Papiri diplomatici, Roma, 1805.
- MARIJUS - Marius Aventicensis, Chronica, MGH, AA, 11.
- MARQUART - J. Marquart, Osterropäische und Ostasiatische Strefzuge, Leipzig, 1907.
- MARUŠIĆ - B. Marušić, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, 1, Pula, 1987.
- MAYER - E. Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung in Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, ZS GA, Weimar, 1903., preveo U. Inchiostri, AMSI, XXII, Parenzo, 1907., 347-462.

MAYR - H. Mayr, Das dalmatinische Kolonat, Wien, 1911.

MENANDER - Excerpta de legationibus, II, ed. C. de Boor, Berolini, 1903.

MGH - Monumenta Germaniae Historica.

= Epistolarum (= Ep.) t. I i II, Berolini, 1957.

= Scriptorum rerum Langobardorum (= SS reg. Lang.).

= Scriptorum rerum Merovingiarum (= SRM).

= Auctores antiquissimi (= AA).

MHJSM - Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, Zagreb.

MISCELLANEA - Miscellanea II-IV, ur. S. Antoljak, Državni arhiv Zadar, 1950.-1952.

MSHSM - Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU (HAZU), Zagreb.

MUR.¹ - L. A. Muratori, Rerum Italicarum scriptores, T. XII, Mediolani, 1728.

MUR.² - Novo izdanje Mur.¹, Bologna, 1942.

NOTE (Lucius) - Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Tragurienese, Bullettino di archeologia e storia dalmata, VI/4, Spalato, 1883.

NOVAK - G. Novak, Povijest Splita, I, Zagreb, 1957.

NOVAK V. 1959 - V. Novak, Zadarski kartular samostana Svete Marije, Zagreb.

NOVAK - SKOK - V. Novak - P. Skok, Supetarski kartular, Zagreb, 1952.

NOV.IUST. - Novellae Iustiniani, ed. R. Schöll, Corpus iuris civilis, ed. stereotypa quinta, vol. tertium, Berolini, 1928.

OMAŠIĆ 1978 - V. Omašić, Topografija kaštelanskog polja, Split.

OMAŠIĆ 1986 - V. Omašić, Povijest Kaštela, Split.

OMAŠIĆ 2001 - V. Omašić, Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća, Kaštela.

ORIGO - Origo gentis Langobardorum, MGH, SS, rer. Lang., 1878.

OSTROGORSKI 1927 - G. Ostrogorski, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 20, 1920.

OSTROGORSKI 1929 - G. Ostrogorski, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 22.

OSTROGORSKI 1948 - G. Ostrogorski, Uticaj Slovena na društveni preobražaj Vizantije, Istoriski glasnik, Beograd, I, Vizantija i Sloveni, Beograd, 1970.

OSTROGORSKI 1951 - G. Ostrogorski, Pronija, prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslavenskim zemljama, Beograd, 1951. = O vizantijskom feudalizmu, Beograd, 1969., 119-342.

OSTROGORSKI 1958 - G. Ostrogorski, Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia mundi, VI, Bern.

OSTROGORSKI 1969 - G. Ostrogorski, Vizantijsko carstvo u svojoj unutarnjoj strukturi u: Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu, Beograd.

- OSTROGORSKI 1969a - G. Ostrogorski, Seoska porezna opština u vizantijskom carstvu u X veku, privreda i društvo u vizantijskom carstvu, Beograd, 1969.
- PASTORELLO - E. Pastorello, Introduzione u: Mur.²
- PAVAO ĐAKON - Pavao Đakon, Historia Langobardorum, MGH, SS rer. Lang.
- POHL - W. Pohl, Die Awaren, München, 1988.
- POLJIČKI STATUT - V. Jagić, Poljički statut, MHJSM, IV, 1890..
- PRAGA - G. Praga, Storia di Dalmazia, 3. izd., Padova, 1954.
- PRAGA 1931 - G. Praga, La traslazione di S. Niccolò e i primordi delle guerre normanne in Adriatico, ASD, a, VI, vol. XI, 1931.
- PROKOP - Prokop, Gotenkrige, izd. O. Veh, München, 1966.
- PSEUDO-MAURICIJE - Das Strategikon des Maurizios, izd. G. T. Dennis - E. Gamillscheg, Wien, 1981.
- PWRE - G. Pauly-Wissova, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1893 - 1976.
- RAČKI 1881 - F. Rački, Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod, Rad, 56.
- RAČKI 1884 - F. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad, 70.
- RAD - Rad JAZU (HAZU), Zagreb.
- RADOVI IHP - Radovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb.
- RADOVI ZHP - Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb.
- RAUKAR 1977 - T. Raukar, Zadar u XV stoljeću, Zagreb.
- RAUKAR 1980-1981 - T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji-u XIV stoljeću, HZ, XXXIII-XXXIV.
- RAUKAR 1984 - T. Raukar, "Consilium generale" i sustav vladanja u Splitu u XIV stoljeću, HZ, XXXVII.
- RAUKAR 1997 - T. Raukar, Hrvatsko srednjovjekovlje, Zagreb.
- RAUKAR 2002 - T. Raukar, Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja, Zagreb.
- RITIG - S. Ritig, Povijest i pravo slovenštine, Zagreb, 1910.
- Ro. - Rothari, lang. kralj.
- SCHMIDT - L. Schmidt, Die Ostgermanen, 2. izd., München, 1941.
- SCHÖLL - vidi Nov. Iust.
- SEECK - O. Seeck, Notitia Dignitatum, Berolini, 1876.
- SINDIK - I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Beograd, 1959.
- SP - Staroslavenska prosvjeta.
- SS - Settimana di Studio del Centro italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto.
- STATUTA CAPITULI ZAGRABIENSIS - J. K. Tkalčić, Statuta capituli Zagrabienensis saec. XIV, Monumenta historiae episcopatus Zagrabienensis, II, Zagreb, 1874.

- STROHAL - V. Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova, Dio I, Osnovke razvitka pravne povijesti dalmatinskih gradova, Zagreb, 1913.*
- SZENTPÉTERY - J. Szentpétery, *Archäologische studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpate, Acta archeologica Academiae scientiarum Hungariae, Budapest, I, XLV, 1993.; II, XLVI, 1994.*
- SUPETARSKI KARTULAR - V. Novak – P. Skok, *Supetarski kartular, Zagreb, 1952.*
- ŠIŠIĆ 1914 - F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije, Dio I, Zagreb.*
- ŠIŠIĆ 1917 - F. Šišić, *Geschichte der Kroaten, Zagreb.*
- ŠIŠIĆ 1925 - F. Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb.*
- ŠUFFLAY 1915 - M. Šufflay, *Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, Ungarische Rundschau, IV, Budapest.*
- ŠUFFLAY 1925 - M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi, Beograd.*
- ŠUFFLAY 1930 - M. Šufflay, *Hrvati u sredovječnom viru, Sveslavenski zbornik o tisućugodišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb.*
- TAKTIKA LAVA MUDROG - *Tactica Leonis Philosophi, izd. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, 107, Paris, 1863.*
- TEOFILAKT - C. de Boor, *Thephylacti Simocatae historiae, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887.*
- TOMA - F. Rački, *Thomas archidiaconus: Historia Salonitana, MSHSM, vol. XXVI, Zagrabiae, 1894.*
- TOMAŠIĆ - N. Tomašić, *Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva, VZA, XI, 1910.*
- TRIP - S. Verböczy, *Opus tripartitum juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae u: Corpus juris hungarici, Budaë, 1779., 1-120.*
- VDAR - *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci.*
- VIJ - *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Beograd.*
- VITAE - *Vitae Romanorum Pontificum, izd. L. M. Muratori RIS 3, Mediolani, 1723.*
- ZČ - *Zgodovinski časopis, Ljubljana.*
- ZHZ - *Zbornik Historijskog zavoda JAZU.*
- ZPFZ - *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu.*
- ZPFR - *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci.*
- ZRVI - *Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd.*
- ZS GA - *Zeitung der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung.*
- ZZPZ - *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Zadar.*
- ŽA - *Živa antika, Skopje.*

RIASSUNTO

La dipendenza della struttura della società croata dalle relazioni politiche durante il Medioevo (fino al periodo degli ordini)

Questo saggio rappresenta una specie di sintesi dei risultati ottenuti dall'autore nei lavori precedenti e di quelli ai quali è arrivato durante una nuova indagine delle fonti.

1. Per quanto riguarda il primo periodo della vita degli Slavi e dei Croati nell'area della Dalmazia romana, l'autore prende in considerazione le notizie date da due manuali militari bizantini, cioè dallo *Strategicon*, scritto da un autore anonimo al principio del secolo VII e dalla *Tattica dell'imperatore bizantino Leone* il Saggio, scritta nei primi anni del secolo IX.

Lo strato governante della popolazione insediatasi nell'Alto Medio Evo in Dalmazia, era composto da due elementi, dei quali il più forte per un certo periodo era quello degli Slavi, che, dopo un'accanita lotta nel secolo IX dovette cedere il predominio all'altro, quello dei Croati, guidato dalla dinastia che deve il nome al suo primo regnante, al possente duca Trpimir, vissuto verso la metà del secolo IX. Il predominio di questa casa durò fino alla fine del secolo XI, quando il *regnum Croatiae et Dalmatiae* venne invaso dagli Ungari guidati prima dal re Ladislao e poi dal re Colomanno, il quale divenne il primo re del nuovo stato che a partire dal 1102 comprendeva non solo l'Ungheria, ma anche la Croazia.

2. Siccome fino alla metà del secolo XI Bisanzio era stato uno dei più forti stati d'Europa che, oltre alla sua innegabile presenza, aveva tra l'altro dei forti interessi nei territori ad est dell'Adriatico, l'autore si sofferma con insistenza sul problema dei vari lati dell'influenza bizantina e arriva alla conclusione che l'organizzazione dei piccoli comuni rurali croati non era stata influenzata dagli analoghi comuni bizantini. Si deve soprattutto escludere qualsiasi nesso con i comuni descritti nella nota *Legge Agraria bizantina*. I piccoli comuni rurali croati erano stati spessissimo organizzati come centri militari di confine, caratterizzati nel nord del paese dai *permani*, che corrispondono agli *arimani* longobardi in Furlania e parzialmente in Istria (dai quali, pare, traggono anche il loro nome) – e a sud dai *didici* ("ereditari"). I primi difendevano i confini della Croazia dai potenti vicini germanici d'oltre Monte Maggiore, mentre i secondi avevano l'identico compito da svolgere lungo il fiume Cetina a sud di Spalato fino a quando, verso la metà del secolo XI, il confine venne spostato più a sud. Questi *didici* vivevano a sud di Spalato nella contrada di *Poljica*, dove ancora molto più tardi, durante il governo veneziano, avevano conservato una forte individualità e un'autonomia abbastanza estesa.

3. Uno dei più discussi problemi nella storiografia croata è la nascita e l'evoluzione dell'istituzione *nobilitium duodecim generationum regni Croatiae*. Dai suoi primi tentativi in poi, la moderna storiografia croata discute ostinatamente su tutti gli aspetti di questa istituzione, soprattutto sul momento della sua comparizione e sul contenuto dei privilegi dei membri della stessa che li distinguerebbero dai privilegi di altri nobili croati. Siccome l'esistenza di questa istituzione è documentata solamente da tre documenti scritti verso la metà del secolo XIV e da uno della metà del secolo XV, e che inoltre non è menzionata né prima né dopo, i vari autori che si sono occupati del problema hanno proposto teorie più svariate sul momento della sua nascita, collocandola tra il secolo VII e la metà del secolo XIV! L'autore del saggio presente ha proposto già vent'anni fa una semplice soluzione di questa *questio vexata* della storiografia

croata. Egli parte dalla constatazione che nelle rarissime menzioni di questa istituzione neanche una volta le autorità (il re ungaro-croato, il bano croato) adoperano, né ufficialmente né in altro modo, questo sintagma (*nobiles duodecim* ecc.), usato soltanto dai contendenti e dai testimoni. In questi rarissimi casi il procedimento è sempre lo stesso: l'attore chiede all'autorità di riconoscergli la posizione giuridica di membro dei *nobiles duodecim* ecc. (ed i testimoni lo confermano), e nella sentenza l'autorità competente concede (o respinge) soltanto la posizione giuridica di nobile croato. Da questa circostanza l'autore deduce che il sintagma *nobiles duodecim* ecc. altro non è che una mera usanza colloquiale della popolazione croata nel secolo XIV per designare la posizione giuridica del nobile croato, o, in altri termini, non è mai esistita una categoria speciale di nobili croati chiamati *nobiles duodecim* ecc.: questi *nobiles* sono proprio nobili croati, come invariabilmente vengono denominati dalle autorità.

4. Circa mezzo secolo fa, una dei migliori storici croati, N. Klaić, ha affermato che l'imposta chiamata *marturina* (che si pagava in pelli di martora) – contributo che si versava nel regno ungaro-croato esclusivamente nella Slavonia medievale e che fu abolita nel 1351 da Lodovico I – era stata introdotta nella Croazia medievale (comprendente a quei tempi l'odierna *Lika* ed i territori più a sud). Secondo la N. Klaić, questa imposta gravava sulle terre dei nobili proprio nel periodo nel quale Lodovico I permise alla nobiltà croata di organizzarsi come corpo nobiliare (*regnum Croatiae*). Questa tesi dell'illustre autrice è stata quasi unanimemente accettata dagli autori croati, incluso l'autore di questo saggio. Rinnovando le ricerche riguardanti questo problema, l'autore è riuscito a provare che si tratta di un malinteso. Nel caso della *marturina* "croata" si tratta di un'altra imposta, che porta la stessa denominazione, versata dalla nobiltà inferiore, cioè dai (*nobiles*) *iobagiones castri*, che già durante il regno dei re ungaro-croati della stirpe Arpadiana difendevano i confini (sostituendo i *didici* del periodo della Croazia del XI secolo). Questi *iobagiones castri* avevano l'obbligo molto ingombrante di dare alloggio al re ed al bano se questi si trovavano nei paraggi, ma potevano liberarsi di questo obbligo pagando l'imposta chiamata appunto *marturina*. Dunque, Lodovico I non aveva introdotto in Croazia l'imposta chiamata *marturina*, che avrebbe gravato la nobiltà, ma continuava ad esigere dalla bassa nobiltà, cioè dagli *iobagiones castri* quella imposta che già versavano in precedenza.